

3 (92) 2024

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. – «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

*Науковий журнал
Засновник і видавець
Науково-дослідний
інститут українознавства
КНУ
імені Тараса Шевченка
Періодичність
раз на три місяці*

*Academic journal
Founder and publisher
RIUS of
Taras Shevchenko
National University
Of Kyiv
Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
 2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com/>;
 3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org/>;
 4. Наукова періодика України <http://journals.urau.ua/>;
 5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org/>;
 6. Infobase Index <http://infobaseindex.com/>;
 7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org/>;
 8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
 9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua/>;
 10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl/>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 21204-11004ПР від 13.02.2015 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Редакційна колегія:

Володимир Ятченко
головний редактор, голова колегії,
доктор філософських наук, професор

Надія Гаврилюк
заступник головного редактора,
доктор історичних наук

**Члени редколегії за спеціальністю
історія та археологія:**

Кагамлик С. Р. – доктор історичних наук
Корчак Л. – Інститут історії середньовіччя
Ягеллонського університету (Польща)
Краснодемська І. Й. – кандидат історич-
них наук
Маргулов А. Х. – доктор історичних наук,
доцент
Морозова О. С. – доктор історичних наук,
доцент (Польща)
Павко А. І. – доктор історичних наук, про-
фесор
Сирник Ярослав – доктор історичних наук,
професор (Польща)
Фігурний Ю. С. – кандидат історичних наук
Газізова О. О. – кандидат історичних наук

**Члени редколегії
за спеціальністю філософія:**

Дзьобань О. П. – доктор філософських
наук, професор
Крисаченко В. С. – доктор філософських
наук, професор
Клименко О. Ю. – доктор соціологічних
наук, професор
Крилова С. А. – доктор філософських
наук, професор
Настояща К. В. – кандидат соціологічних
наук, доцент
Лозко Г. С. – доктор філософських наук,
професор
Мерунка Войтех – доктор філософії, до-
цент (Чехія)
Саух П. Ю. – доктор філософських наук,
професор
Хамітов Н. В. – доктор філософських наук,
професор
Хилько М. І. – доктор філософських наук,
професор

Відповідальний секретар - Іванова В.

Editorial board:

Volodymyr Yatchenko
Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nadiya Gavrylyuk
Deputy Editor-in-Chief,
Doctor of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board in
the Specialty of History and Archaeology:**

Kahamlyk S. R. – Doctor of Historical Sciences
Korchak L. – Institute of History of the Middle
Ages, Jagielonian University (Poland)
Krasnodemska I. Y. – Candidate of Historical
Sciences
Marhulov A. Kh. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor
Morozova O. S. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Poland)
Pavko A. I. – Doctor of Historical Sciences,
Professor
Syrnyk Yaroslav – Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland)
Fihurnyi Yu. S. – Candidate of Historical Sciences
Hazizova O. O. – Candidate of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board
in the Specialty of Philosophy:**

Dzoban O. P. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Krysachenko V. S. – Doctor of Philosophical Sci-
ences, Professor
Klymenko O. Yu. – Doctor of Sociological Sci-
ences, Professor
Krylova S. A. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Nastoiashcha K. V. – Candidate of Sociological
Sciences, Associate Professor
Lozko H. S. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Merunka Voiteh – Doctor of Philosophy, Associate
Professor (Czechia)
Sauh P. Yu. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor
Khamitov N. V. – Doctor of Philosophical Scienc-
es, Professor
Khylko M. I. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Executive Editor - Ivanova V.

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодні – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише на анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

- 1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;
- 2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;
- 3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;
- 4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;
- 5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроекту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Бевз Т.
Територіальна цілісність
і соборність України:
сучасні виклики

8

Bevz T.
Territorial Integrity
and Unity of Ukraine:
Current Challenges

Кидонь В.
Історична ідентичність в умовах
російсько-української війни

30

Kydon V.
Historical Identity In the Conditions
of the Russian-Ukrainian War

Богданович Г.
Трансформація української
ідентичності як чинник
формування нової політичної нації

44

Bohdanovych H.
Transformation of Ukrainian Identity
as a Factor of the Formation
of a New Political Nation

ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА
PHILOSOPHY AND METHODOLOGY OF UKRAINIAN STUDIES

Лозко Г.
Філософсько-теоретичне
осмислення поняття
патріотизму

57

Lozko H.
Philosophical and Theoretical
Comprehension of the Patriotism
Concept

*Таран Г., Шостак В.,
Москвич О.*
Етика взаємодії культур: рефлексія
про моральність у діалозі
культурних систем

73

*Taran H., Shostak V.,
Moskvych O.*
Ethics of Cultural Interaction:
Reflection on Morality
in the Dialogue of Cultural Systems

УКРАЇНА І СВІТ**UKRAINE AND THE WORLD**

Грабовська І., Грабовський С.

Геополітична суб'єктність
України: латентна
перетворюється на актуальну

83**Grabovska I., Hrabovskyi S.**

Geopolitical Subjectivity
of Ukraine: Latent
is Turned into Actual

Стішов В.

Діяльність українських
громадських організацій
у Німеччині під час
російсько-української війни
(2014–2024 рр.)

99**Stishov V.**

Activities of Ukrainian
Public Organizations
in Germany During
the Russian-Ukrainian War
(2014–2024)

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ**ARCHAEOLOGY OF UKRAINE**

**Петков С., Гаврилюк Н.,
Тарасенко І.**

До питання про належність
вознесеньського «скарбу»:
продовження дискусії

109**Pietkov S., Gavrylyuk N.,
Tarasenko I.**

On the Problem of the Ownership
of the Voznesensky “Treasure”:
Continuation of the Discussion

**Шапвалов Г., Олейник О.,
Нефьодов В.**

Результати підводної археологічної
розвідки в річці Оріль біля
села Нехвороща

129**Shapovalov H., Oleynik O.,
Nefyodov V.**

Results of Underwater Archaeological
Exploration in the Oril River
in the Nekhvoroshcha Village

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
HISTORICAL SITES AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE**Ярема-Винар О.**Один із гобеленів
Національного музею мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків

139

Yarema-Wynar O.One of the Tapestries
of the Bohdan and Varvara Khanenko
National Museum of Arts**Котельницький Н.**Документи особистого архіву
В. М. Хижнякова

151

Kotelnytskyi N.Documents of the Personal Archive
of V.M. Khyzhniakov**УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ**
UKRAINIAN STUDIES AT THE EDUCATIONAL SPACE**Васьків М.**Системна мовно-освітня політика
на сході й півдні України
як висновки з помилок минулого

164

Vaskiv M.Systemic Language and Educational
Policy in the East and South
of Ukraine as Conclusions
from the Mistakes of the Past**Газізова О.**Формування національних
ідентитетів учнівської молоді
як чинник консолідації українства
в умовах сучасних викликів:
українознавчі виміри

178

Hazizova O.Formation of National Identities of
School Youth as a Factor of
the Consolidation of Ukraine
in the Conditions
of Modern Challenges:
Ukrainian Studies Dimensions

- Фігурний Ю.**
Історія створення та діяльність
Української Повстанської
Армії для посилення
національно-патріотичного
виховання громадян України
- 193**
- Fihurnyi Yu.**
History of the Creation And Activities
of the Ukrainian Insurgent Army
for Strengthening the National
and Patriotic Education
of the Citizens of Ukraine
-

- Отрошко Л.**
Українознавство у впровадженні
національно-патріотичного
виховання в умовах
російсько-української війни
- 207**
- Otroshko L.**
Ukrainian Studies in Implementation
of National Patriotic Education
in the Conditions
of the Russian-Ukrainian War
-

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ REVIEWS AND PRESENTATIONS

- Фігурний Ю., Шинкарик Ю.**
IV Всеукраїнські наукові читання
з міжнародною участю
«Свою Україну любіть!»
- 222**
- Fihurnyi Yu., Shynkaryk Yu.**
IV All-Ukrainian Scientific Readings
with the International Participation
"Love Your Ukraine!"
-

- Андрєєв В.**
Рецензія на монографію
Р. О. Додонова «Підводна
спадщина України:
британські кораблі на дні
Чорного моря»
- 232**
- Andrieiev V.**
Review of the Monograph
by R. O. Dodonov "Underwater
Heritage of Ukraine:
British Ships on the Bottom
of the Black Sea"
-

УДК 94(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024.312756

**ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ І СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

Тетяна БЕВЗ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

email: tetanabevz@gmail.com

Анотація. Визначаються поняття «соборність» та «територіальна цілісність». Проаналізована нормативно-правова база щодо питання територіальної цілісності України з часу окупації АРК, Донецької та Луганської областей, а також повномасштабної війни РФ проти України. Значна увага приділена аналізу офіційних документів, промов і виступів Президента України, лідерів світових держав та європейських структур.

Ключові слова: соборність, територіальна цілісність, територіальна недоторканність, Україна, єдність, повномасштабна війна, деокупація.

Україна перебуває в стані повномасштабної війни, що загрожує її територіальній цілісності. Питання соборності, тобто єдності нації, є критично важливим для забезпечення захисту суверенітету і збереження національних кордонів. Соборність виступає основою внутрішньої єдності країни, що є необхідною умовою для протистояння зовнішнім агресорам. Від того, наскільки міцною є ця єдність, залежить здатність України ефективно захищати свою територію. В історії України соборність і територіальна цілісність були ключовими чинниками у формуванні державності та збереженні національної ідентичності. Розуміння цих понять допомагає уникнути минулих помилок і сформулювати стратегії для збереження державності. У боротьбі за територіальну цілісність Україна спирається на міжнародне право, де принципи соборності та недоторканності кордонів є визнаними нормами.

Однією із чотирьох (соборність,

самобутність, воля, гідність) основних суспільно-державних (національних) цінностей України є соборність, тобто «єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України незалежно від національності та віросповідання, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави» [1]. Нині ми заново відкриваємо й утверджуємо таку рису нашої Української незалежної держави, як соборність. Соборність виступає головним чинником, який впливає на збереження територіальної цілісності держави.

Територіальна цілісність – це принцип, який визнає недоторканність території держави без її поділу чи контролю з боку інших країн. Територія держави є недоторканою та цілісною і не має бути порушена зовнішніми силами. Територіальна цілісність держави – ключовий

© Бевз Т.

принцип усіх базових міжнародних документів, зокрема Статуту ООН. Будапештський меморандум, який США, Велика Британія та Росія підписали з Україною у 1994 р., що мав би захищати Україну у випадку, якщо хтось буде посягати на територіальну цілісність країни, не спрацював як у 2014 р., так і у 2022 р.

Постановка проблеми. Актуалізація теми соборності, територіальної цілісності в умовах повномасштабної війни постала з новою силою. Про це говорять політики, науковці, експерти, громадяни, очільники церкви. Зокрема, акцентуючи увагу на тому, що «соборність України – це не лише про історію, це про наше сьогодні і майбутнє» (Володимир Зеленський, 2022). Понад те, враховуючи події сьогодні, «це стало новим відродженням нашої соборності України. І це не лише об'єднання двох берегів. Це єдність мільйонів людей. Це єдність усіх наших земель. Усіх наших регіонів. Де всі – один за одного. Кожен регіон захищає кожен регіон» (Володимир Зеленський, 2023). Адже «єдність і соборність є тими важливими цінностями, які забезпечують нам вільну українську Україну» (Блаженніший Святослав, 2022). За місяць до повномасштабного вторгнення Глава Української греко-католицької церкви Блаженніший Святослав наголошував у День Соборності України, 22 січня 2022 р., що «зараз ідея соборності є чимось життєво необхідним для українського народу, оскільки соборність – це означає дбати про те, що об'єднує. Навіть більше, це означає ставити за найвищу цінність усе те, що може нас об'єднувати, надихати і робити сильнішими, бо разом нас не подолати» [2].

Аналіз останніх досліджень і

публікацій. У статті використані офіційні державні документи: Конституція України, закони України щодо територіальної цілісності України, укази Президента України, промови та виступи Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, міжнародні угоди, зокрема про національну безпеку, промови міжнародних лідерів та ін. До дослідження були також долучені окремі публікації. Зокрема, аналітична стаття С. Шевцової «Референдум 1–12–1991: що тоді говорили і думали про Україну в Москві», написана на широкому джерельному матеріалі, в якій показані територіальні претензії російських політиків до українських територій. До аналізу були залучені також результати низки соціологічних досліджень, дослідження видання Foreign Policy та публікації видання The Wall Street Journal.

Метою нашого дослідження було проаналізувати ідею соборності як територіальну цілісність України в умовах повномасштабної війни, реалізувавши такі завдання: окреслити ключові претензії РФ до територіальної цілісності України упродовж періоду відновлення державної незалежності; проаналізувати офіційні документи щодо питання територіальної цілісності України в умовах повномасштабної війни; показати політичну актуальність соборності у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Упродовж століть Україна була розшматована між різними імперіями, які завжди хотіли привласнити собі якийсь шматок її території. Проте наша Батьківщина може бути собою лише у своїй соборності. Тому ми не торгуємо нашими територіями [3]. Тема соборності як територіальної цілісності – архіважлива. Поділяємо

погляд щодо того, що ідеї заплатити за свободу і незалежність відокремленням якоїсь частини української території для заспокоєння апетитів російського нападника – це не лише небезпечна утопія, а шлях для чергової агресії ворога та захоплення його продовжувати нас вбивати [3].

Соборність України у сучасному багатомірному розумінні пролягає від територіальної цілісності до громадянської консолідації [4]. Сутнісною рисою української соборності є інтеграція етнічних земель, консолідація духовного і культурного життя, нівелювання регіональних бар'єрів. Унітарність нашої держави закріплена в Конституції України, а цілісність території виступає ключовим чинником її суверенітету [4]. Актуалізація питання соборності розпочалася з початком повномасштабного вторгнення.

Однією з «ідейних формул» українського відродження (термін І. Лисяка-Рудницького) була формула, пов'язана з поняттям батьківщини ідеєю єдності українців Сходу і Заходу, Наддніпрянщини і Галичини, єдиного територіального простору українців, яка виникає у другій половині XIX ст., але остаточно програма територіальної єдності українців була реалізована після Другої світової війни [5]. З відновленням незалежності України у 1991 р. знову актуалізувалася тема територіальної цілісності України.

Перші заяви про територіальні претензії Росії до України почалися відразу після Акта проголошення незалежності України, яким було проголошено незалежність України і створення самостійної української держави. Уже 26 серпня 1991 р., тобто через два дні після проголошення незалежності,

прес-секретар президента Російської Федерації Павел Вошанов під час виступу на телебаченні заявив, що кордони з усіма республіками можуть бути переглянуті – Росія як правонаступниця може висунути територіальні претензії до тих, хто відділився [6]. Тоді ж один із лідерів демократичного руху в СРСР, а пізніше палкий прихильник Путіна та російського імперіалізму Гавриїл Попов висловив міркування, що територіями Росії треба вважати Крим, Донбас, Харківщину, Одещину і Придністров'я [6]. Агресивні апетити ворога тоді не реалізувалися. Після українського референдуму 1 грудня 1991 р. А. Собчак дав інтерв'ю газеті *Le Figaro*, в якому знову торкнувся теми територіальних претензій Росії на Крим і Донбас у випадку остаточного виходу України зі складу СРСР [6]. Це враховуючи те, що за українську незалежність проголосували у Донецькій області – 83,9%, Луганській – 83,86%, Автономній Республіці Крим – 54,19% виборців, у Севастополі – 57,07% [7]. Незважаючи на високу підтримку української незалежності, провокативні заяви та підривні дії з боку Росії продовжувалися.

Зазначимо, що з 1991 р. до 20 лютого 2014 р. Україна і Росія жили в загальноновизнаних кордонах. Щоправда, потрібно пам'ятати про окремі провокації з боку РФ, як-от проголошення 9 липня 1993 р. Верховною Радою РФ (166 – за, 1 утримався) Севастополя територією Росії. Тоді ж Верховна Рада Криму скористалася правовим хаосом та незаконно створила посаду президента Криму. На цю посаду було призначено проросійського політика Юрія Мешкова, який тісно співпрацював з Федеральною службою безпеки. У 1994 р. Росія

здійснила спробу захоплення Криму за підтримки свого «кишенькового» президента півострова Юрія Мешкова. Проте цьому плану завадили спецназівці та Служба безпеки України (СБУ). У 2003 р. був спровокований російською стороною конфлікт щодо острова Тузла, захоплення росіянами українських маяків та інших навігаційних об'єктів у Криму 2006 р. [8]. Це лише окремі дії російських політиків та спецслужб.

Військова агресія та окупація українських територій розпочалися у лютому 2014 р. із вторгнення РФ на територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь і далі в Донецьку та Луганську області. Генеральній Асамблеї ООН знадобився понад місяць, щоб аж 27 березня 2014 р. скликати засідання спеціально для розгляду питання збройної окупації Росією території України, а саме Кримського півострова. Нагадаємо, що метою діяльності ООН є підтримання й зміцнення миру й міжнародної безпеки. Була ухвалена Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України № 68/262 на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН відкритим голосуванням країн-членів ООН, 100 з яких висловилися «за», 11 – «проти», а 58 країн «утрималися» [9]. Результати голосування були свідченням того, що Росія чинила тиск на низку країн. Зокрема, проти резолюції проголосували 11 країн, а утрималися 58, тоді як будь-яке застосування сили для зміни кордонів – це виклик усьому світу.

У зв'язку з окупацією частини українських територій та з метою захистити громадян України з окупованих територій Верховною Радою України було ухвалено низку законів та законодавчих актів. Насамперед Закон України «Про

забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» наголошував, що «суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах міжнародно визнаного державного кордону є цілісною і недоторканою» [10]. Статтею 3 закону визначено межі тимчасово окупованої території: «...сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; повітряний простір над вищезазначеними територіями» [10]. Зазначимо, що досі закон чинний, за час його дії вносилися 29 разів зміни і доповнення (2014 – 4; 2015 – 3; 2016 – 2; 2017 – 3; 2018 – 3; 2019 – 2; 2020 – 1; 2021 – 3; 2022 – 5; 2023 – 6; 2024 – 1) [10].

Верховна Рада України 16 вересня 2014 р. ухвалила Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», підготовлений у рамках Мінських домовленостей, який полягав у запровадженні особливого порядку місцевого самоврядування терміном на 3 роки для окремих районів Донецької та Луганської областей – територій, які не контролювали українські сили станом на день ухвалення закону [11]. Згодом дію закону продовжували. Повний перелік районів і населених пунктів, у яких запроваджувався

особливий порядок місцевого самоврядування, визначений постановою Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями», яка була ухвалена 17 березня 2015 р. та визнавала тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, у яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджувався особливий порядок місцевого самоврядування до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України [12].

31 серпня 2015 р. Верховна Рада України у першому читанні затвердила 265 голосами народних депутатів поправки до Конституції, які стосувалися децентралізації. Голосування змін до Конституції України відбувалося досить складно. Низка депутатів виступала проти наявності у проекті норми «Особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей визначаються окремим законом». Процес внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади наштовхнувся на спротив радикальних сил та навіть учасників правлячої коаліції у Верховній Раді України. Напруга навколо цього питання нагніталася настільки інтенсивно, що вилилася у силове протистояння під стінами Верховної Ради України, внаслідок якого загинуло кілька бійців Національної

гвардії [13, с. 8]. Голосування у другому читанні було відкладено.

Верховна Рада України аж 18 січня 2018 р. ухвалила Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (втратив чинність 21.04.2022. – Т. Б.), який визнав Росію агресором і окупантом, дії РФ на території Донецької і Луганської областей – «збройною агресією РФ»; до тимчасово окупованих Росією територій у Донецькій та Луганській областях входять земля, річки, озера, внутрішні морські води, надра та повітряний простір над цими територіями; межі окупованих територій в цих областях визначалися президентом за поданням Міністерства оборони, підготовленим на основі пропозицій Генштабу ЗСУ [14]. Наголошувалося також, що тимчасова окупація Російською Федерацією територій України незалежно від її тривалості є незаконною і не створює для РФ жодних територіальних прав.

21 лютого 2022 р. на засіданні Ради безпеки РФ було визнано правосуб'єктність самопроголошених «ЛНР» і «ДНР» і підписано Путіним відповідний указ. Реакція світу була миттєвою. Високий представник Європейського Союзу з питань зовнішньої та безпекової політики Жозеп Боррель, президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен і голова Європейської Ради Шарль Мішель заявили, що визнання правосуб'єктності так званих Донецької та Луганської «народних республік» є «кричущим порушенням міжнародного права, територіальної цілісності України та Мінських домовленостей» [15]. Генеральний секретар НАТО Єнс

Столтенберг зазначив, що визнання «Л/ДНР» «ще більше підриває суверенітет і територіальну цілісність України, розмиває зусилля, спрямовані на вирішення конфлікту, а також порушує Мінські домовленості, стороною яких Росія є». Висловлювалася думка, що Європейський Союз може ввести додаткові санкції проти РФ. Прес-секретар Білого дому Джен Псаки заявила, що Джо Байден незабаром підпише указ, який «заборонить інвестиції, торгівлю і фінансування так званих ОРДЛО з боку фізичних та юридичних осіб США». Про плани запровадити санкції проти Росії через визнання «Л/ДНР» заявила і міністр закордонних справ Великої Британії Ліз Трасс. Канада також готова була запровадити економічні санкції через рішення Росії про визнання ОРДЛО. Латвія, Литва, Естонія, Польща, Грузія теж засудили дії Росії та заявили про запровадження санкцій. На підтримку України та із засудженням дій Росії висловилися і міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Хукстра, прем'єр-міністр Фінляндії Сання Марін і президент Румунії Клаус Йоганіс. Міністр закордонних справ Австрії Карл Негамер заявив, що 22 лютого федеральний уряд країни проведе термінове засідання для обговорення подальших дій [15]. Рішення Путіна про визнання «сепаратистських регіонів на сході України» засудив президент Франції Еммануель Макрон. Майя Санду, президентка Молдови, наголосила на підтримці «суверенітету і територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів». Міністерство закордонних справ Туреччини заявило, що засуджує рішення Росії про визнання «Л/ДНР» і підтримує територіальну цілісність і суверенітет України [15].

Позиції світових лідерів свідчили про єдність у підтримці територіальної цілісності України.

23 лютого 2022 р. Президент Володимир Зеленський спільно з главами Литви та Польщі підписали спільну декларацію у зв'язку з визнанням Росією «ДНР» та «ЛНР». Президент Польщі Анджей Дуда наголосив, що Польща засуджує рішення Путіна визнати так звані «ДНР» і «ЛНР»: «Це відхилення мінських домовленостей, які Росія підписала. Польща солідарна з Україною. Закликаємо Росію, щоб забрала війська від кордонів України і від подальших військових дій» [16]. Президент Литви Гітанас Науседа зазначив: «Луганськ і Донецьк – це частина України, ми не визнаємо анексії Криму. Ми будемо стояти поруч з братнім народом і допомагати, чим можемо. Я вітаю реакцію від ЄС щодо дій Росії з визнання так званих сепаратистських республік» [16].

Речник президента Росії Дмитро Песков після трьох місяців війни, у травні 2022 р., заявив, що Україні потрібно визнати окупацію частини територій. Натомість українська влада неодноразово наголошувала, що не піде на територіальні поступки навіть заради припинення війни [17].

В інтерв'ю грецькому суспільному мовнику ЕРТ Президент України Володимир Зеленський заявив, що українці не готові відмовитися від частини території України на користь Росії, особливо після загибелі тисяч військових і цивільних українців [18]: «Повне відновлення територіальної цілісності нашої держави – це наша мета» [19]. Формально більшість міжнародної спільноти висловила свою підтримку територіальної цілісності України 143 голосами у Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних

Націй [20]. Водночас варто наголосити, що позиція ООН щодо повномасштабної війни в Україні не була чіткою та виваженою, рішення приймалися зі значними запізненнями.

Відповідно до даних OSINT-дослідник DefMap, який з перших днів війни укладав карти бойових дій в Україні, українські військові сумарно деокупували 52,5% захоплених РФ з лютого 2022 р. територій – майже 78 тис. квадратних кілометрів [21]. Під російською окупацією залишалося на той час майже 71 тис. км², зайнятих після 24 лютого. До цих територій входили кілька населених пунктів Миколаївської області (села Очаківської громади на Кінбурнській косі), лівобережна частина Херсонщини, окупована частина Запорізької області, деякі населені пункти Харківщини і території Донбасу. Загалом під російською окупацією включно з «ОРДЛО» (окуповані території Донецької та Луганської областей за лінією розмежування до 24.02) та АР Крим залишається близько 120 тис. км². Це майже 20% території України [21].

Ключовими етапами звільнення території України стали: витіснення росіян з-під Миколаєва; вихід ЗС РФ під загрозою розгрому і оточення з-під Києва, а також всієї території Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей; виграна битва за Харків; вибиття росіян з острова Зміїний; Балаклійсько-Куп'янська офензива; звільнення Святогірська та Лимана і перехід у наступ на Сватове-Кремінну; звільнення Херсона [21]. Зазначимо, що під час засідання Контактної групи з питань оборони України у форматі «Рамштайн» у Брюсселі Генеральний секретар НАТО Енс Столтенберг зазначив, що ЗСУ

перевищили всі очікування і відбили 50% території, яка була захоплена Росією з лютого минулого року [22].

На окупованих територіях 23–27 вересня 2022 р. пройшли так звані референдуми, які Україна та багато інших країн називали фіктивними і незаконними, вказуючи на те, що вони відбулися в умовах окупації та бойових дій, всупереч національному законодавству і міжнародним нормам. Зазначимо, поперше, що відповідно до ст. 73 Конституції України виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Місцевий референдум не може вирішувати таких питань. До того ж згідно з п. 3 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум» не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання, спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України. Ми це чітко передбачили [23]. По-друге, проведення обласних чи міських референдумів є незаконним і неможливим, оскільки немає закону про місцеві референдуми [23]. По-третє, відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в умовах воєнного стану забороняється проведення всеукраїнських та місцевих референдумів [24]. Таким чином, можемо стверджувати, що за правовою природою це не були референдуми, а псевдо-, квазіявище, яке не відповідало чинному законодавству, що передбачає кримінальну відповідальність для організаторів, пособників та виконавців.

Ігноруючи міжнародні документи та законодавство України, Путін спочатку підписав укази про визнання

«незалежності» окупованих російською армією територій українських Херсонської та Запорізької областей, а 30 вересня 2022 р. – укази про «приєднання» до РФ (фактично анексію) частково окупованих територій Запорізької, Херсонської, Донецької і Луганської областей.

У свою чергу Президент України 4 жовтня 2022 р. підписав указ № 687/2022 з досить промовистою назвою: «Про нікчемність актів, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України», в якому наголошувалося, що «територія України є цілісною і недоторканною в межах її міжнародно визнаного державного кордону, а суверенітет України поширюється на всю її територію» [25]. Указом визнавалися «нікчемними, тобто такими, що не породжують жодних юридичних наслідків, укази Президента Російської Федерації від 17 березня 2014 року № 147, від 21 лютого 2022 року № 71, від 21 лютого 2022 року № 72, від 29 вересня 2022 року № 685, від 29 вересня 2022 року № 686, а також будь-які інші рішення, акти та договори, прийняті, видані та укладені на підставі та/або у зв'язку з реалізацією зазначених указів Президента Російської Федерації» [25]. Тобто йшлося про акти, які порушують суверенітет і територіальну цілісність України, і «Президент Зеленський ще раз розставив крапки над і... Донецьк, Луганськ, Херсон, Запоріжжя, Крим – «закони/укази». Бо вони юридично нікчемні. Усі правочини, включно з правом власності, будуть відновлені на всій території» [26]. Зазначимо, що 143 держави на поновленій 11 Надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН проголосували «за» резолюцію «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН», у якій

визнали рішення РФ щодо статусу чотирьох областей України несумісними з принципами Статуту ООН та висунули до Росії вимогу щодо їх негайного і безумовного скасування.

У грудні 2022 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 1364, якою визначено механізм формування єдиного переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії, або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Території, які зазначаються у переліку, поділяються на території, окуповані Російською Федерацією, і території, на яких ведуться (велися) бойові дії. Своєю чергою території, на яких ведуться (велися) бойові дії, поділено на території можливих бойових дій і території активних бойових дій. Також до переліку ретроспективно включені території, на яких велися бойові дії, та які були тимчасово окуповані з 24 лютого 2022 р., на яких бойові дії або тимчасова окупація завершилися [27].

Питання територіальної цілісності України постало з новою гостротою. Під час засідання 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 22 вересня 2022 р. Президент України вперше запропонував концепцію формули миру, яка серед п'яти пунктів передбачала відновлення безпеки й територіальної цілісності України. 15 листопада 2022 р., на саміті G20 (Індонезія), Президент України представив розширену філософію формули миру з 10 пунктів, яка передбачала відновлення територіальної цілісності України.

На початку 2023 р. видання Foreign Policy поставило експертам запитання: «Чи має Україна поступитися територією заради миру?». Зазначимо, що упродовж кінця 2022 р. часопис публікував аргументи «за» і «проти» можливості

домовлятися з Росією про мир в обмін на передачу під контроль Росії деяких українських територій. Учасниками опитування було 72 експерти, які у своїх відповідях розділилися на три нерівні групи, причому абсолютна більшість – 40 – були або категорично проти, або просто проти можливості залишення якоїсь частини українських територій під контролем Росії, майже в два рази менше було тих, хто би радив віддати Росії якісь частини України – 5 радили б це наполегливо, 18 просто були би «за» і відносно невелика частина експертів – 9 – сказали, що нейтрально ставляться до цієї пропозиції [28]. Зупинимось на окремих оцінках. Так, почесний професор військових досліджень у Королівському коледжі Лондона Лоуренс Фрідман вважав, що «війна навряд чи закінчиться шляхом переговорів». На його думку, простору для компромісу просто не існує: «Україна буде боротися далі, а не йти на територіальні поступки, а Росія все ще вимагає визнання незаконно анексованих областей» [28]. На думку Тімоті Снайдера, «покинути територію – це практично те саме, що покинути людей». Снайдер додав, що йому навіть «важко зрозуміти, чому хтось радить Україні» поступитися територіями, бо з точки зору України це би означало, що військова агресія виправдовує зміну правових кордонів, та і з міжнародної точки зору «це було б порушенням основного принципу міжнародного порядку» [28].

Професор політології в Університеті штату Сан-Дієго родом з України Михайло Алексєєв наголосив, що поступки будуть даремними, тому що Росія не заспокоїться, «допоки не підпорядкує Україну повністю, а потім використає територію та ресурси України, щоб кинути

виклик зобов'язанням НАТО за статтею 5». До речі, він посилався на опитування громадської думки в Росії і каже, що «продовження війни сприяє зміцненню влади Путіна» [28]. Підкреслимо, що тих, хто виступає проти поступок територіями, об'єднує така позиція: щоб найшвидше завершити цю війну, треба озброїти Україну так, аби подальші агресивні дії не мали сенсу для Москви.

Натомість інша група експертів підтримувала територіальні поступки. Зокрема, професор політології в Програмі досліджень безпеки при Массачусетському технологічному інституті Баррі Позен вважав, що поступки будуть не лише потрібними, але й корисними. Джон Міршаймер, професор політології Чиказького університету, який раніше покладав вину за нинішню війну на Захід та «розширення НАТО», а не на Кремль, зазначав, що «важко уявити, щоб Україна виграла війну і повернула собі всю втрачену територію, включаючи Крим» [28]. За переговори з територіальними поступками, що їх має зробити Україна, виступала також Ніна Хрущова, професорка міжнародних відносин The New School і правнучка радянського лідера Микити Хрущова [28]. Тобто ми показали позицію тих, хто виступає проти територіальних поступок, а також тих, хто підтримує територіальні поступки.

Незважаючи на песимістичну риторику, Президент України послідовно наголошував: «Ми маємо звільнити всю нашу землю, і це буде найкращий доказ того, що міжнародне право й людські цінності не зламати жодній державі-терористу, навіть такій знахабнілій, як Росія» [29].

Позицію Президента поділяв український народ. Так, за результатами

соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 26 травня – 5 червня 2023 р., абсолютна більшість українців – 84% – продовжували дотримуватися думки, що жодні територіальні поступки не є припустимими, навіть якщо через це війна триватиме довше і будуть інші загрози [30]. Зазначимо, що упродовж з травня 2022 р. до травня 2023 р. істотних змін у суспільних настроях практично не відбулося. Кожного разу абсолютна більшість респондентів (82 упродовж – 87%) висловлювалися проти територіальних поступок і абсолютна меншість (8 упродовж – 10%) були готовими до них [30]. Результати опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 9 до 15 серпня 2023 р., показали, що 90,4% українців вважають неприйнятною ситуацію, за якої умовою припинення російської агресії буде визнання окупованих територій України частиною РФ [31].

Поділяли та підтримували позицію українців лідери прогресивних держав. Так, президент США Джо Байден під час зустрічі (21 травня 2023 р.) на полях саміту держав «Групи семи» у японському місті Хіросіма з українським лідером Володимиром Зеленським зауважив, що суверенітет і територіальна цілісність України не підлягають обговоренню [32]. На саміті 11–12 липня 2023 р. у Вільнюсі Північноатлантичний альянс повністю підтримав суверенітет і територіальну цілісність України [33]. На прес-конференції Президент України Володимир Зеленський вкотре зауважив, що перемога України полягає у звільненні всіх територій [34]: «Ми

ніколи не обміняємо наш статус на нашу територію. Навіть якщо це село, у якому живе один дід. Ми ніколи не віддамо наші території. Партнери знають мою позицію» [34]. Під час онлайн-виступу у серпні 2023 р. на третьому Міжнародному саміті Кримської платформи президент Польщі Анджей Дуда наголосив, що Росія має повернути всі захоплені території України, у цих питаннях не може бути жодних поступок, адже територіальна цілісність України є важливим питанням безпеки Балтійського регіону і глобальної безпекової архітектури [35]. Очільники провідних європейських держав висловлювалися за територіальну цілісність України.

Однак майже через півтора року повномасштабної війни почали з'являтися протилежні позиції. Зокрема, 15 серпня 2023 р. очільник канцелярії Генерального секретаря НАТО Стіан Єнсен допустив можливість вступу України до Альянсу, поступившись частиною своїх територій країні-агресору Росії [36]. Це викликало значний резонанс як в Україні, так і у світі. МЗС України офіційно заявило, що розмови про вступ України до НАТО в обмін на відмову від частини українських територій абсолютно неприйнятні [37]. Адже відмова від територій «в обмін» на парасольку НАТО означатиме перенесення війни на інші покоління та знищення міжнародного права» [38].

Видання The Wall Street Journal підкреслювало, що деякі західні посадовці висловлювали побоювання, що мета України про вихід на кордони 1991 р. гарантує «нескінченну війну». Тому вони хочуть запропонувати Україні угоду, щоб вона змирилася з фактичною втратою частини своїх територій. В обмін

на це Захід готовий надати Києву членство в НАТО чи ЄС або пообіцяти довгострокову військову та економічну допомогу. WSJ пояснював, що причинами таких прагнень було бажання стримати війну, яка сильно вплинула на світову економіку. Ще однією причиною, на думку видання, була невпевненість у тому, скільки західні виборці готові підтримувати нинішній рівень допомоги для України, та відсутність віри в повне звільнення її територій [39]. Дискусії навколо питання територіальної цілісності України підштовхнули до прийняття офіційного документа.

23 серпня 2023 р. Постанова Верховної Ради України про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (реєстр. № 9626) законодавчо закріпила, що будь-які територіальні поступки заради припинення війни є неприпустимими [40]. Крім того, збройні формування держави-агресора мають звільнити всю без винятку територію України. Важливим елементом комплексних дій держави щодо відновлення своєї територіальної цілісності, йдеться у Заяві, є діяльність Кримської платформи як ключового зовнішньополітичного інструменту консолідації міжнародних зусиль, спрямованих на деокупацію Кримського півострова. Саме тому прийнята Постанова є актуальним і нагально потрібним законодавчим актом для досягнення поставленої мети [40]. Цей Закон є частиною реалізації формули миру Президента України Володимира Зеленського, яка має стати основою для припинення збройної агресії Російської Федерації, відновлення територіальної

цілісності України в межах її міжнародно визнаного державного кордону. Пригадаємо також, що Президент України зазначив, що готовий поступитися Белгородом заради членства в НАТО, але аж ніяк не територіями України.

У день проведення третього саміту Кримської платформи 23 серпня 2023 р. Верховна Рада України підтримала законопроект, який передбачав внесення змін до низки законодавчих актів щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою АРК.

5 вересня 2023 р. Президент України Володимир Зеленський підписав закон про зміну адміністративно-територіального устрою Криму, де йшлося про декомунізацію та новий районний поділ, а також про запровадження тимчасових територіальних громад для створення військових адміністрацій. У представництві президента в АРК зазначали, що головна мета закону – підготовка підґрунтя для деокупації півострова, адже військові та військово-цивільні адміністрації створюються для діяльності на території територіальних громад [41]. Законом також передбачено, що Кабінет Міністрів України упродовж місяця має визначити території та адміністративні центри територіальних громад у Криму, а упродовж трьох – утворити районні державні адміністрації нових районів та внести на розгляд парламенту законопроект про особливості відновлення публічної влади в АРК після деокупації.

Влада та військові працюють над стратегією деокупації українських територій Донбасу та Криму від російських військ [42]. Ця стратегія передбачатиме розуміння того, як будуть звільняти «всю нашу територію, всю нашу країну, і як це буде виглядати, і що для цього

потрібно». Поки що робота над стратегією триває. Варто наголосити, що станом на січень 2024 р. Українську формулу миру підтримали вже понад 80 країн. «Формула миру – це потужна дипломатична зброя. Всі пункти там – справедливі й чесні щодо будь-якої держави, з повагою до Статуту ООН, до суверенітету, до територіальної цілісності» [43]. Загалом формула миру України є принципово важливим документом, що чітко окреслює українське бачення шляхів досягнення миру та відновлення справедливості. Вона встановлює високі стандарти, хоча її реалізація залежатиме від подальших політичних та військових подій, а також від міжнародної підтримки.

Цінними є позиції політичних лідерів світу щодо територіальної цілісності України: «Україна може перемогти. Вона може відновити свою територіальну цілісність за умови постійної підтримки з боку демократичних країн, включаючи політичну, фінансову та не в останню чергу військову підтримку» [44] (міністр оборони Болгарії Тодор Тагарев, 13.01.2024); «Україна повинна повністю відновити контроль над територією країни у міжнародно визнаних кордонах, включаючи Крим» [45] (президент Польщі Анджей Дуда). Варто зазначити, що декларації політиків досить часто розходилися з реальністю. Викликом для українців стала ситуація з блокуванням кордону з Польщею.

У межах Спільної декларації, яку прийняли Україна та члени «Групи семи» у Вільнюсі 12 липня 2023 р., містяться зобов'язання про співпрацю в довготерміновій перспективі. Першою безпековою угодою 12 січня 2024 р. підписала Велика Британія. Ця угода важлива насамперед тим, що це перший документ, у якому

прописані запевнення іноземної держави в наданні Україні оборонної допомоги не в короткостроковій, а довготерміновій перспективі. «Німеччина засвідчує свою непохитну підтримку незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів від 1991 року» [46]; Україна та Франція спільно «підтверджують свою підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів з 1991 року» [47]. 23 лютого 2024 р. Україна й Данія підписали угоду про співпрацю у сфері безпеки й довгострокову підтримку. У другу річницю повномасштабного вторгнення Росії в Україну, 24 лютого, Президент України Володимир Зеленський з прем'єрами Канади та Італії Джастіном Трюдо та Джорджею Мелоні підписали угоди про гарантії безпеки. В одній з угод зазначалося, що «Італія підтверджує свою непохитну підтримку незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів станом на 1991 рік, включно з територіальним морем, та її невід'ємного права на самооборону від російської агресії відповідно до статті 51 Статуту ООН» [48]. Підписані угоди мають вселяти віру у безпеку нашої країни, однак їх прочитання дає підстави говорити швидше про «гарантії допомоги», а не «гарантії безпеки». Станом на червень 2024 р. Україна підписала 17 двосторонніх безпекових угод, у тому числі з усіма країнами «Великої сімки». Передбачено підписання ще понад 10 угод. Однак, оцінюючи ці угоди, йдеться швидше за все про «запевнення» і «домовленості», «угоди про співробітництво у сфері оборони й безпеки», а не «гарантії безпеки».

Надії, які покладалися на перший Саміт миру у Швейцарії, не вдалося реалізувати, як і «згуртувати навколо Української формули миру Глобальний Південь, водночас сама формула не стала основним і єдиним мирним планом міжнародної спільноти для припинення геноцидної війни Росії проти України» [49]. Зазначимо, що питання територіальної цілісності на порядок денний винесено не було. У червні 2024 р., у відповідь на скликання Саміту миру, Володимир Путін озвучив умови, за яких він нібито готовий припинити вогонь. Ці умови включають: відведення українських військ з територій Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей, відмову України від вступу до НАТО, а також оголошення нейтрального, позаблокового, і без'ядерного статусу. «Дзеркало тижня» провело опитування, поставивши питання, як українці ставляться до «мирного плану» Путіна, оголошеного перед Самітом миру. Результати опитування показали, що більшість громадян категорично не погоджуються завершити війну ціною втрати Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей. Зокрема, 83% не згодні, аби українські військові вийшли звідти. Крім того, 84% опитаних проти того, аби Україна офіційно віддала ці області РФ [50]. Ці результати свідчать про рішучу позицію українського суспільства щодо неприпустимості територіальних поступок на користь Росії в обмін на мир. Така масова підтримка територіальної цілісності демонструє високий рівень національної свідомості та готовності українців до подальшої боротьби за свої землі. Це також свідчить про відсутність суспільної підтримки будь-яких компромісів, які б могли поставити під

сумнів суверенітет і територіальну цілісність України.

З перших днів повномасштабної війни позиція держави була однозначною: питання суверенітету й територіальної цілісності України не можуть бути предметом жодного компромісу щодо завершення війни. На парламентському саміті Кримської платформи Президент України наголошував: «Наша мета – це повна деокупація нашої землі. Повна, включно з Кримом. Маємо її реалізувати» [51]. У 105-ту річницю соборності України 22 січня 2024 р. наголошувалося, що «сьогодні соборність для України означає деокупацію всіх територій, захоплених ворогом, відновлення єдності з Донеччиною, Луганщиною та Кримом» [52]. Варто зазначити, що країна потребує розробки довгострокової державної стратегії, яка забезпечить стійкість держави перед будь-якими викликами, як зовнішніми, так і внутрішніми, а також вирішить питання деокупації територій.

Складність ситуації на фронті, критична відсутність достатньої кількості зброї, затягування з фінансовою та військовою допомогою США, блокування кордону з Польщею, втома від війни, ймовірно, навіть певний відчай, відступ ЗСУ з Авдіївки та інші виклики не дозволяли втрачати віру у перемогу і деокупацію українських територій. Про це свідчать лютневі дані соціологічних опитувань.

Так, згідно з всеукраїнським опитуванням громадської думки «Омнібус» «Сприйняття перебігу війни Росії проти України через майже два роки широкомасштабного вторгнення», проведеним 5–10 лютого 2024 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), порівняно з травнем 2022 р. стало дещо

менше тих, хто вважав реалістичним сценарій повного відновлення територіальної цілісності, однак наразі переважна більшість українців – 65% – вірять, що війна завершиться поверненням під контроль України всіх територій, включно із Донбасом та Кримом (зокрема, 14% вірять, що бойові дії будуть перенесені на територію Росії; у травні 2023 р. вірили у відновлення цілісності – 71%) [53]. Водночас з 25% у травні 2022 р. до 32% у лютому 2024 р. стало більше тих, хто допускав, що в результаті війни можуть бути певні втрати. З цих 32% найбільше (19%) тих, хто вважав, що війна завершиться втриманням територій, які контролюються зараз (у травні 2022 р. таких було 6%, у травні 2024 р. – 32%). Ще 9% вірили у визволення всіх територій, які Україна контролювала до 24 лютого 2022 р. Решта 4% говорять про визволення всіх територій разом із Донбасом, але без Криму [53]. Є підстави вважати, що після травня 2023 р. простежується поступове зростання частки тих, хто готовий до територіальних поступок. Таким чином, можна стверджувати, що, незважаючи на всі виклики, трагедії та втрати, українці через два з половиною роки повномасштабної війни продовжують вірити у соборність українських земель.

Висновки. Здійснений аналіз офіційної позиції України та лідерів зарубіжних країн дає підстави твердити, що: 1) жодних компромісів з територіальною цілісністю і суверенітетом у принципі бути не може; 2) утвердження зовнішньополітичного принципу у світі «Нічого про Україну без України»; 3) «Нічого про Україну без України» має стати основою взаємодії України та НАТО; 4) підтримка України стільки, скільки знадобиться для її перемоги; 5) звільнення від

російського окупанта українських земель є нашою спільною метою; 6) звільнення всієї території України і завершення військових дій не означає завершення війни. ... Щоб забезпечити Україну та світ від нової агресії, антивоєнній коаліції необхідно створити такі умови, наслідком яких стануть глибокі внутрішні зміни в РФ, що стали би гарантією сталого миру (позиційний документ представників українського громадянського суспільства «Ніколи знову 2.0. Маніфест сталого миру»); 7) заклик «Єднаймося в соборності і ми переможемо!» залишається надзвичайно актуальним в умовах війни; 8) повне відновлення територіальної цілісності України та суверенітету в межах міжнародно визнаних кордонів станом на 1991 р.; 9) ідея соборності є передумовою успіху нашого спротиву зовнішній агресії; 10) ідея соборності була й залишається базовою національною цінністю українців.

Водночас, враховуючи ситуацію на фронті, відсутність достатньої кількості зброї, неоднозначність позиції окремих союзників, досягнення територіальної цілісності України в умовах війни передбачає складні політичні, дипломатичні та військові стратегії. Деякі можливі підходи можуть включати дипломатичні переговори, мирні переговори, міжнародне посередництво, економічні санкції, військові операції та підтримку з боку союзників. Однак потрібна перемога на полі бою та повне витіснення російського агресора з території України. Україна повинна мати певний «план деокупації».

Перспективи подальших досліджень. Тема соборності як територіальної цілісності була і залишається актуальною. В умовах повномасштабної війни територіальна цілісність України

є досить складним питанням. Окремого розгляду потребує проблема деокупації всіх територій України. Подальші дослідження цієї теми можуть передбачати аналіз історичних, політичних і соціальних чинників, які вплинули на нинішню ситуацію в Україні. Важливо враховувати перспективи всіх зацікавлених сторін і працювати над мирними та стійкими рішеннями, які поважають суверенітет і територіальну цілісність України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
2. «Хочу побажати соборного мислення нашим державним мужам», – Блаженніший Святослав у День Соборності України. 22.01.2022. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/hochu-pobazhaty-sobornogo-myslennya-nashym-derzhavnym-muzham-blazhennishyuvyatoslav-u-den-sobornosti-ukrayny-7860/>
3. Звернення Глави УГКЦ у 79-й тиждень повномасштабної війни, 20 серпня 2023 року. URL: <https://ugcc.ua/data/zvernennya-glavy-ugkts-u-79-y-tyzhden-povnomasshtabnoyviyny-20-serpnya-2023-roku-3434/>
4. День соборності. Сила нації – в її єдності. URL: <https://artemrada.gov.ua/articles/686>
5. Колесник, І. Українське національне відродження XIX століття: варіанти прочитання (до 90-річчя Феодосія Стебля). *Стеблій vs Сарбей*. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=558>
6. Шевцова, С. Референдум 1–12–1991: що тоді говорили і думали про Україну в Москві. 01.12.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3146082-referendum-1121991-so-todi-govorili-i-dumali-pro-ukrainu-v-moskvi.html>
7. Кагуй, П. 30 років тому. Референдум 1991 року про незалежність України і розпад СРСР (архівні фото). 01.12.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-pershoho-hrudnia-1991-roku-pro-nezalezhnist-ukrayiny-arkhivni-foto/30287132.html>
8. Борщевський, С. Чому вихід на кордони 1991 року – не вихід. 26.04.2023. URL: <https://glavcom.ua/columns/sborshevsky/chomu-vikhid-na-kordoni-1991-roku-ne-vikhid-922956.html>
9. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку України. (2014, 27 березня). *BBC NEWS Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140327_un_resolution_ukraine_rl
10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
11. Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text>
12. Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-VIII#Text>
13. *Конституційні зміни після Майдану*. Тищенко, Ю., Конончук, С., Каздобіна, Ю., Семеркіна, О., Франчук, С.; за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ, 2016. 68 с. С. 8.
14. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>
15. Павлюк, О. ЄС, США, Британія і Канада введуть санкції через визнання «Л/ДНР». Як світ реагує на рішення Путіна. 22.02.2022. URL: <https://suspilne.media/209317-es-viznanna-ldnr-rosieu-ce-kricuse-porusenna-miznarodnogo-prava-latvia-zaklikae-do-sankcij/>

16. Гончарук, Л. Зеленський, Дуда та Науседа підписали декларацію у зв'язку з визнанням Росією «ЛДНР». 23.02.2022. URL: <https://suspilne.media/209915-zelenskij-dudata-nauseda-pidpisali-deklaraciju-u-zvazku-z-viznannam-rosieiu-ldnr/>
17. Подоляк прокоментував заяву Пескова про поступки українськими територіями. 26.05.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_podolyak-prokomentuvav-zayavu-pyeskova-pro-postupki-ukrayinskimi-teritoriyami/1090700
18. Українці не готові відмовитися від частини території України на користь РФ, – Зеленський. 02.05.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/ukrajintsi-ne-hotovi-vidmovitisja-vid-chastini-teritoriji-ukrajini-na-korist-rf-zelenskij.html>
19. Повне відновлення територіальної цілісності нашої держави – це наша мета, – Президент України Володимир Зеленський. URL: <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/47555-povne-vidnovlennia-terytorialnoi-tsilisnosti-nashoi-derzhavy-tse-nasha-meta-prezydent-ukrainy-volodymyr-zelenskyi>
20. Vishchuk, Maksym, Pizzi, Jeremy. *Compromises on Territory, Legal Order, and World Peace: The Fate of International Law Lies on Ukraine's Borders*. 06.10.2023. URL: <https://www.justsecurity.org/89216/compromises-on-territory-legal-order-and-world-peace-the-fate-of-international-law-lies-on-ukraines-borders/>
21. Перелом: ЗСУ звільнили більше половини територій, захоплених РФ після 24.02.2022. 14.11.2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/perelom-zsu-zvilnyly-bilshe-polovyny-terytorij-zahoplenyh-rf-pislya-24-02-2022/>
22. Участь Президента у засіданні Контактної групи з питань оборони України в форматі «Рамштайн». 11.10.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ebAeW_oasDw
23. Закон України «Про всеукраїнський референдум». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>
24. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
25. Указ Президента України № 687/2022 «Про нікчемність актів, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України». 04.10.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6872022-44289>
26. Зеленський підписав указ про нікчемність рішень Путіна, які порушують суверенітет України. 04.10.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyunikchemnist-ukaz-rf/32065010.html>
27. Затверджено новий перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії, або тимчасово окупованих. 28.12.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zatverdzheno-novyi-perelik-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-okupovanykh>
28. Чурікова, Н. Від Снайдера до Міршаймера – експерти відповідають на запитання Foreign Policy: Чи має Україна поступитися територією? 25.01.2023. URL: <https://www.holosameryky.com/a/experty-pro-terytorialni-postupky-ukrajiny-zadliamyru/6932496.html>
29. Наш шлях – це шлях незалежності, територіальної цілісності, інтеграції з цивілізованим світом, шлях РФ – поразка й ганьба, – звернення Президента України. 30.09.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/nash-shlyah-ce-shlyah-nezalezhnosti-teritorialnoyicilisnost-78197>
30. Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1242&page=1>
31. День Незалежності України: шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни. 22.08.2023. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukrainishlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-na-tli-viyeni>
32. Територіальна цілісність України

не підлягає обговоренню, – Байден із Зеленським. 21.05.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101465>

33. Васьків, О., Лісовська, Р. «Позиція чітка й не змінилася». У НАТО наголосили на повній підтримці суверенітету та територіальної цілісності України. 15.06.2023. URL: <https://susilne.media/551659-pozicia-citka-j-ne-zminilasa-u-nato-nagolosili-na-povnij-pidtrimci-suverenitetu-ta-teritorialnoi-cilisnosti-ukraini/>

34. Михайлов, Д., Галка, Н., Лісовська, Р. Зеленський дав прес-конференцію за підсумками саміту НАТО. *Головне*. 12.07.2023. URL: <https://susilne.media/527471-zelenskij-dav-preskonferenciu-za-pidsumkami-samitu-nato-golovne/>

35. Дуда: Москва має повернути всі захоплені території України – не може бути жодних поступок. 23.08.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3752137-duda-moskva-mae-povernuti-vsi-zahopleni-teritorii-ukraini-ne-moze-but-i-zodnih-postupok.html>

36. Åpner for at Ukraina avgir territorium i bytte mot Nato-medlemskap. URL: <https://www.vg.no/nyheter/utenriks/i/jl7V5e/aapner-for-at-ukraina-avgir-territorium-i-bytte-mot-nato-medlemskap>

37. «Грає на руку Росії». Відмова від частини території України в обмін на вступ до НАТО «абсолютно неприйнятна», – МЗС. 15.08.2023. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/ukrajina-ne-vidmovlyatimetsya-vid-teritoriy-v-obmin-na-vstup-do-nato-novini-ukrajini-50346487.html>

38. «Не треба заохочувати вбивць». В Офісі президента відповіли на заяви представника НАТО про відмову України від своїх територій. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/v-ofisi-prezidenta-vidreaguvali-na-slova-nato-pro-vidmovu-ukrajini-vid-svojih-teritoriy-50346500.html>

39. Walker, M. Why Russia's War in Ukraine Could Run for Years From Moscow to Washington, a lack of clear and achievable strategic goals points to a long conflict.

20.08.2023. URL: https://www.wsj.com/world/europe/why-russias-war-in-ukraine-could-run-for-years-383f0bde?mod=hp_lead_pos2

40. Верховна Рада України прийняла Постанову, якою виключає будь-які територіальні поступки заради припинення війни. 23.08.2023. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/240357.html>

41. Доломанжи, А. Шлях до деокупації: Зеленський підписав закон про зміну адміністративно-територіального устрою Криму. URL: <https://www.unian.ua/war/shlyah-do-deokupaciji-zelenskiy-zminiv-administrativno-teritorialniy-ustroy-krimu-12382962.html>

42. «Має бути загальна стратегія»: Данилов розповів про підготовку деокупації Донбасу і Криму. 30.09.2023. URL: <https://uainfo.org/blognews/1696062179--mae-but-i-zagalna-strategiya-danilov-rozpoviv-pro-pidgotovku.html>

43. Президент України та колишній прем'єр-міністр Великої Британії у День Соборності поспілкувалися зі студентами КНУ імені Тараса Шевченка. 22.01.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-ta-kolishnij-premyer-ministr-velikoyi-bri-80553>

44. Албул, С. Україна може перемогти і відновити свою територіальну цілісність, – глава Міноборони Болгарії. 13.01.2024. URL: https://lb.ua/society/2024/01/13/593613_ukraina_mozhe_peremogti_i_vidnoviti.html

45. Дуда заявив, що Україна повинна відновити територіальну цілісність включно з Кримом. 05.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3823178-duda-zaaviv-so-ukraina-povinna-vidnoviti-teritorialnu-cilisnist-vklucno-z-krimom.html>

46. Безпекова угода між Україною та Німеччиною: У 2024 році Німеччина надасть Україні військову допомогу на загальну суму понад 7 млрд євро. 16.02.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/967600.html>

47. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Францією. 16.02.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u>

sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89005

48. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Італією. 24.02.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89245>

49. Другий саміт миру: чого від нього очікують українці та як оцінили перший. 19.07.2024. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/druhij-samit-miru-choho-vid-noho-ochikujut-ukrajintsi-ta-jak-otsinili-pershij.html>

50. Соцдослідження zn.ua показало, що свідомість українців амбівалентна: готові до переговорів, але не готові на поступки, розуміючи при цьому ухилинтя. 16.07.2024. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/sotsdoslidzhennja-znua-pokazalo-shcho-svidomist-ukrajintiv-ambivalentna-hotovido-perehovoriv-ale-ne-hotovi-na-postupki-rozumijuchi-pri-tsomu-ukhiljantiv.html>

51. Президент на парламентському саміті Кримської платформи: Наша мета – повна деокупація нашої землі, включно з Кримом; маємо її реалізувати. 24.10.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-na-parlamentskomu-samiti-krimskoyi-platformi-nasha-86557>

52. 22 січня – День Соборності та 105 річниця проголошення незалежності УНР. URL: <https://pon.org.ua/novyny/10074-22-sichnia-den-sobornosti-ta-105-richnycia-progoloshennia-nezalezhnosti-unr.html>

53. Сприйняття перебігу війни Росії проти України через майже два роки широкомасштабного вторгнення. 21.02.2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1>

REFERENCES

1. *The Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukr.]

2. *"I Want to Wish our Statesmen a United Mindset" - His Beatitude Sviatoslav on the Unity Day of Ukraine.* (22 Jan. 2022). [online] Available

at: <https://synod.ugcc.ua/data/hochu-pobazhaty-sobornogo-myslennya-nashym-derzhavnym-muzham-blazhennishyy-svyatoslav-u-den-sobornosti-ukrayny-7860/> [in Ukr.]

3. *Appeal of the Head of the UGCC in the 79th Week of Full-Scale War, August 20, 2023.* [online] Available at: <https://ugcc.ua/data/zvernennya-glavy-ugkts-u-79-y-tyzhden-povnomasshtabnoy-viyny-20-serpnya-2023-roku-3434/> [in Ukr.]

4. *Unity Day. The Strength of a Nation Lies in its Unity.* [online] Available at: <https://artemrada.gov.ua/articles/686> [in Ukr.]

5. Kolesnyk, I. (2020). *Ukrainian National Revival of the 19th Century: Options for Reading (to the 90th Anniversary of Feodosii Steblii). Steblii vs Sarbei.* [online] Available at: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=558> [in Ukr.]

6. Shevtsova, S. (2020). *Referendum 1–12–1991: What was Said and Thought about Ukraine in Moscow. (1 Dec. 2020).* [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3146082-referendum-1121991-so-todigovorili-i-dumali-pro-ukrainu-v-moskvi.html> [in Ukr.]

7. Kahui, P. (2021). *30 Years Ago. Referendum 1991 on the Independence of Ukraine and the Collapse of the USSR (Archive Photos).* (1 Dec. 2020). [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/referendum-pershohohrudnia-1991-roku-pro-nezalezhnist-ukrayiny-arkhivni-foto/30287132.html> [in Ukr.]

8. Borshchevskyi, S. (2023). *Why the Access of the 1991 Borders is not the Solution.* (26 Apr. 2023). [online] Available at: <https://glavcom.ua/columns/sborshevsky/chomu-vikhid-na-kordoni-1991-roku-ne-vikhid-922956.html> [in Ukr.]

9. The UN General Assembly Adopted a Resolution in Support of Ukraine. (27 Mar. 2014). *BBC NEWS Ukraine.* [online] Available at: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140327_un_resolution_ukraine_rl [in Ukr.]

10. *The Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of*

Ukraine." [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukr.]

11. *The Law of Ukraine "On the Special Procedure of Local Self-Government in Certain Districts of Donetsk and Luhansk Oblasts."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> [in Ukr.]

12. *Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Recognition of Certain Districts, Cities, Towns and Villages of Donetsk and Luhansk Regions as Temporarily Occupied Territories."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-VIII#Text> [in Ukr.]

13. Tyshchenko, Yu., Kononchuk, S., Kazdobina, Yu., et al. (2016). *Constitutional Changes after Maidan*. Kyiv, 68 p., 8 p. [in Ukr.]

14. *On the Peculiarities of State Policy on Ensuring State Sovereignty of Ukraine in the Temporarily Occupied Territories in the Donetsk and Luhansk Regions.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> [in Ukr.]

15. Pavliuk, O. *The EU, the USA, Britain and Canada will Introduce Sanctions due to the Recognition of "L/DPR". How the World Reacts to Putin's Decision.* (22 Feb. 2022). [online] Available at: <https://suspilne.media/209317-es-viznanna-ldnr-rosieu-ce-kricuse-porusenna-miznarodnogo-prava-latvia-zaklikae-dosankcij/> [in Ukr.]

16. *Honcharuk, L. Zelenskiy, Duda and Nauseda Signed a Declaration in Connection with Russia's Recognition of the "LDPR".* (23 Feb. 2022). [online] Available at: <https://suspilne.media/209915-zelenskij-duda-ta-nauseda-pidpisali-deklaraciju-u-zvazku-z-viznannam-rosieu-ldnr/> [in Ukr.]

17. *Podoliak Commented on Peskov's Statement about Concessions by Ukrainian Territories.* (26 May 2022). [online] Available at: https://gazeta.ua/articles/politics/_podolyak-prokomentuvav-zayavu-pyeskova-pro-postupki-ukrayinskimi-teritoriyami/1090700 [in Ukr.]

18. *Ukrainians are not Ready to Give up Part of the Territory of Ukraine in Favor of the Russian Federation, - Zelenskiy.* (2 May 2022). [online] Available at: <https://zn.ua/ukr/>

POLITICS/ukrajintsi-ne-hotovi-vidmovitisja-vid-chastini-teritoriji-ukrajini-na-korist-rf-zelenskij.html [in Ukr.]

19. *The Complete Restoration of the Territorial Integrity of our State is our Goal, - President of Ukraine Volodymyr Zelenskiy.* [online] Available at: <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/47555-povne-vidnovlennia-terytorialnoi-tsilisnosti-nashoi-derzhavy-tse-nasha-meta-prezydent-ukrainy-volodymyr-zelenskiy> [in Ukr.]

20. Vishchyk, M., Pizzi, J. (2023). *Compromises on Territory, Legal Order, and World Peace: The Fate of International Law Lies on Ukraine's Borders.* (6 Oct. 2023). [online] Available at: <https://www.justsecurity.org/89216/compromises-on-territory-legal-order-and-world-peace-the-fate-of-international-law-lies-on-ukraines-borders/> [in Eng.]

21. *The Turning Point: the Armed Forces Liberated more than Half of the Territories Captured by the Russian Federation after February 24, 2022.* (14 Nov. 2022). [online] Available at: <https://mil.in.ua/uk/news/perelom-zsu-zvilnyly-bilshe-polovyny-terytorij-zahoplenyh-rf-pislya-24-02-2022/> [in Ukr.]

22. *Participation of the President in the Meeting of the Contact Group on Defense of Ukraine in the Rammstein Format.* (11 Oct. 2023). [online] Available at: https://www.youtube.com/watch?v=ebAeW_oasDw [in Ukr.]

23. *Law of Ukraine "On All-Ukrainian Referendum".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> [in Ukr.]

24. *Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukr.]

25. *Decree of the President of Ukraine No. 687/2022 "On the Nullity of Acts Violating the Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine."* (4 Oct. 2022). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/6872022-44289> [in Ukr.]

26. *Zelenskiy Signed a Decree on the Invalidity of Putin's Decisions that Violate the*

- Sovereignty of Ukraine*. (4 Oct. 2022). [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-nikchemnist-ukaz-rf/32065010.html> [in Ukr.]
27. *A New List of Territories on which Hostilities are (were) Conducted or Temporarily Occupied has been Approved*. (28 Dec. 2022). [online] Available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/zatverdzheno-novyi-perelik-terytorii-na-iyakhy-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-okupovanykh> [in Ukr.]
28. Churikova, N. (2023). *From Snyder to Mearsheimer – Experts Answer Questions of Foreign Policy: Should Ukraine Concede its Territory?* (25 Jan. 2023). [online] Available at: <https://www.holosameryky.com/a/experty-pro-terytorialni-postupky-ukrajiny-zadliamyru/6932496.html> [in Ukr.]
29. *Our Path is the Path of Independence, Territorial Integrity, Integration with the Civilized World, the Path of the Russian Federation is Defeat and Shame, - Address of the President of Ukraine*. (30 Sep. 2022). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/news/nash-shlyah-ce-shlyah-nezalezhnosti-terytorialnoyicilisnost-78197> [in Ukr.]
30. *Dynamics of Willingness to Make Territorial Concessions to End the War as soon as Possible: Results of a Telephone Survey Conducted May 26 - June 5, 2023*. [online] Available at: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1242&page=1> [in Ukr.]
31. *Independence Day of Ukraine: the Path to Victory, the Identity and Value of the State against the Background of War*. (22 Aug. 2023). [online] Available at: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shlyakh-dopremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-natli-viyi> [in Ukr.]
32. *The Territorial Integrity of Ukraine is not Subject of Discussion, - Biden with Zelenskyi*. (21 May 2023). [online] Available at: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101465> [in Ukr.]
33. Vaskiv, O., Lisovska, R. (2023). *"The Position is Clear and has not Changed." NATO Emphasized Full Support for the Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine*. (15 June 2023). [online] Available at: <https://suspilne.media/551659-pozicia-citka-j-ne-zminilasa-u-nato-nagolosili-na-povnij-pidtrimci-suverenitetu-ta-terytorialnoi-cilisnosti-ukraini/> [in Ukr.]
34. Mykhailov, D., Halka, N., Lisovska, R. (2023). *Zelensky Gave a Press Conference on the Results of the NATO Summit*. (12 July 2023). [online] Available at: <https://suspilne.media/527471-zelenskij-dav-preskonferenciu-za-pidsumkami-samitu-nato-golovne/> [in Ukr.]
35. *Duda: Moscow must Return all Captured Territories of Ukraine - There can be no Concessions*. (23 Aug. 2023). [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3752137-duda-moskva-mae-povernutivsi-zahopleni-teritorii-ukraini-ne-moze-butizodnih-postupok.html> [in Ukr.]
36. *Open to Ukraine Conceding Territory in Exchange for NATO Membership*. [online] Available at: <https://www.vg.no/nyheter/utenriks/i/jl7V5e/aapner-for-at-ukraina-avgir-teritorium-i-bytte-mot-nato-medlemskap> [in Nor.]
37. *"Plays into the Hands of Russia." Renunciation of Part of the Territory of Ukraine in Exchange for Joining NATO is "Absolutely Unacceptable", - the Ministry of Foreign Affairs*. (15 Aug. 2023). [online] Available at: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/ukrajina-ne-vidmovlyatimetsya-vid-teritoriy-v-obmin-navstup-do-nato-novini-ukrajini-50346487.html> [in Ukr.]
38. *"Don't Encourage Murderers." The President's Office Responded to the Statements of the NATO Representative about Ukraine's Relinquishment of its Territories*. [online] Available at: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/v-ofisi-prezidenta-vidreaguvali-na-slova-nato-pro-vidmovu-ukrajini-vid-svojih-teritoriy-50346500.html> [in Ukr.]
39. Walker, M. (2023). *Why Russia's War in Ukraine Could Run for Years From Moscow to Washington, a Lack of Clear and Achievable Strategic Goals Points to a Long Conflict*. (20 Aug. 2023). [online] Available at: <https://www.wsj.com/world/europe/>

why-russias-war-in-ukraine-could-run-for-years-383f0bde?mod=hp_lead_pos2 [in Eng.]

40. *The Verkhovna Rada of Ukraine Adopted a Resolution Ruling out any Territorial Concessions for the Sake of Ending the War.* (23 Aug. 2023). [online] Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/240357.html> [in Ukr.]

41. Dolomanzhi, A. *The Road to De-Occupation: Zelensky Signed the Law on Changing the Administrative and Territorial Structure of Crimea.* [online] Available at: <https://www.unian.ua/war/shlyah-do-deokupaciji-zelenskiy-zminiv-administrativno-territorialniy-ustriy-krimu-12382962.html> [in Ukr.]

42. *"There Must be a General Strategy": Danilov Talked about the Preparation of the De-Occupation of Donbass and Crimea.* (30 Sept. 2023). [online] Available at: <https://uainfo.org/blognews/1696062179--mae-buti-zagalna-strategiya-danilov-rozpoviv-pro-pidgotovku.html> [in Ukr.]

43. *The President of Ukraine and the Former Prime Minister of Great Britain talked with the Students of the Taras Shevchenko KNU on the Day of Sobornosti.* (22 Jan. 2023). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-ta-kolishnij-premyer-ministr-velikoyi-bri-80553> [in Ukr.]

44. Albul, S. (2023). *Ukraine Can Win and Restore its Territorial Integrity, - the Head of the Ministry of Defense of Bulgaria.* (13 Jan. 2024). [online] Available at: https://lb.ua/society/2024/01/13/593613_ukraina_mozhe_peremogti_i_vidnoviti.html [in Ukr.]

45. *Duda Stated that Ukraine Should Restore its Territorial Integrity, Including Crimea.* (02 May 2024). [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3823178-duda-zaaviv-so-ukraina-povinna-vidnoviti-territorialnu-cilisnist-vklucno-z-krimom.html> [in Ukr.]

46. *Security Agreement between Ukraine and Germany: In 2024, Germany will Provide Military Aid to Ukraine for a Total Amount of more than 7 Billion Euros.* (16 Feb. 2024). [online] Available at: <https://interfax.com.ua/news/political/967600.html> [in Ukr.]

47. *Agreement on Cooperation in the Field of Security between Ukraine and France.* (16 Feb. 2024). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89005> [in Ukr.]

48. *Agreement on Cooperation in the Field of Security between Ukraine and Italy.* (24 Feb. 2024). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89245> [in Ukr.]

49. *The Second Peace Summit: what Ukrainians Expect from it and How the First one was Evaluated.* (19 July 2024). [online] Available at: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/druhij-samit-miru-choho-vid-noho-ochikujut-ukrajintsi-tajak-otsinili-pershij.html> [in Ukr.]

50. *Social Research by zn.ua Showed that the Consciousness of Ukrainians is Ambivalent: they are Ready for Negotiations, but not Ready for Concessions, while Understanding Dodgers.* (16 July 2024). [online] Available at: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/sotsdoslidzhennjaznua-pokazalo-shcho-svidomist-ukrajintsi-ambivalentna-hotovi-do-perehovriv-ale-ne-hotovi-na-postupki-rozumijuchi-pri-tsomu-ukhiljantiv.html> [in Ukr.]

51. *The President at the Crimean Platform Parliamentary Summit: Our Goal is the Complete De-Occupation of our Land, Including Crimea; We have to Implement it.* (24 Oct. 2023). [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-na-parlamentskomu-samit-krimskoyi-platfomi-nasha-86557> [in Ukr.]

52. *January 22 is the Day of the Assembly and the 105th Anniversary of the Declaration of Independence of the Ukrainian People's Republic.* [online] Available at: <https://pon.org.ua/novyny/10074-22-sichnia-den-sobornosti-ta-105-richnycia-progoloshennia-nezalezhnosti-unr.html> [in Ukr.]

53. *Perceptions of Russia's War Against Ukraine after Nearly two Years of Large-Scale Invasion.* (21 Feb. 2024). [online] Available at: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1> [in Ukr.]

Summary

**TERRITORIAL INTEGRITY AND UNITY OF UKRAINE:
CURRENT CHALLENGES**

Tetiana BEVZ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

Doctor of Historical Sciences, Professor,

chief research fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

email: tetanabevz@gmail.com

The relevance of the research. “Unity” and “territorial integrity” are important concepts that determine the unity and inviolability of the Ukrainian state, ensuring its sovereignty and national identity, especially in the face of external threats and internal challenges. Unity usually refers to the cohesion, solidarity, and integrity of a nation or state, while territorial integrity refers to the inviolability of the borders of a state and its territory. Adherence to these principles in political life ensures stability and peace. The political context interprets “unity” as a country’s territorial integrity, signifying that all its parts must remain united and incapable of separation or division.

The political relevance of unity is defined as the importance of mutual understanding, cooperation, and unity between different political forces or groups to achieve common goals or solve important problems. The relevance is enhanced by the fact that the issue of unity as territorial integrity is being considered in the context of Russia’s full-scale war against Ukraine.

The **purpose** of the research is to analyze the idea of unity as the territorial integrity of Ukraine in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war.

Conclusions. The legal and regulatory framework on the issue of territorial integrity of Ukraine, as well as official documents, speeches, and addresses of the President of Ukraine, leaders of world states, and European structures, were analyzed.

Territorial claims and provocations of the Russian Federation regarding Ukraine’s territorial integrity during the restoration of state independence are considered.

On the basis of extensive empirical material, the topic of the territorial integrity of Ukraine during the period of February 2022 - July 2024 was revealed. It is determined that unity for Ukraine means de-occupation of all territories. It is argued that the return of Ukraine’s territorial integrity will include diplomatic negotiations, peace negotiations, international mediation, economic sanctions, military operations, and support from allies.

Keywords: unity, territorial integrity, territorial inviolability, Ukraine, unanimity, full-scale war, de-occupation.

ІСТОРИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Володимир КИДОНЬ

orcid.org/0000-0002-3606-8061

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник

Навчально-наукового інституту воєнної історії

Національного університету оборони України

email: volodimir4077@gmail.com

Анотація. *Висвітлено вплив російсько-української війни на історичну ідентичність. Основні акценти розставлено на розумінні історичної ідентичності як основоположного складника ідентичності національної. Звідси випливають історично сформовані ментальні відмінності між українцями та росіянами.*

Ключові слова: *історична ідентичність, наратив, національна ідентичність, окуповані території, російська пропаганда, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, починаючи від 2014 р. і особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., викристалізувала, поміж іншого, й проблеми, пов'язані з історичною ідентичністю. Йдеться про використання знань про минуле для розуміння перебігу сучасних подій та можливостей їх застосування для подальшого розвитку держави та суспільства й соціуму. Історична ідентичність є однією із підвалин ідентичності національної. Тому, зважаючи на екзистенційний характер війни, для України вкрай важливо мати чітку позицію щодо власної історичної ідентичності, адже на «ментальність українців суттєво вплинула тривала відсутність власної державності, територіальна та цивілізаційна роз'єднаність українських земель, цілеспрямована денационалізація української еліти, помітні нашарування радянської ментальності» [1, с. 320–321].

Аналіз досліджень та публікацій. Російсько-українська війна чи не з першого дня ведення стала предметом

наукового вивчення цілої плеяди академічних дослідників. Її розглядали й розглядають з різних точок зору та ракурсів. У контексті нашого дослідження варто наголосити на напрацюваннях, присвячених вивченню російсько-української війни як війни цивілізаційної та ідеологічної. Л. Залізник назвав її «війною світів», найвищим виявом «зіткнення між суспільствами принципово різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції» [2, с. 27]. О. Ситник та Я. Балановський розглядають російсько-українську війну як результат вікового «протистояння ординської московської держави з цивілізованою Європою», адже для «Московії Київ завжди був і залишається об'єктом задрощів за кращий культурний і життєвий рівень, а відтак – постійних загарбницьких воєн, грабежів і насилля» [3, с. 654]. А. Киридон та С. Троян розглянули причинно-наслідковий ланцюг та фундаментальні контраверсії й концептуальні уроки російсько-української війни [4]. Соціокультурну різницю між

Україною та Росією, що, зрештою, призвело до міжцивілізаційного зіткнення, детально вивчав І. Рущенко [5]. Ментальний вимір історичних витоків російсько-української війни став об'єктом наукової уваги О. Нікілева [6]. О. Лисенко спробував поглянути на війну Росії проти України крізь призму політичних, військових, правових та ідеологічних координат з оперттям на історичний та геополітичний контекст [7].

Ґрунтовний аналіз як російсько-української війни, так і природи «гібридних воєн», їхньої специфіки, перспектив України у війні та геополітиці, з огляду на історичний бекграунд, є предметом наукової аналітики та публіцистики В. Горбуліна і Є. Магди [8; 9].

Різноманітним аспектам ідентичності в умовах російсько-української війни присвячені, зокрема, статті С. Бойко, І. Лоссовського, С. Яремчука, В. Дияка, К. Тушко, Є. Синчука, В. Коцура [10; 11; 12; 13; 14].

Проблематика історичної ідентичності висвітлюється у статтях О. Стасевської (акцентовано увагу на взаємозв'язку історичної ідентичності та історичної пам'яті) [15]; П. Герчанівської (осмислення трактування історичної ідентичності у різні хронологічні періоди) [16]; А. Мартинова (специфіка української історичної ідентичності у загальноєвропейському контексті) [1]; О. Готри (зв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності) [17].

Мета нашої статті полягає у висвітленні впливу російсько-української війни на історичну ідентичність в Україні.

Виклад основного матеріалу. Увага до історичної ідентичності «зумовлена відродженням інтересу до історичного досвіду в сучасному світі в контексті

переосмислення проблеми ідентичності, оскільки вона детермінована конкретно-історичними умовами» [15, с. 214]. Історична ідентичність особистості формується в процесі індивідуального розвитку й соціальних умов, пов'язаних із взаємодією поколінь, історичною пам'яттю, зі сприйняттям минулого своєї спільноти та його осмисленням, і дає можливість «забезпечувати адаптацію людини до мінливого світу» [15, с. 217].

Як зазначив Є. Магда, російсько-українська війна є «результатом процесу пошуку себе і свого місця у світі двома націями, двома уламками радянського простору. РФ <...> обрала шлях імперського месіанізму за рахунок продажу непоновлюваних ресурсів. Україна пішла шляхом повільного, не завжди впевненого і вірного, будівництва національної держави» [9, с. 34]. В умовах такої війни, яку називають «гібридною» (hybrid warfare) або «нелінійною» (non-linear war) чи неконвенційною (unconventional warfare), на перший план висуваються невоєнні форми протистояння задля досягнення тактичних та стратегічних цілей:

- стирання межі між станом війни та миру;
- нападник не оголошує про стан війни та намагається приховати присутність своїх збройних сил на чужій території;
- спроби ворога знайти прихильників і союзників серед місцевого населення, яке має сепаратистські настрої, оброблене пропагандою або ж переслідує виключно меркантильні цілі;
- ворог використовує внутрішню політичну опозицію задля досягнення своїх цілей у владних структурах та на міжнародній арені;

– використання медіа задля ведення потужної інформаційної війни як усередині своєї країни, так і на окупованих територіях та у різних країнах світу [18, с. 75].

Тривалий час превалювала думка, що ступінь розвинутої держави визначається можливостями гарантій безпеки своїм громадянам в економічній та технологічній площинах. Однак розвиток медіатехнологій та використання їх задля впливу на людей суттєво похитнули ці уявлення. Як вказує Л. Нагорна, «в ряд із традиційними трьома опорами сталого розвитку (економічна життєздатність – соціальна рівність – екологічна відповідальність) стала «четверта опора» – соціальна і культурна активність громадян» [19, с. 4]. На порядку денному, в умовах російсько-української війни, проблема історичної ідентичності є важливим фактором стійкості як суспільства загалом, так і окремих громадян зокрема. Історична ідентичність, творячи смисл історії, безпосередньо пов'язана з її розумінням у дні сьогодення, сприяючи зв'язку між поколіннями й (само)презентації. Для формування історичної ідентичності необхідними компонентами є:

- знакові слова/гасла, статус рідної мови;
- культурні образи соціальної групи;
- релігійно-світоглядні основи;
- традиції, реліквії, символи [1, с. 314].

Протягом кількох століть Російська імперія, а за нею і СРСР доклали чималих зусиль задля розмивання та фізичного й ментального знищення усього українського та накидання своїх історичних наративів, фундованих на вишості

«старшого брата» та плеканні комплексів меншовартості українського народу: «Формуючи специфічну політичну культуру, очільники імперії вихолощували сутність народоправства, конструювали авторитарні й тоталітарні форми правління, здійснювали небачені економічні трансформації, які розмивали кращі традиції господарювання, засобами соціальної інженерії та державного терору переформатовували соціум за лекалами своїх химерних уявлень» [7, с. 86]. Не відмовилася від такої політики й Росія після 1991 р. Достатньо пригадати події в АР Крим у першій половині 1990-х років, пов'язані з поділом Чорноморського флоту, та спроби державного заколоту на чолі із проросійським політиком Юрієм Мешковим («мешковщина») [20; 21] чи тривале й послідовне «окучування» російським пропагандистським павутинням населення Донецької й Луганської областей, що, зрештою, вилилося в окупацію з 2014 р. й ведення активних бойових дій до сьогодні. У полі зору російської пропагандистської машини були й інші області України, зокрема Одеська, Запорізька, Харківська, які мали б також стати частиною «прирошених земель» окупантів.

Про ментальні відмінності між українським і російським народами, що мали безпосередній вплив і на історичну ідентичність, писав Л. Залізняк, спираючись, поміж іншого, й на розуміння цих відмінностей і самими росіянами в особі російського письменника Алексея Толстого: «Є дві Русі. Перша – Київська – має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це

– Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи» [2, с. 27]. Але, як стверджує О. Лисенко, списувати російську агресію проти України лише на путінську параноїдальну ненависть до всього українського та страх до НАТО і Заходу є надто спрощеним баченням проблеми. Причини значно глибші й об'ємніші. Серед них О. Лисенко виокремлює ключову: «У Москві найбільше бояться втратити Україну як потужний інтелектуальний резервуар, маркер свобод і демократії, на який можуть орієнтуватися росіяни; нарешті, це емоційна залежність від так званого «меншого брата», що існує на підсвідомому рівні як комплекс неповноцінності без «києво-руської спадщини» [7, с. 86–87].

На захоплених територіях України російські окупанти всіляко нищать, фізично й морально, будь-які прояви бодай чогось українського. Це стосується й стирання історичної пам'яті, яка напряду пов'язана із формуванням ідентичності, із самоусвідомленням та презентацією особистості як носія культурних, історичних, світоглядних цінностей. Зокрема, на окупованих частинах Донецької та Луганської областей новоспечена «влада» знищила чи не всю україномовну літературу, спалюючи книги або викидаючи їх на смітник. Натомість з території Росії завезли 2,5 млн. книжок (переважно це твори Пушкіна, Достоєвського, Барто, Маршака, Чехова, Лермонтова). А українські книги окупанти назвали «екстремістськими» та склали список таких найменувань. До

списку «екстремістської літератури» внесли книги з працями Левка Лук'яненка, Марії Матіос, Оксани Забужко, Олега Сенцова, Артема Чеха, Олександра Ірванця, Василя Шкляра, Олени Стяжкіної, Сергія Плохія, Кирила Галушка, Володимира В'ятровича. Особливу ненависть в окупантів викликають книги про Голодомор і навчальна література з історії України та книги, у яких йдеться про Революцію Гідності. Наприклад, у Маріуполі російські окупанти, за попередніми підрахунками, знищили 180 тисяч книжок та чотири бібліотеки; серед них – і книги з творами Лесі Українки та «Кобзар» Тараса Шевченка [22].

Також у Росії вже випустили підручник з історії для учнів старших класів. У підручнику є розділ про російсько-українську війну, просякнутий російською пропагандою та відповідними наративами. Історія 1970–2000 рр. повністю переписана. Суттєво зменшили розділ загальної історії, при цьому розширили частини про Азію, Африку та Латинську Америку. За підручником, «головним бенефіціаром» війни є США, які «сповнені рішучості «воювати до останнього українця», а окуповані території України – «нові регіони» Росії, тоді як власне Україна – «ультранационалістична держава» (у підручнику виділено червоним кольором шрифту), а «сьогодні будь-яке інакомислення в Україні жорстко переслідується, опозиція заборонена, все російське оголошено ворожим». При цьому, як написано у підручнику, «йде нищення всього, що так чи інакше свідчить про спільну для братніх народів історію та культуру» (авторський переклад з рос. мови. – Авт.) [23]. Навчальний тиждень у школах починається виконанням гімну, підняттям прапора та обов'язковими уроками

«Розмова про важливе». За програмою цього уроку школярам втовкмачують у голови інформацію про «спеціальну військову операцію» (виключно так називають у Росії російсько-українську війну) [24]. На окупованих територіях запровадження підручника у шкільний освітній процес було заплановано з 1 вересня 2023 р. Така освітня політика окупантів є частиною процесу «розмивання» національної, культурної, історичної ідентичності населення України на захоплених територіях: «Метою Росії є створити прокремлівський інформаційний простір в окупованих регіонах, щоб розмити українську національну ідентичність» [25]. В окупованому Бердянську повертають радянські назви вулиць. Протягом 2016–2017 рр. 70 вулиць міста були декомунізовані та отримали українські назви. Наразі процес відбувається у зворотному напрямку. Окрім того, українську мову та написи українською витісняють з усіх сфер: «Будь-який прояв української ідентичності дуже сильно тригерить окупантів. Тобто вони ладні там розвивати будь-які діалекти, будь-які мови, «підтримувати». І заради картинки якісь національні меншини з розвитком їхньої культури та мови показувати. Це все ми говоримо про Бурятію, Дагестан, навіть про болгарські, німецькі товариства, але жодним чином не про українців» (головний редактор видання «Бердянськ 24» Віктор Коваленко) [26]. На жаль, таких прикладів багато. Тому важливо усвідомити, наскільки ворог уважний до питань ідентичності, зокрема й історичної, та яку тотальну боротьбу ведуть окупанти проти українців на усіх напрямках війни.

Російська пропаганда одним зі своїх інструментів зробила історію, а саме її

трактування відповідно до російських наративів, підтасовування фактів та маніпуляція ними, конструювання ідеологічно заангажованих історичних уявлень про події, явища та персоналії. Використання російською пропагандою історії як інструменту інформаційної війни бачимо не лише на прикладі України, а й скрізь, куди можуть дотягнутися «мацаки» країни-агресорки. Для цього використовуються різноманітні наративи, актуальні у тій чи іншій країні, але методологічний інструментарій зазвичай однаковий:

– Росія як «переможниця фашизму/нацизму». При цьому роками формувався образ «українців-нацистів», «українців-бандерівців», «карателів», «укро-фашистів». У свідомості багатьох росіян (і не лише росіян) закріпилося кліше «українці-нацисти». А нацистів потрібно знищувати. Сюди ж можна долучити пропагандистський кейс про «терористів», який зазвичай застосовують щодо кримських татар, та формування їхнього негативного образу у свідомості громадян шляхом маніпулювання історичними фактами та подіями, насмиканими з різних часових періодів [27];

– застосування мови ненависті та ворожнечі задля розпалювання протистояння всередині інформаційно атакованих країн. Серед найбільш поширених брехливих наративів російської пропаганди, покликаних маніпулювати свідомістю громадян, у тому числі й спираючись на «історичні факти», можна виокремити такі: «Захід експлуатує Україну та є деструктивним для світового порядку»; «Російська меншина є об'єктом утисків в Україні»; «Польща хоче загарбати захід України»; «Українські нацисти»; «Українські біженці шкодять тим,

хто їх приймає»; «Білорусь ні на кого не нападала, а просто захищається і прикриває тил для Росії»; «Допомога Україні тільки напружує ситуацію та ядерну небезпеку»; «Росія веде священну війну проти безбожних сатаністів в Україні за захист християнства й традиційних цінностей»; «Україна дискримінує угорців»; «Поляки передають українцям застарілу військову техніку типу радянських танків, які успішно знищує російська армія»; «Антисемітська Україна»; «Україна спричиняє світову продовольчу кризу»; «ЄС забирає все зерно в Україні й морить інші країни голодом»; «Українські землі історично є російськими»; «США фінансували, розробляли й керували секретними програмами з розробки біологічної зброї в лабораторіях в Україні, випробовуючи її на місцевому населенні та надаючи цю зброю Україні для нападу на Росію», «Європа не зможе вижити без російських енергоресурсів»; «Колективний Захід, а особливо США, наживається на війні в Україні і тому йому вигідно її затягувати»; «Румунія прагне долучитись до розподілу українських земель та повернути собі Буковину»; «Українські націоналісти проводять етнічну чистку на територіях Донбасу та Луганщини»; «Україна причетна до катастрофи літака МН17, адже саме вона збила літак, який перебував у повітрі над територією проведення військової операції» [28, с. 11–12, 17, 23–24, 26, 28, 30, 35, 37–38, 45–46, 53–55, 60, 66–67];

– концентрована інформаційна атака на усіх щаблях: фейки у соцмережах, вірусні відео, заяви високопосадовців, тексти у державних медіа тощо. Наприклад, російська пропаганда активно наголошує на «історичних зв'язках» України та Росії, акцентуючи увагу на

безпосередньому зв'язку «Київської Русі» та «Росії». Русь зображено як «спільну державу предків», для якої логічним продовженням є уявлення про «братський народ» або й взагалі «один народ». Для посилення твердження Київ фігурує як «мать городов русских». Але з 2014 р., часу окупації та анексії Криму й подальшого розгортання російсько-української війни, цей наратив зазнав суттєвих змін. «Київську Русь» замінили на «Древняя Русь» або просто «Русь» – від шкільних підручників до медіапростору. У виступах та дописах російських пропагандистів, а у вересні 2022 р. – і в одній із «промов» Володимира Путіна озвучено твердження, що «Великий Новгород є коліскою Русі». І саме звідси веде свій початок «найбільша держава Європи того часу, що об'єднала слов'янські, фінно-угорські, тюркські та інші племена, зібрала їх під свої міцніючі крила від Ладого і Балтики, Новгорода і Пскова до Києва і Чернігова, Азова, Чорного моря, Криму...» [29]. Таким чином, російська пропаганда намагається знецінити роль Києва як важливого центру середньовічної історії та культури, делегітимізує історичну ідентичність та історико-культурну пам'ять українців;

– використання актуальних тем та порядків денних задля поширення власних наративів, замаскованих під місцеві. Зокрема, серед закордонних ресурсів, які рясніють негативними матеріалами про Україну та її народ, можна відзначити «сербські видання *Pechat* та *Vidovdan*, французька *Agora Vox*, турецька газета *Güneş*, а також норвезькі ресурси *Steigan.no* і *Nettavisen*» [30, с. 191];

– спотворення справжніх історичних фактів: «Україна не може довести свої права на Крим, тому що ніколи

не була справжньою країною, а тільки післявоєнним радянським об'єктом», «Українські Майдани – це спроба західних країн підірвати стабільність у Росії та нашому регіоні. Ми не дамо їм зламати нашу силу та незалежність», «Україна – це територія, що не має своєї історії, культури та національної ідентичності. Вона завжди була частиною Росії та повинна бути назад повернута», «Україна – це штучна держава, створена Заходом після розпаду СРСР. Росія має право відновити свої території» [28, с. 70, 72–73].

Прагнення нав'язати своє бачення історії та сформуванню своєї повістки історичної ідентичності відповідно до ідеологічних засад путінської Росії бачимо на прикладах різних країн:

1. Наприкінці 2019 р. у Празі (Чехія) було прийняте рішення про заміну пам'ятника радянському маршалу Івану Коневу на монумент визволителям Праги в роки Другої світової війни. Пропонувалися різні варіанти перенесення радянського пам'ятника: до музейного простору, пов'язаного з експозицією тоталітарної спадщини; до Ольшанського кладовища, де поховані радянські воїни; розмістити пам'ятник в саду російського посольства в Чехії. Розгорілися неабиякі пристрасті навколо долі пам'ятника: мітинги на підтримку залишити пам'ятник на його місці у Празі-6 (район столиці Чехії), обливання червоною фарбою та написи «Ne krvavému maršalovi! Nezapomeneme!» (Ні – кривавому маршалові. Ми не забудемо! – Авт.). Пам'ятник кілька разів то відчищали від фарби, то знову обливали, то вкривали брезентом, ставили риштування і т. ін. Російський міністр культури Володимир Мединський навіть назвав мера Праги-6

Ондржея Коларжа «нацистом», на що отримав відповідь від міністра культури Чехії та колишнього міністра закордонних справ Любомира Заоралека: «Přál bych si, aby se ruský ministr kultury snažil vědět něco víc o evropské historii» («Я хотів би, щоб міністр культури Росії спробував дізнатися щось більше про європейську історію». – Авт.) [31]. Річ у тім, що Іван Конев напряду причетний до придушень повстання у Будапешті в 1956 р. та Празької весни 1968 р. Події Празької весни є одними із визначальних для чехів у їхній історичній пам'яті, політиці пам'яті ХХ–ХХІ ст. та одним із маркерів історичної ідентичності й сприйняття тоталітарного періоду історії своєї країни. У квітні 2020 р. пам'ятник радянському маршалу Івану Коневу демонтували. Для більшості пражан він асоціювався з окупаційним радянським режимом, тоді як у російському історичному наративі він однозначно герой. У МЗС Росії демонтаж назвали не інакше, як «ударом по власній історії Чехії». Слідчий комітет РФ порушив кримінальну справу за фактом «плюндровання символів військової слави Росії» [32].

2. Акції «безсмертного полку». Ця пропагандистська акція вшанування пам'яті учасників Другої світової війни започаткована в Росії ще з 2012 р. Першопочатково була створена однойменна громадська організація у 2011 р. в Томську. Ідея акції полягала у вшануванні нащадками своїх родичів, які воювали в роки Другої світової війни, через пам'ятну ходу 9 травня та пронесенням їхніх фото. Під час першої ходи вулицями Томська було продемонстровано понад 2 тисячі фото учасників війни. Наступного, 2013, року хода відбулася вже у 30 містах Росії. 2014 р. хода

охопила 120 міст, у тому числі й в Україні. Пам'ятна хода відбувалася, окрім Росії, в Австрії, Азербайджані, Білорусі, Естонії, Німеччині, Ізраїлі, Ірландії, Казахстані, Киргизстані, Монголії, Норвегії, США. Акція попри, здавалося б, шляхетну мету – вшанування пам'яті учасників Другої світової війни, демонстрації зв'язку поколінь та поваги до polegлих у кривавій війні – швидко стала просякнutoю душом «русского мира» та перетворилася на офіційну «обязаловку» й симулякр з фейковими фото та такими ж «нащадками». До фото учасників війни додалися портрети Сталіна, Берії, інших радянських діячів [33, с. 47]. У Росії ця «комеморація» стала частиною офіційного культу «Великої вітчизняної війни», підживлюючись новими наративами «СВО» та новими «героями» війни проти України. Однак з кожним роком акція втрачає своїх прибічників у світі. Зокрема, у 2023 р. були заплановані заходи у Відні (Австрія), Дубліні (Ірландія), Мадриді (Іспанія), Белграді, Нови-Сад, Ніш (Сербія), Копенгагені (Данія), Леусдені (Нідерланди). У деяких країнах з метою безпеки відповідні заходи вирішили провести в режимі онлайн (Великобританія, Польща). Хода була досить таки популярною в Німеччині, Бельгії, Франції, Чехії, однак у 2023 р. не зафіксовано анонсів офіційних чи неформальних відповідних заходів [34]. Щодо Росії, то вже у 2024 р. «кремль відмовився від проведення публічних заходів в рамках акції «Безсмертний полк» [35]. А от ще навесні 2022 р., так само як і у 2023 р., заходи акції «безсмертного полку» активно використовувалися кремлівською клікою для консолідації суспільства у війні проти України та накачуванні відповідною пропагандистською риторикою.

Зокрема, під час ходи 2022 р. поруч із Путіним ішов бойовик «ДНР» Артем Жога із фото свого сина Володимира, якого ліквідували 5 березня під час боїв під Волновахою у ході повномасштабного вторгнення в Україну [35].

Таким чином, для Росії історія є важливим інструментом просування своєї пропаганди, намагання втримати у сфері свого впливу країни колишнього соціалістичного табору, формування негативного образу України та українців як в очах свого населення, так і серед громадян інших країн. Творення на окупованих територіях України нової «історичної матриці» також є частиною екзистенційної війни, адже історичне безпам'ятство надає можливість сформувати та виростити слухняне народонаселення, а не вільних громадян, які прагнуть до демократичних цінностей та соціально орієнтованої держави.

Висновки. Маніпулювання історичною ідентичністю є важливим важелем впливу російської антиукраїнської пропаганди як усередині Росії, так і в інших країнах. «Мацаки» російської пропагандистської машини за багато років оповили свідомість громадян чи не в усьому світі. Ми акцентували увагу на безпосередньо Україні (насамперед окупованих територіях), а також деяких європейських країнах задля демонстрації, як працює пропаганда в умовах гібридної війни, використовуючи історію та політику пам'яті як інструменти просування відповідних ідеологічних кліше та наративів, а також задля легітимації власної агресивної політики.

Для України в умовах російсько-української війни та післявоєнної відбудови важливим є не лише спростування історичних фейків та формування

й поширення чіткої національної візії історії, а й вибудовування ціннісно-світоглядних засад гуманітарної політики як для стійкого розвитку, так і (ре)інтеграції у європейський культурний простір та максимальне відмежовування від згубного впливу «руського мира». Адже в арсеналі «м'якої сили» Росії маніпулювання історією та творення нової «історичної матриці» є одним із провідних інструментів задля виправдання агресії в очах як свого народонаселення, так і світової громадськості.

У перспективі напрямок наших досліджень вбачаємо у вивченні впливу релігійного чинника на формування історичної ідентичності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мартинов, А. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. Випуск 21. С. 314–331. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188253/20-Martynov.pdf?sequence=1>
2. Залізняк, Л. Історичні витоки та цивілізаційні передумови російсько-української війни 2014–2016 рр. *Українознавство*. 2016. № 3(60). С. 26–39. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f30908e0-b14a-46c5-9d7d-61450712f653/content>
3. Ситник, О., Балановський, Я. Ідеологічні витоки російсько-української війни 2014–2022 років. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia, 2022. p. 654–660. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-78>
4. Киридон, А., Троян, С. Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна України ХХІ століття (теоретичний дискурс). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia, 2022. p. 523–534. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-63>
5. Рущенко, І. *Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога*. Харків, 2015. 268 с.
6. Нікілев, О. Історичні корені та передумови російсько-української війни: ментальний вимір. *Грані*. 2023. Том 26. № 5. С. 110–117. URL: <https://doi.org/10.15421/1723109>
7. Лисенко, О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 року. *Вісник НАН України*. 2022. № 22. С. 85–98. URL: <https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085>
8. Горбулін, В. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. Київ, 2017. 496 с.
9. Магда, Є. *Гібридна війна: вижити і перемогти*. Харків, 2015. 304 с.
10. Бойко, С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. Наукове періодичне видання. 2022. Том 30. С. 17–22. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2>
11. Лоссовський, І. Онтологія російсько-української гарячої війни як постколоніальної війни за українську ідентичність. *Антиімперський блок народів*. Інформаційний бюлетень. 19 липня 2023. URL: <https://abn.org.ua/uk/analitika/ontologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-garyachoyi-vijnyyak-postkolonialnoyi-vijny-za-ukrayinsku-identychnist/>
12. Яремчук, С., Дияк, В., Тушко, К. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Грані*. 2023. Том 26. № 1. С. 105–111. URL: <https://doi.org/10.15421/172317>
13. Синчук, Є. Динаміка ідентичності російськомовних громадян України до та після Революції гідності. *Агора*.

2023. Том 1. № 1. С. 47–60. URL: <https://doi.org/10.25264/26.01.2023-1/1-47-60>

14. Коцур, В. Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни Російської Федерації проти України. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. № 13. С. 83–105. URL: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-13-83-105>

15. Стасевська, О. Історична ідентичність як теоретичний конструкт соціально-гуманітарного знання. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. Том 2. № (45). С. 209–229. URL: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200941>

16. Герчанівська, П. Історична ідентичність у системі координат світового розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал*. 2022. № 4. С. 3–7. URL: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.4.2022.269433>

17. Готра, О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Випуск 2. С. 143–155. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175>

18. Смола, Л. Аспекти нелінійної війни в контексті українсько-російського конфлікту на Донбасі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Випуск 16. С. 74–78. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13644/Smola.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

19. Нагорна, Л. *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ, 2011. 272 с.

20. Мезенцев, Я. Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х. *Історична правда*. 10 травня 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20220307040259/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319/>

21. Семена, Ю. «Мешковщина» як перший пострадянський триумф популізму в Криму. *Крим. Реалії*. 1 лютого 2022. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-yuriy-meshkov-referendum-konstitutatsiya-ukraina-rossiya-populizm/31681064.html>

22. Шинкаренко, І., Матвійчук, І., Соломко, І. Кидали у вогонь «Кобзар». Як росіяни знищують українську літературу на окупованих територіях. *Голос Америки Українською*. 8 червня 2023. URL: <https://www.holosameryky.com/a/yak-rosiiany-znuschuut0literaturu-na-okupovanyh-terytoriah/7384151.html>

23. У Росії випущено підручник історії з розділом про війну в Україні. *Радіо Свобода*. 8 серпня 2023. URL: <https://www.svoboda.org/a/v-rossii-vyuschen-uchebnik-istorii-s-razdelom-o-voyne-v-ukraine-/32539075.html>

24. У РФ новий підручник з історії для старших класів містить російську пропаганду про війну в Україні. *Радіо Свобода*. 8 серпня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-pidruchnyk-propahanda/32539604.html>

25. Росія намагається «розмити українську ідентичність» на окупованих територіях, – британська розвідка. *Крим. Реалії*. 18 серпня. 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-rosiia-ukrainska-identychnist-okupovani-terytorii/32554168.html>

26. Янковський, О., Бадюк, О. «Розмовляти українською небезпечно, бути українцем – злочин»: посилення русифікації в окупації. *Радіо Свобода*. 4 червня 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povyny-pryazovya-posylennya-rusyfikatsiyi-v-okupatsiyi/32977221.html>

27. Седова, І. Шість найпоширеніших наративів російської пропаганди, які допомагають убивати українців. *ZMINA*. 11 червня 2024. URL: <https://zmina.info/columns/shist-najrozpovsyudzhenishyh-naratyviv-rosijskoyi-propagandy-shhodo-ukrayincziv-ekspertka/>

28. Романишин, А., Черевичний, С., Остапчук, О., Мараєва, В., Вітюк, В., Хруленко, І. *100 брехливих російських наративів про російсько-українську війну*. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів. Київ, 2023. 77 с.

29. Худіш, П. «Русь, але вже не Київська»: як Росія інструменталізує історію

України. *Детектор медіа*. 4 червня 2023. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/32105/2023-06-04-rus-ale-vzhe-ne-kyivska-yak-rosiya-instrumentalizuije-istoriyu-ukrainy/>

30. Ромців, О., Харченко, А. Методи російської інформаційної пропаганди та їх вплив на імідж України у світі. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 5. С. 190–193. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.32>

31. Bejšovec, A. Praha 6 schválila, že pro Koněvovu sochu bude hledat nové místo. Vypíše soutěž na nový památník. *iROZHLAS*. 12 září 2019. URL: https://www.irozhlaz.cz/zpravy-domov/socha-konec-praha-6-referendum_1909120908_pj

32. Куренкова, О. Замах на життя мера Праги через пам'ятник маршалу Коневу? Як Росія використовує радянське минуле для атаки на Чехію. *Hromadske*. 7 травня 2020. URL: <https://hromadske.ua/posts/zamah-na-zhittya-mera-pragi-cherez-pamyatnik-marshalu-konyevu-yak-rociya-vikoristovuye-radyanske-minule-dlya-ataki-na-chehiyu>

33. Пастушенко, Т. Безсмертний полк. *Енциклопедія історії України*. (головний редактор Смолій В.) Київ, 2021. С. 47–48. URL: https://archive.org/details/o1_2021/page/48/mode/1up?view=theater

34. Іспанія, Данія, Кіпр, Австрія. Де ще пройде «Безсмертний полк» в Європі в 2023? *TEXTY.ORG.UA*. 5 квітня 2023. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109573/ispaniya-daniya-kipr-avstriya-de-she-projde-bezsmertnij-polk-v-yevropi-v-2023/>

35. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Як «безсмертний полк» зазнав поразки від російського фашизму. *УКРІНФОРМ*. 8 травня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3706381-ak-bezsmertnij-polk-zaznav-porazki-vid-rosijskogo-fasizmu.html>

REFERENCES:

1. Martynov, A. (2012). Ukrainian Historical Identity in the Pan-European Context: Common

Features and Peculiarities. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* (International Relations of Ukraine: Scientific Research and Findings), Issue 21, pp. 314-331. [online] Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188253/20-Martynov.pdf?sequence=1> [in Ukr.]

2. Zalizniak, L. (2016). Historical Origins and Civilizational Prerequisites of the Russian-Ukrainian War of 2014-2016. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 3(60), pp. 26-39. [online] Available at: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f30908e0-b14a-46c5-9d7d-61450712f653/content> [in Ukr.]

3. Sytnyk, O., Balanovskyi, Ya. (2022). Ideological Origins of the Russian-Ukrainian War of 2014–2022. *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects: A Scientific Monograph*. Riga, Latvia, pp. 654-660. [online] Available at: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-78> [in Ukr.]

4. Kyrydon, A., Troian, S. (2022). Civilization War 2014–2022: Ukraine's National Liberation War of the 21st Century (Theoretical Discourse). *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects: Scientific Monograph*. [online] Available at: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-63> [in Ukr.]

5. Rushchenko, I. (2015). *The Russian-Ukrainian Hybrid War: a Sociologist's View*. Kharkiv, 268 p. [in Ukr.]

6. Nikiliev, O. (2023). Historical Roots and Preconditions of the Russian-Ukrainian War: the Mental Dimension. *Hrani*, Vol. 26, No. 5, pp. 110-117. [online] Available at: <https://doi.org/10.15421/1723109> [in Ukr.]

7. Lysenko, O. (2022). Phenomenology of Russia's War against Ukraine as an Object of Humanitarian Research. According to the Materials of the Report at the Meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on May 25, 2022. *Visnyk NAN Ukrainy* (Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine), No. 22, pp. 85-98. [online] Available at: <https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085> [in Ukr.]

8. Horbulin, V. (2017). *World Hybrid War: Ukrainian Front: A Monograph*. Kyiv: NISS, 496 p. [in Ukr.]
9. Mahda, Ye. (2015). *Hybrid Warfare: Survive and Win*. Kharkiv, 304 p. [in Ukr.]
10. Boiko, S. (2022). The Formation of the National Identity of Ukrainian Youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Almanac of Ukrainian Studies). Scientific Periodical. Vol. 30, pp. 17-22. [online] Available at: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2> [in Ukr.]
11. Lossovskiy, I. (2023). Ontology of the Russian-Ukrainian Hot War as a Post-Colonial War for Ukrainian Identity. *Anti-Imperial Bloc of Nations*. Newsletter, July 19. [online] Available at: <https://abn.org.ua/uk/analitika/ontologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-garyachoyi-vijny-yak-postkolonialnoyi-vijny-za-ukrayinsku-identychnist/> [in Ukr.]
12. Yaremchuk, S., Dyiak, V., Tushko, K. (2023). Problems of the Formation of Ukrainian Cultural Identity in the Conditions of War. *Hrani*, Vol. 26, No. 1, pp. 105-111. [online] Available at: <https://doi.org/10.15421/172317> [in Ukr.]
13. Synchuk, Ye. (2023). Dynamics of Identity of Russian-Speaking Citizens of Ukraine before and after the Revolution of Dignity. *Agora*, Vol. 1, No. 1, pp. 47-60. [online] Available at: <https://doi.org/10.25264/26.01.2023-1/1-47-60> [in Ukr.]
14. Kotsur, V. (2021). Ukrainian Identity in the Conditions of the “Hybrid” War of the Russian Federation against Ukraine. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia* (Society. Document. Communication), No. 13, pp. 83-105. [online] Available at: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-13-83-105> [in Ukr.]
15. Stasevska, O. (2020). Historical Identity as a Theoretical Construct of Social and Humanitarian Knowledge. *Visnyk NlU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia* (Bulletin of Yaroslav Mudry NYU. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology), Vol. 2, No. (45), pp. 209–229. [online] Available at: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200941> [in Ukr.]
16. Herchanivska, P. (2022). Historical Identity in the Coordinate System of World Development. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv: naukovi zhurnal* (Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts). A Scientific Journal. No. 4, pp. 3–7. [online] Available at: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.4.2022.269433> [in Ukr.]
17. Hotra, O. (2015). Historical Memory as a Factor in the Formation of Identity. *INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura* (INTERMARUM: History, Politics, Culture), Issue 2, pp. 143-155. [online] Available at: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175> [in Ukr.]
18. Smola, L. (2015). Aspects of Non-Linear Warfare in the Context of the Ukrainian-Russian Conflict in Donbas. *Naukovi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova* (Scientific Journal of the M.P. Drahomanov NPU), Issue 16, pp. 74-78. [online] Available at: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13644/Smola.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukr.]
19. Nahorna, L. (2011). *Sociocultural Identity: Pitfalls of Value Distinctions*. Kyiv: IPIEND named after I. F. Kuras NAS of Ukraine. 272 p. [in Ukr.]
20. Mezentsev, Ya. (2011). Cold War for Crimea. How the Fleet was Divided in the 1990s. *Istychna pravda*, May 10. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20220307040259/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319/> [in Ukr.]
21. Semena, Yu. (2022). “Meshkovshchyna” as the First Post-Soviet Triumph of Populism in Crimea. *Krym. Realii*, February 1. [online] Available at: <https://ua.krymr.com/a/krym-yuriy-meshkov-referendum-konstitutsiia-ukraina-rossiya-populizm/31681064.html> [in Ukr.]
22. Shynkarenko, I., Matviichuk, I., Solomko, I. (2023). They Threw “Kobzar” into the Fire. How the Russians Destroy Ukrainian Literature in the Occupied Territories. *Voice of America in Ukrainian*, June 8. [online] Available

at: <https://www.holosameryky.com/a/yak-rosiiiany-znuschuut0literaturu-na-okupovanyh-terytoriah/7384151.html> [in Ukr.]

23. In Russia, a History Textbook with a Chapter on the War in Ukraine was Published (2023). *Radio Svoboda*, August 8. [online] Available at: <https://www.svoboda.org/a/v-rossii-vypuschen-uchebnik-istorii-s-razdelom-o-voyne-v-ukraine-/32539075.html> [in Ukr.]

24. In the Russian Federation, a New History Textbook for High School Students Contains Russian Propaganda about the War in Ukraine (2023). *Radio Svoboda*, August 8. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-pidruchnyk-propahanda/32539604.html> [in Ukr.]

25. Russia is Trying to “Blur Ukrainian Identity” in the Occupied Territories - British Intelligence. (2023). *Krym. Realii*, August 18. [online] Available at: <https://ua.krymr.com/a/news-rosiia-ukrainska-identychnist-okupovani-terytorii/32554168.html> [in Ukr.]

26. Yankovskyi, O., Badiuk, O. (2024). “Speaking Ukrainian is Dangerous, being Ukrainian is a Crime”: Increasing Russification under Occupation. *Radio Svoboda*, June 4. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovyya-posylennya-rusyfikatsiyi-v-okupatsiyi/32977221.html> [in Ukr.]

27. Siedova, I. (2024). The Six Most Common Narratives of Russian Propaganda that Help Kill Ukrainians. *ZMINA*, June 11. [online] Available at: <https://zmina.info/columns/shist-najrozpovsyudzenishyh-naratyviv-rosijskoyi-propagandy-shhodo-ukrayincziv-ekspertka/> [in Ukr.]

28. Romanyshyn, A., Cherevychnyi, S., Ostapchuk, O., et al. (2023). *100 False Russian Narratives about the Russian-Ukrainian War*. Collection of Informational and Analytical Materials. Kyiv, 77 p. [in Ukr.]

29. Khudish, P. (2023). “Rus, but no Longer Kyivan”: How Russia Instrumentalizes the History of Ukraine. *Media Detector*, June 4. [online] Available at: [\[instrumentalizaie-istoriyu-ukrainy/\]\(https://www.holosameryky.com/a/yak-rosiiiany-znuschuut0literaturu-na-okupovanyh-terytoriah/7384151.html\) \[in Ukr.\]](https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/32105/2023-06-04-rus-ale-vzhe-ne-kyivska-yak-rosiya-</p></div><div data-bbox=)

30. Romtsiv, O., Kharchenko, A. (2023). Methods of Russian Information Propaganda and their Influence on the Image of Ukraine in the World. *Elektronne naukove vydannia “Analitichno-porivnialne pravoznnavstvo”* (Electronic Scientific Publication “Analytical and Comparative Jurisprudence”), No. 5, pp. 190-193. [online] Available at: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.32> [in Ukr.]

31. Bejšovec, A. (2019). Prague 6 Approved that it will Look for a New Place for Koněv's Statue. He will Launch a Competition for a new Monument. *iROZHLAS*, September 12. [online] Available at: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/socha-konec-praha-6-referendum_1909120908_pj [in Cze.]

32. Kurenkova, O. (2020). An Attempt on the Life of the Mayor of Prague over the Monument to Marshal Konev? How Russia Uses the Soviet Past to Attack the Czech Republic. *Hromadske*, May 7. [online] Available at: <https://hromadske.ua/posts/zamah-na-zhittya-mera-pragi-cherez-pamyatnik-marshalu-konyevu-yak-rociya-vikoristovuye-radyanske-minule-dlya-ataki-na-chehiyu> [in Ukr.]

33. Pastushenko, T. (2021). Immortal Regiment. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, pp. 47-48. [online] Available at: https://archive.org/details/o1_2021/page/48/mode/1up?view=theater [in Ukr.]

34. Spain, Denmark, Cyprus, Austria. Where Else will “Immortal Regiment” be Held in Europe in 2023? (2023). [online] *TEXTY.ORG.UA*, April 5. Available at: <https://texty.org.ua/fragments/109573/ispaniya-daniya-kipravstriya-de-she-projde-bezsmertnyj-polk-v-yevropi-v-2023/> [in Ukr.]

35. Center for Strategic Communications and Information Security. How the “Immortal Regiment” was Defeated by Russian Fascism (2023). *UKRINFORM*, May 8. [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3706381-ak-bezsmertnij-polk-zaznavporazki-vid-rosijskogo-fasizmu.html> [in Ukr.]

Summary

HISTORICAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Volodymyr KYDON

orcid.org/0000-0002-3606-8061

Candidate of Historical Sciences, lead research fellow
at the Educational and Scientific Institute of Military History
of the National Defense University of Ukraine
email: volodimir4077@gmail.com

The relevance of the research. Russian propaganda uses history as an effective tool to spread narratives and clichés relevant to Russian ideology both within its own country and abroad. This is especially dangerous for Ukraine, for its temporarily occupied territories. In particular, it is about the destruction of Ukrainian-language books by the Russian occupiers, the change of toponymy to Russian/Soviet, the transfer of the school education system to the Russian format of studying history. Emphasis is placed on rewriting the history of the 1970s-2000s in the history textbook for high school students, which has been put into effect since September 2023 in the occupied territories of Ukraine. According to the textbook, the Russian-Ukrainian war is considered an aggression of the collective West, led by the USA, against «peace-loving» Russia and using the territory of Ukraine to conduct hostilities, as well as to sow discord between «fraternal nations». While Russia's actions are «SVO» («special military operation»), designed to destroy the «Nazi regime» in «ultra-radical Ukraine». Such imposition of a «historical matrix» from a young age into the consciousness and worldview of the younger generation will have unpredictable consequences for Ukraine.

The **purpose** of the article is to highlight the impact of the Russian-Ukrainian war on historical identity in Ukraine.

Conclusions. The actions of Russian propaganda in the hybrid war cover different countries. The article provides examples of the dismantling of the monument to Soviet Marshal Konev in the Czech Republic and Russia's reaction to these actions. The Russian propaganda campaign «Immortal Regiment» is also considered an example of the spread of a distorted understanding of the events of the Second World War in order to justify an aggressive policy, in particular, against Ukraine. Considering all the risks to national consciousness and identity, it is important for Ukraine to have a clear vision of its own historical and cultural development, based on European principles of state formation, legal and political culture, language, religious specificity, regional and local features, to confidently promote its own historical narratives. In the context of the Russian-Ukrainian war and post-war reconstruction, it is important not only to refute historical fakes, shape, and disseminate a clear national vision of history, but also to build the value and ideological foundations of humanitarian policy for sustainable development and (re)integration into the European cultural space and differentiation from the harmful influence of the Russian world.

Keywords: historical identity, narrative, national identity, occupied territories, Russian propaganda, Russian-Ukrainian war.

УДК 321(447)

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024.312865

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Ганна БОГДАНОВИЧ

orcid.org/0009-0007-4416-687X

провідний фахівець НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка

email: bogdanovychanna@gmail.com

Анотація. Аналізується феномен української ідентичності в період становлення української незалежності та її трансформація в умовах війни. Виявлено, що після повномасштабного російського вторгнення відбулося формування нової суспільно-політичної реальності України, коли максимального сплеску досягла консолідація українців навколо належності до єдиної української нації та боротьби за незалежність і демократичні цінності.

Ключові слова: Україна, українська національна ідентичність, українська політична нація, трансформація, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Російське повномасштабне вторгнення 2022 року стало поворотним пунктом в історії сучасної України, запустивши процес масштабних внутрішніх трансформацій в українському соціумі – посилення української самоідентифікації, консолідації українського суспільства, відродження національної гідності, деколонізації свідомості, активізації євроінтеграційних процесів, суттєвих змін масової цивілізаційної зорієнтованості у переважній більшості населення України. Дослідження особливостей трансформації національно-громадянської ідентичності українського суспільства в умовах повномасштабної війни набуває сьогодні актуальності з огляду на необхідність розуміння процесів консолідації та зміцнення національної свідомості в умовах зовнішньої агресії, а також виявлення нових вимірів формування політичної нації під впливом сучасних викликів.

Ця праця виконується в рамках реалізації науково-дослідної роботи

«Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» (2023–2024 рр.) (номер державної реєстрації проекту: 0123U100535).

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика становлення політичної української нації стала об'єктом пильної уваги науковців, починаючи з часів проголошення незалежності України. У цей період з'явилися праці, присвячені конструюванню української національної ідентичності, М. Степико [17], Л. Нагорної [15], пошуку національної ідеї – П. Кононенка [9]. Нового виміру тематика української ідентичності набула після окупації Криму, військових дій на сході України. Теоретичні та прикладні аспекти трансформації української ідентичності в умовах гібридної війни висвітлені в працях Я. Верменич [5], М. Рябчука [21], В. Крисаченка [12; 13] та ін. Різні аспекти проблематики колективних ідентичностей українського суспільства в умовах російсько-української війни розглянуто

© Богданович Г.

в роботах українських вчених Т. Бевз [2], С. Бойко [4], Є. Головахи, С. Дембіцького [25], В. Коцура [11], Н. Хазратової [27], А. Яблуновського [28] та ін.

Соціологічні опитування, проведені після анексії Криму та окупації території на сході України, фіксують зміцнення української ідентичності порівняно з першими десятиріччями незалежності України [3]. Суттєвої трансформації українська ідентичність зазнала внаслідок повномасштабного втручання. Соціологічні дослідження засвідчили зміни в самоідентифікації українців: значно зріс рівень національної свідомості, патріотизму та прихильності до незалежності України, її прозахідного вектора розвитку [6].

Метою нашої статті є аналіз трансформації колективних ідентичностей українців (національної, громадянської), пріоритетів і цінностей, що панують в українському суспільстві в реаліях повномасштабної війни та є чинниками формування консолідованої політичної нації.

Виклад основного матеріалу. Історико-політичні події останнього десятиріччя, пов'язані з військовою агресією РФ проти України, зміна зовнішньополітичного курсу розвитку держави, соціально-культурні перетворення стали каталізаторами суттєвих якісних змін в українському суспільстві, зокрема у питаннях національної самоідентифікації.

Національна ідентичність є багатовимірною конструкцією – культурно-антропологічним, історичним, соціологічним, психологічним, політико-ідеологічним феноменом, що складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та

політико-юридичних [16; 17; 21; 22]. М. Рябчук відзначає, що ідентичність полягає не в сильному/слабшому самоототожненні зі своєю нацією, а саме в усвідомленні, чим ця нація є – ототожненні себе з символами, цінностями, культурою, історією, а до певної міри і з іншими державними й правовими інституціями, політичними й економічними інтересами національної єдності [21, с. 80].

Дослідники виділяють різновиди колективних (соціальних) ідентичностей – етнічна, національна, громадянська, релігійна, регіональна, соціокультурна, мовна, територіальна, цивілізаційна, політична, історична та ін. У час всеохоплюючого розвитку Інтернету та соціальних мереж актуальним є феномен цифрової ідентичності. Становлення колективної ідентичності є результатом соціальної взаємодії всередині спільноти, основою формування є спільна колективна пам'ять, історія, символи, цінності, мова, культура.

Національна ідентичність є одним із підвидів колективної (соціальної) ідентичності, яка визначається ототожненням з певною нацією або спільнотою громадян певної країни. Якщо етнічна ідентичність ґрунтується переважно на генетичному корінні (етнічному походженні) нації, є сталою і не залежить від вибору особи та не може змінюватися під впливом обставин, то національна ідентичність передбачає процес національного самоусвідомлення, відчуття належності людини до певної національної спільноти через сукупність емоційних, культурних, історичних та соціальних зв'язків, суб'єктивна, мінлива залежно від цілого комплексу ознак. Феномен національної ідентичності не залежить

від етнічного походження, швидше – це результат свідомого вибору особи, може формуватися та змінюватися протягом життя індивіда під впливом історичних, політичних, економічних, соціокультурних чинників. Динаміку розвитку національної ідентичності пов'язують зі становленням громадянського суспільства і громадянської ідентичності [1; 19; 27].

Громадянська ідентичність базується насамперед на громадянстві, конституційних правах і обов'язках особи, незалежно від етнічного коріння та національного походження, передбачає самоототожнення з громадянами, правилами і законами держави, в якій особа проживає. Прояви громадянської активності та самоорганізації є основою мобілізації сучасних армій. Громадянська ідентичність може бути свідомо обраною людиною і навіть у разі зміни країни проживання поступово трансформуватися під реалії іншої держави.

Українську національну ідентичність ми розуміємо як складне багатовимірне поняття, яке охоплює усвідомлення належності до української нації, ототожнення з її історією, культурою, мовою, історичною пам'яттю, символами, цінностями, державницькими та політико-економічними інтересами. Природа національної ідентичності не залежить від етнічного коріння нації, а більше спирається на етнокультурне, інституційне, політичне підґрунтя. Національна ідентичність є утворенням, що «пробуджує патріотизм і готовність захищати кордони держави» [27, с. 119]. В. Крисаченко визначає виміри української ідентичності: просторовий (територіальний); антропологічний; діяльнісний; суспільний; культурний; політичний [13, с. 10].

Відповідно до закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», що набув чинності з 1 січня 2023 року [8], українська національна ідентичність визначається як «стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями». Українська громадянська ідентичність визначається законом як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством». Консолідуючими чинниками утвердження української національної та громадянської ідентичності, згідно із законом, є суспільно-державні (національні) цінності:

1) соборність – єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців;

2) самобутність українського народу (національна ідентичність, неповторність, оригінальність) визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою;

3) воля – здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети;

4) гідність – відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві.

Процес становлення української національної ідентичності довготривалий, непростий, пов'язаний з багатовіковим

періодом бездержавності, тривалим процесом розірваності українських територій під гнітом потужних імперій та мовно-культурною асиміляцією українського населення. Російська імперія протягом століть проводила чітку політику пригнічення української ідентичності та русифікації українських земель. Ця політика була спрямована на знищення унікальної української культури, мови, історії та самосвідомості з метою інтеграції українських земель в імперський простір та формування так званої «малоросійської ідентичності» з відповідним комплексом меншовартості українців перед «великоросами». З втратою української державності та загарбанням територій України більшовицькими військами настав майже 70-річний період окупації, пов'язаний з інтеграцією України до складу СРСР. Масовий терор, жорсткі репресивні заходи, знищення українських культурних еліт, духовенства, руйнація традиційного сільського господарства та придушення приватного підприємництва тих часів, масові голодомори, залякування були одними із ключових інструментів, які використовувала радянська влада для утвердження свого тоталітарного режиму та ліквідації української національної ідентичності. Після Другої світової війни та катастрофічних втрат, коли загинули мільйони українців, руйнівна політика радянського режиму з пригнічення національної самосвідомості була спрямована на переслідування та заслання українців до Сибіру, колективну депортацію кримських татар та масове переселення етнічних росіян на українські території, репресивні заходи проти дисидентства, викорінення політики історичної пам'яті, розмивання української ідентичності,

застосування тотальної політики русифікації, нав'язування більшовицько-комуністичної ідеології, міфів, символів, наративів, культури і способу життя. Цей період можна охарактеризувати як цілеспрямовану політику формування радянської ідентичності, коли значна частина етнічного українського населення втратила зв'язок зі своїми національними традиціями, символами, мовою, історичною пам'яттю роду.

Всупереч репресіям та переслідуванням, насильницькій політиці радянзації повністю знищити українську ідентичність не вдалося. Творча інтелігенція, інтелектуальні еліти, культурні діячі, представники етнічної української діаспори, активні учасники руху за незалежність України відігравали важливу роль у боротьбі за збереження національної ідентичності, мови і культури, формували громадську думку та впливали на політичні процеси, у тому числі, які безпосередньо привели до остаточного падіння комуністичної системи і здобуття Україною віками омріяної незалежності.

З часів відновлення незалежності України у 90-х роках ХХ ст. постало питання конструювання консolidованої громадянської та національної ідентичності, незалежно від етнонаціонального походження громадян, яке б сприяло процесам формування єдиної української політичної нації та позитивно впливало на розвиток суверенної та незалежної держави.

Перші десятиліття незалежності України характеризувались проблемою нечіткої загальнонаціональної ідентичності та розрізненості громадянського суспільства. Це явище було спричинене етнічною різноманітністю населення, регіональною неоднорідністю країни,

суттєвими розбіжностями геополітичних і ціннісних орієнтацій, мовно-культурного простору громадян України, релігійних уподобань, кардинальних відмінностей в оцінці колоніального минулого України та її історичної пам'яті. Навмисна політизація регіональних відмінностей загострювалась спекуляціями проросійських політичних опонентів, які свідомо підсилювали ці відмінності з метою дестабілізувати ситуацію в країні, особливо в період гострого політичного протистояння за владу.

Як зазначає В. Крисаченко, тривалий період пострадянські артефакти продовжували співіснувати з модерними новаціями. Це проявлялось у легальному функціонуванні партій та груп ліворадикального (комуністичного) спрямування у політичній сфері; у соціальній неоднорідності і зростанні бідних та незахищених верств населення; у відсутності послідовності та належної підтримки функціонування української мови як державної, а також у фактичному збереженні системи управління радянського часу (виборне та номіноване центром керівництво), ігноруванні загальнонаціональних пріоритетів та стратегій розвитку [14, с. 55].

Найвиразнішими етапами формування громадянської самосвідомості в Україні були періоди протестної мобілізації у боротьбі за політичні права, демократичні свободи та європейське майбутнє.

Вченими визначені дві важливі стадії розвитку громадянського суспільства у контексті періоду відновлення незалежності України [23, с. 66]:

1) стадія становлення громадянського суспільства у період з кінця 1980-х років до Помаранчевої революції 2004–2005 років;

2) стадія інституціоналізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та Революції гідності 2013–2014 років.

С. Дембіцький виокремлює 6 етапів, які Україна пройшла на шляху зміцнення громадянської ідентичності: пострадянська адаптація (1992–2002), перша громадянська мобілізація (2004–2006), політична поляризація (2010), друга громадянська мобілізація (2014), національно-громадянська кристалізація (2018–2019) та національно-громадянська консолідація (2022). Якщо у 2022 році соціолог визначав, що українське суспільство переживає третій етап громадянської мобілізації [6], то у 2023 році припускає, що українське суспільство перебуває на етапі національно-громадянської фрагментації, який характеризується загостренням соціально-політичних розломів, які завжди існували в незалежній Україні, мовного, політичного, релігійного [25, с. 35–37].

У визначених вченими етапах розвитку громадянського суспільства та посилення проукраїнської ідентифікації населення прослідковується важливий аспект – кульмінаційні моменти пов'язані зі спротивом суспільства проти авторитарного прагнення РФ (СРСР) утримувати Україну в зоні свого впливу, чи то Революція на граніті у 1990 р., Майдан 2004–2005 рр., Революція гідності 2013–2014 рр.

Десятиліттями на теренах сучасної України панували декілька типів національно-громадянської ідентичності, які умовно можна означити як проукраїнська, пострадянська, проросійська, проєвропейська, регіональна, релігійна, цивілізаційна, космополітична [1; 16; 18; 21; 27]. Кожна представлена модель ідентичності мала кардинально відмінні

культурні коди, символи, мовні практики, цінності, відношення до історичних подій і постатей і, що важливо, геополітичне бачення вектора розвитку України. Намагання РФ зберегти контроль над Україною як частиною сфери впливу, зусилля, спрямовані на розмивання української ідентичності, посилений політичний, економічний, інформаційно-культурний тиск, русифікація медійного простору України, ностальгія за радянським минулим, багатоетнічний склад населення України (у т. ч. за рахунок етнічних росіян, переселених за радянських часів), російськомовні вподобання переважної більшості населення Південно-Східного регіону та Криму зумовили, окрім української ідентичності, існування проросійської (прорадянської, панросійської імперської) ідентичності громадян України. В прикордонних поліетнічних регіонах, здебільшого в АР Крим, регіональна ідентичність домінувала над національною та громадянською, в крайніх проявах носії агресивної антиукраїнської ідентичності відмовляли Україні в праві на існування.

За роки незалежності України нашому суспільству була притаманна амбівалентність української національної ідентичності, що характеризується існуванням двох національних спільнот, які можна окреслити як неосоветська/неоколоніальна та українська/антиколоніальна, із кардинально відмінними культурними кодами, символами, історичними наративами і ціннісними орієнтаціями [21, с. 141]. Одна частина суспільства намагалась сформувати ціннісні засади життєдіяльності на ліберально-демократичній основі, інша – зберегти елементи радянської ціннісної системи [18, с. 254].

За відсутності цілеспрямованої державної політики формування проукраїнської етнополітики конфліктний потенціал дихотомії ідентичностей призвів до поляризації суспільства, послаблення та розмежування української політичної нації, жорсткої суспільно-політичної конфронтації, що найгостріше проявилось під час Помаранчевого майдану та Революції гідності, коли громадяни України розділились на два табори – за європейський шлях розвитку України або за економічний та ментальний союз із Росією.

Російсько-українська гібридна війна, що почалася у 2014 році і переросла у повномасштабні воєнні дії на території всієї України, є продовженням системної імперської стратегії на підкорення України та знищення її ідентичності. У надзвичайних обставинах повномасштабної війни українське суспільство продемонструвало мобілізацію, згуртованість, готовність чинити опір як на полі бою, так і на полях ментальної боротьби. Мешканці різних регіонів, мовних груп та електоральних орієнтацій об'єдналися перед спільною загрозою, що сприяло зміцненню відчуття єдності та солідаризації суспільства у боротьбі за майбутню незалежну Україну.

Реалії повномасштабної війни призвели до важливих суспільно-політичних змін – від трансформації «багатоідентичнісної» української нації до **конструювання консолідованої проукраїнської ідентичності**, яка охоплює переважну більшість населення України. За даними соціологічних досліджень щодо динаміки становлення громадянської ідентичності населення України, проведеними Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), у 2023

році порівняно з 1992 роком українська громадянська ідентичність зростає майже у два рази – з 45,6% до 79,5% [24]. С. Дембіцький, аналізуючи багаторічне дослідження динаміки громадянської ідентичності населення України, відзначає, що повномасштабна агресія РФ проти України запустила чергові революційні зміни у ставленні населення України до національно-громадянської ідентичності, або розпочала етап громадянської мобілізації, за якої інші варіанти територіальної або політичної ідентичності отримали маргінальне або допоміжне місце [6].

Період після 24 лютого 2022 року можна охарактеризувати як **стан нової суспільно-політичної реальності України**, коли максимально зростає згуртованість українців навколо належності до єдиної української нації та боротьби за незалежність і демократичні цінності. На відміну від попередніх десятиліть процес консолідації навколо національної ідеї та формування єдиної політичної нації на початку повномасштабної війни відбувався незалежно від регіональних, лінгво-етнічних, релігійних аспектів та політичних уподобань громадян України [6]. За даними соціологічного дослідження, проведеного методом face to face в серпні 2023 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова [7], 88,5% опитаних респондентів пишуться тим, що вони є громадянами України (від 95% на Заході країни до 75,6% – на Сході). Цей показник є найвищим за останні 20 років незалежності України. Станом на кінець 2023 року, за даними соціологічного опитування, 69% громадян України вважають, що українці долають внутрішні суперечності і йдуть шляхом

до згуртованої політичної нації [26].

Важливим аспектом стало послаблення інших видів національно-громадянської ідентичності – регіональної, місцевої, масове відмежування та відторгнення від проросійської та пострадянської ідентичності, відмова від вживання російської мови і російськомовних культурних продуктів у публічній сфері. Натомість спостерігається інтенсифікація євроінтеграційних процесів, зростає кількість населення, що відчуває себе частиною європейської спільноти та культури, прагне до інтеграції з Європейським Союзом [20]. Це символізує повернення України до європейської цивілізації та повноправне членство в ній.

Цей період також характеризується консолідацією нації навколо символічних соціокультурних цінностей – спільної історії, державності, релігії, української мови та культури. Посилюється масовий перехід вірян до помісної Православної церкви України. Переоцінка та обмеження інформаційного впливу країни-агресорки, наративів російської культури, мови позитивно відобразились на підвищенні зацікавленості історією та мистецько-культурною спадщиною України серед українців, а також вбудовуванні її надбань у світовий контекст. Відбувається етап певного відродження української культури, повернення до вшанування звичаїв і традицій, зростання престижності та вживання української мови, літератури. Завдяки ефективній інформаційно-просвітницькій роботі, українізації медійного простору, розвитку книговидавництва спостерігається зріст зацікавленості історією України, критичне переосмислення історичної пам'яті, імперського

та радянського спадку, зміна ставлення до окремих історичних постатей і подій, позбавлення колоніального комплексу меншовартості, усвідомлення належності до української нації.

Інститутом стратегічних досліджень охарактеризовані основні тенденції у сфері колективної ідентичності (колективних ідентичностей), що спостерігаються в українському суспільстві на початку 2024 р:

- збільшення кількості населення України, яке відносить себе до українського етносу, поділяє самобутність українських традицій, мови, культури;

- зростання частки громадян, які поділяють цінності української громадянської ідентичності;

- помітне зниження рівня локальної та регіональної ідентичності населення України;

- зростання кількості населення, що відчуває себе частиною європейської спільноти та культури [1, с. 61].

Дослідники констатують, що різноманітність етнічної, культурної, конфесійної, регіональної композиції українського суспільства може становити фактор стабільності тільки за умови повноцінної взаємодії між громадянами, коли різні сегменти утворюватимуть єдину громадянську та національну спільноту, тобто політичну націю. Одним із інструментів нівелювання можливої соціальної напруги щодо подолання різних ціннісних орієнтацій населення регіонів та соціальних груп стане формування європейської ідентичності на основі універсальних цінностей [1].

Відповідно до прийнятого у 2023 році Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та

громадянської ідентичності» метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [8].

Фактор повномасштабної російсько-української війни став важливим етапом конструювання стійкої загальнонаціональної української ідентичності та формування сталої політичної нації як всередині України, так і за її межами – в міжнародній спільноті українці перестали сприйматися як громадяни країни колишнього СРСР та ідентифікуватися як спільна нація нарівні з росіянами. На відміну від попередніх етапів повномасштабна війна змінила орієнтири самоідентифікації громадян – люди ідентифікують себе українцями незалежно від етнічного походження, регіональних відмінностей, мовних уподобань. Тобто всі ці маркери, які зазвичай ставали чинниками розмежування української політичної нації, на сучасному етапі конструювання консолідованої української ідентичності не відіграють вирішальної ролі. Перед загрозою навали рашизму українська нація згуртовується навколо спільних цінностей, історії, державності, мови, культури, та спільної мети – перемоги України.

Висновки. В умовах війни і посягання на національну безпеку значних трансформацій зазнала колективна ідентичність громадян України, що призвело до змін масової цивілізаційної зорієнтованості в Україні, зростання

громадянської національної свідомості, формування проукраїнської політичної нації.

На відміну від попередніх десятиліть, коли РФ намагалась зберегти контроль над Україною як частиною сфери свого впливу, етнічні, регіональні, мовні розбіжності політизувались та викликали конфліктний потенціал у суспільстві, на сучасному етапі соціологічними дослідженнями фіксується послаблення інших видів національно-громадянської ідентичності – регіональної, місцевої, масове відмежування та відторгнення від проросійської та пострадянської ідентичності. Актуальні трансформації української ідентичності супроводжуються суттєвими змінами у соціокультурній сфері – освітній, культурній, мовній, у переоцінці колоніального минулого України та її історичної пам'яті. Процес консолідації навколо національної ідеї та формування єдиної політичної нації відбувається незалежно від регіональних, лінгво-етнічних, релігійних аспектів та політичних вподобань громадян України.

Вибір української ідентичності в умовах російсько-української війни – це не просто самоідентифікація з українською нацією, це вибір відповідного цивілізаційного світогляду, ідеологічними засадами якого є національна та громадянська ідентичність, пошана до української мови, культури, культурної спадщини. На противагу авторитарній та імперській ідеології рашизму український світ ґрунтується на принципах свободи і демократії, прагне до інтеграції з Європейським Союзом, до відтворення історичної справедливості, коли Україна повернеться в європейську родину як повноправний член ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці: аналіт. доп. / Потапенко В., Тищенко Ю., Каплан Ю., Степико М., Валевський О. та ін.; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан. Київ, 2024. 68 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13>
2. Бевз, Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3. С. 236–246.
3. Бекешкіна, І. 25 років незалежної України: шлях єднання чи роз'єднання? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Збірник наукових праць, заснований Інститутом соціології НАН України. 2016. Випуск 3 (17). С. 24–35.
4. Бойко, С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. 2022. Т. 30. С. 17–22. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2>
5. Верменич, Я. *Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.* Київ, 2016. 356 с.
6. Дембіцький, С. Показники національно-громадянської української ідентичності. 16.08.2022. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 10.09.2024).
7. День Незалежності України: шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavina-tli-viyni> (дата звернення: 15.09.2024).
8. Закон України від 13.12.2022 № 2834- IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 27.09.2024).

9. *Ідентичність часів війни: трансформації та практики визнання* (В. Бурлачук, Н. Костенко, М. Наумова та ін.) / за ред. Н. Костенко. Київ, 2023. 232 с.
10. Кононенко, П. *Національна ідея, нація, націоналізм*: монографія. Київ, 2005. 358 с.
11. Коцур, В. Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни Російської Федерації проти України. *Society. Document. Communication*. 2021. С. 83–105. URL: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-13-83-105>
12. Крисаченко, В. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 28–50. URL: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.253205](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.253205)
13. Крисаченко, В. Українська ідентичність: онтологічні підстави та сутнісні риси. *Вісник Науково-дослідного інституту українознавства*. 2023. № 1. С. 6–21. URL: <https://visnyk.ndiu.org.ua/article/download/291947/291256>. (дата звернення: 16.09.2024).
14. Крисаченко, В. Утвердження демократії в модерній Україні: євроінтеграційний дискурс. *Українознавство*. 2023. № 1(86). С. 49–66. URL: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(86\).2023.275317](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275317)
15. Нагорна, Л. *Національна ідентичність в Україні*. Київ, 2002. 271 с.
16. Нагорна, Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
17. Степико, М. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*: монографія. Київ, 2011. 336 с.
18. Степико, М. Сучасні виклики українській національній ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. № 3–4 (99–100). С. 253–265.
19. Петровська, І. Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*. 2020. № 46(49) С. 131–138.
20. Резнік, О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyini-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya> (дата звернення: 30.08.2024).
21. Рябчук, М. *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки*. Київ, 2019. 252 с.
22. Сміт, Е. *Національна ідентичність*. Київ, 1994. 224 с.
23. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні* / за наук. ред. О. Резніка. Київ, 2019. 288 с.
24. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16 місяців війни. URL: <http://surl.li/stydrb> (дата звернення: 22.09.2024).
25. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ, 2023. 343 с.
26. Українці йдуть до згуртованої політичної нації чи розколу. 22.01.2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1361&page=11> (дата звернення: 23.09.2024).
27. Хазратова, Н. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*. 2015. Вип. 2. С. 112–125.
28. Яблунівський А. Українська національна ідентичність: особливості дослідження у вітчизняній науці. *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*. 2023. Vol. 6. Iss. 2. С. 100–109.

REFERENCES:

1. Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., Kaplan, Yu., et al. (2024). *Analysis of the Main Trends in the Field of Collective Identities of Ukrainian Society: Challenges to National Security: An Analytical Report*. 68 p. [online] Available at: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13>. [in Ukr.]

2. Bevz, T. (2024). Peculiarities of the Formation of Civic Identity in Modern Ukraine. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* (Scientific Notes of Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine), Issue 3, pp. 236–246. [in Ukr.]
3. Bekeshkina, I. (2016). 25 Years of Independent Ukraine: the Path of Unity or Disunity? *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* (Ukrainian Society: Monitoring Social Changes). A Collection of Scientific Works Founded by the institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 3 (17), pp. 24–35. [in Ukr.]
4. Boiko, S. (2022). The Formation of the National Identity of Ukrainian Youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac). Vol. 30, pp. 17–22. [online] Available at: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2> [in Ukr.]
5. Vermenych, Ya. (2016). *Construction of Ukrainian Identity: National and Regional Projects of the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 356 p. [in Ukr.]
6. Dembitskyi, S. (2022) *Indicators of National-Civic Ukrainian Identity*. (16 Aug). [online] Available at: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> [Accessed 10 Sep. 2024]. [in Ukr.]
7. *Independence Day of Ukraine: the Path to Victory, the Identity and Value of the State against the Background of War*. [online] Available at: <https://dif.org.ua/article/denezalezhnosti-ukraini-shlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-na-tli-viyni> [Accessed 15 Sep. 2024]. [in Ukr.]
8. *Law of Ukraine as of 13.12.2022 No. 2834-IX "On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Establishing Ukrainian National and Civic Identity"*. (2023). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [Accessed 27 Sept. 2024]. [in Ukr.]
9. Burlachuk, V., Kostenko, N., Naumova, M., et al. (2023). *Identity during the War: Transformations and Practices of Recognition*. Kyiv, 232 p. [in Ukr.]
10. Kononenko, P. (2005). *National Idea, Nation, Nationalism: Monograph*. Kyiv, 358 p. [in Ukr.]
11. Kotsur, V. (2021). Ukrainian Identity in the Conditions of the "Hybrid" War of the Russian Federation against Ukraine. *Society. Document. Communication*, pp. 83–105. [online] Available at: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2021-13-83-105> [in Ukr.]
12. Krysachenko, V. (2022) National Values of Ukraine: Essence, Diversity, Consolidation Potential. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1 (82), pp. 28–50. [online] Available at: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.253205](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.253205) [in Ukr.]
13. Krysachenko, V. (2023). Ukrainian Identity: Ontological Foundations and Essential Features. *Visnyk Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva* (Bulletin of the Scientific Research Institute of Ukrainian Studies), No. 1, pp. 6–21 [online] Available at: <https://visnyk.ndiu.org.ua/article/download/291947/291256>. [Accessed 16 Sep. 2024]. [in Ukr.]
14. Krysachenko, V. (2023). Establishing Democracy in Modern Ukraine: European Integration Discourse. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1(86), pp. 49–66. [online] Available at: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(86\).2023.275317](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275317) [in Ukr.]
15. Nahorna, L. (2002). *National Identity in Ukraine*. Kyiv, 271 p. [in Ukr.]
16. Nahorna, L. (2023). Concepts of "National Identity" and "National Idea" in the Ukrainian Terminological Space. *Politychnyi menedzhment* (Political Management), No. 2, pp. 14–30. [in Ukr.]
17. Stepiko, M. (2011). *Ukrainian Identity: Phenomenon and Principles of Formation: Monograph*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
18. Stepiko, M. (2019). Modern Challenges to Ukrainian National Identity.

- Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* (Scientific Notes of Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine), No. 3–4 (99–100), pp. 253–265. [in Ukr.]
19. Petrovska, I. (2020). Three-Level Structure of a Person's Civic Identity. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, No. 46(49), pp. 131–138. [in Ukr.]
20. Reznik, O. *European Integration Aspirations of Ukrainians: from Ambivalence to Expression*. [online] Available at: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya> [Accessed 30 Aug. 2024]. [in Ukr.]
21. Riabchuk, M. (2019). *Overcoming Ambivalence. Dichotomy of Ukrainian National Identity - Historical Causes and Political Consequences*. Kyiv, 252 p. [in Ukr.]
22. Smith, E. (1994). *National Identity*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
23. Reznik, O., ed. (2019). *Sociological Dimensions of Civil Society in Ukraine*. Kyiv, 288 p. [in Ukr.]
24. Sociological Monitoring "Ukrainian Society" after 16 Months of War. [online] Available at: <http://surl.li/stydrb> [Accessed 22 Sep. 2024]. [in Ukr.]
25. Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2023). *Ukrainian Society in War Conditions. Year 2023: Collective monograph*. Kyiv, 343 p. [in Ukr.]
26. *Ukrainians are Moving Towards a United Political Nation or a Split*. (22 Jan. 2024). [online] Available at: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1361&page=11> [Accessed 23 Sep. 2024]. [in Ukr.]
27. Khazratova, N. (2015). Civic Identity in the Structure of Personal Identities. *Problemy politychnoi psykholohii* (Problems of Political Psychology), Issue 2, pp. 112–125. [in Ukr.]
28. Yablunovskyi, A. (2023). Ukrainian National Identity: Peculiarities of Research in National Science. *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*, Vol. 6, Iss. 2, pp. 100–109. [in Ukr.]

Summary

TRANSFORMATION OF UKRAINIAN IDENTITY AS A FACTOR OF THE FORMATION OF A NEW POLITICAL NATION

Hanna BOHDANOVYCH

orcid.org/0009-0007-4416-687X

leading specialist of RIUS

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: bogdanovychanna@gmail.com

The relevance of the research. The first decades of Ukraine's independence were characterized by the problem of a vague national identity, a dichotomy of national-citizen identity (pro-Ukrainian (pro-European) and pro-Russian (pro-Soviet)) with fundamentally different cultural codes, symbols, historical narratives, and value orientations. The military aggression of the Russian Federation against Ukraine, starting in 2014, became a catalyst for significant qualitative changes in Ukrainian society, in particular in matters of national self-identification. The study of the peculiarities of the transformation of the national-civic identity of Ukrainian society in the conditions of a full-scale war acquires special relevance in view of the need to understand the processes of consolidation and strengthening of national consciousness in the conditions of external aggression, as well as to identify new

dimensions of the formation of a political nation under the influence of modern challenges.

The **purpose** of the article is to analyze the transformation of collective identities of Ukrainians, priorities, and values prevailing in Ukrainian society in the realities of a full-scale war and are factors in the formation of a consolidated political nation.

Conclusions. The realities of the Russian-Ukrainian war led to important social and political changes, from the transformation of the "multi-identity" Ukrainian nation to the construction of a consolidated pro-Ukrainian collective identity. The war factor became an important stage in the construction of a stable national Ukrainian identity and the formation of a stable political nation. Unlike the previous stages, the full-scale war changed the orientations of citizens' self-identification - people identify themselves as Ukrainians regardless of ethnic origin, regional differences, and language preferences. An important aspect was the weakening of other types of national-civic identity: regional, local, mass separation and rejection from pro-Russian and post-Soviet identity. Faced with the threat of an onslaught of rashism, the Ukrainian nation is welding around common values, history, statehood, language, culture, and a common goal - the victory of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Ukrainian national identity, Ukrainian political nation, transformation, Russian-Ukrainian war.

ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ПАТРІОТИЗМУ

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: svaroh_7@ukr.net

Анотація. Подано філософсько-теоретичне осмислення поняття патріотизму, актуального під час російсько-української війни та не менш важливого у повоєнний час. порушено ключові питання про сутність поняття патріотизму.

Ключові слова: патріотизм, різновиди патріотизму, національна ідеологія, «радянський фундаменталізм», відновлення суспільної справедливості, консолідація суспільства.

Постановка проблеми. Патріотизм досі був предметом уваги переважно педагогічної думки. Значна частина педагогічних праць мала суто описовий або прикладний характер, тобто становила собою сукупність тих чи інших форм, методів та практичних сценаріїв різних заходів, спрямованих на виховання любові до Батьківщини та патріотичних рис характеру. Проте за тривалої радянської окупації України весь освітньо-виховний процес було централізовано й тотально спрямовано на пропаганду і виховання покірних гвинтиків радянської імперії з метою створення нового типу людини «homo sovieticus», тобто патріотів «радянського народу». З часу здобуття незалежності система національної освіти і виховання була заскочена зненацька і не змогла швидко переорієнтуватися на нові національно-світоглядні засади. Не називаючи прізвищ, авторка все ж має відкрити факти, з якими зіткнулася на початку 90-х років ХХ ст., коли відомі на той час педагоги престижного університету з науковими ступеннями і вченими званнями поспіхом переробляли свої старі методичні посібники простим

викреслюванням уже неактуальних слів, наприклад, «комуністичне виховання» замінювали просто «вихованням» і т. п. І хоч комуністична ідеологічна надбудова розпадалася вщент, але очікувати від номенклатурників розробок українського національно-патріотичного виховання не виходило через відсутність національного світогляду й знань історичного базису цих партократів.

Саме тому й не було створено нових концептуальних розробок, які б відповідали духові часу. Бо для цього треба було б здійснити й радикальні зміни у самій системі управління освітою і вихованням, у тому числі й кадрові, чого, зрозуміло, наша новообрана (чи новопризначена) державна еліта не могла допустити. Продовжували правити «перфарбовані» комуністи, і сподіватися від них швидкого переходу на національно-патріотичні рейки було б марною справою. Чи не тому в педагогічних працях ще й досі, через три десятиліття, подибуємо цитування імперських «стовпів» російської педагогічної думки або аполетів глобальної «общечеловеческой» культури. Для українознавства стає

очевидним, що поняття «патріотизм» нині потребує всебічного філософсько-теоретичного осмислення.

Аналіз джерел та методологія досліджень. До проблем патріотизму зверталися насамперед класики української педагогічної думки Г. Ващенко [3], Б. Грінченко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. У своїх працях вони розглядали форми й методи виховання у молодого покоління патріотичних почуттів. Окрему групу джерел становлять праці класиків українського інтегрального націоналізму М. Міхновського, М. Сціборського [18], О. Чемеринського (Ярослава Оршана), Д. Донцова та ін., концепції яких досі все ще потребують якісного засвоєння українським суспільством.

Перші вже незалежні українські національно осмислені праці були виконані в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [13], і це дало поштовх до нового переосмислення національного буття. Вже у перше десятиліття незалежності почали з'являтися й праці, присвячені проблемам формування національної свідомості, як, наприклад, «Основи національного виховання» (1993) [11]. Різні аспекти й концепції виховання особистості розглядалися у праці І. Бежа, сучасне українське виховання досліджували М. Антонець, О. Вишневський, психолого-педагогічні та народознавчі аспекти виховання громадянина вивчали П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Ткаченко [19] та ін. Побіжно згадуються проблеми національно-патріотичного виховання й у працях В. Кременя. Проте з великими чиновницькими утисками просувалися

ідеї Юрія Руденка, зокрема його концепція «козацької педагогіки» [17], що для освітянських чиновників були чимось незвичним і навіть дещо «дивацьким», допоки їх автор, врешті, не здобув науковий ступінь доктора педагогічних наук.

Філософи В. Бичко, О. Забужко, І. Надольний, І. Стогній, В. Шинкарук, В. Андрущенко, М. Попович, П. Саух та ін. також подеколи опосередковано розглядали сутність таких понять, як «патріотизм», «патріотична свідомість», «любов до Батьківщини» тощо. Ю. Івченко розглядала соціально-філософський зміст патріотизму, О. Власенко – історично-філософські основи аналізу патріотизму. Політолог А. Костирев навіть розробив курс лекцій «Філософія патріотизму» для студентів спеціальності 033 (філософія) [10]. Спеціальних філософських праць на тему українського патріотизму, за винятком деяких ще позначених тоталітарним пострадянським світоглядом, поки що негусто, проте ця тема в умовах російсько-української війни набуває виняткової актуальності й спонукає до радикального перегляду лівацьких стереотипів, що досі побутують не лише загалом у суспільстві, а й серед науковців.

Авторка використовує національно-екзистенційну методологію, за якою об'єкт і предмет дослідження розглядаються з погляду корисності для української нації: патріотизм розкривається як природний та етнокультурний феномен і вагома складова національної самосвідомості та ідентичності.

Мета статті – філософсько-теоретичне осмислення патріотизму як засобу самозбереження майбутніх поколінь українського народу та обґрунтування важливості його українознавчих

досліджень в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Поняття патріотизму (гр. *πατριώτης* – земляк, з *πατρίς* або лат. *patria* – батьківщина, земля батьків) було відоме європейським народам ще в античну добу. Патріотизм за визначенням Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України – «це одне з найглибших *почуттів*, яке закріплювалося століттями й тисячоліттями розвитку відокремлених етносів» [6, с. 777; 7, с. 778]. Патріотичні почуття виникають як *природно-біологічним*, так і *соціально-психологічним* шляхом.

1. Патріотизм – це природжена якість чи набута вихованням риса? Розмірковуючи про природу патріотизму та шукаючи найглибших витоків його походження, не можна обминати його біологічного підґрунтя. Людина доби первісності не відділяла себе від групи так само, як і тварина від зграї, стада, прайду, бо вижити можна було лише в групі подібних собі істот. Згодом під час виникнення племен, племінних об'єднань та перших держав кровноспоріднені зв'язки людей витісняються громадянським статусом індивідів. Зацікавленість особи в розвитку власної країни стає основою колективного процвітання й щастя, де патріотизм стає гарантом спільної відповідальності громадян перед майбутніми поколіннями за збереження держави. Героїзм предків, їхній вагомий внесок в історію й культуру країни набувають *священного* значення та стають *взірцем* патріотизму для наступних поколінь.

В античній філософській спадщині знаходимо чимало роздумів про «людське життя не тільки для себе, а й для суспільства та полісу» [10]. Та якщо

Арістотель стверджував *природність* домінування суспільного над особистим, то Платон убачав патріотизм (його термін «загальне благо») у необхідності постійного «подолання егоїстичної природи людини», що вже засвідчувало поступовий відхід людства від природних основ буття внаслідок розвитку суспільства й виникнення держав. Отже, Платон вважав, що лише спільність почуттів усіх громадян і *відсутність суперечностей* у громадянському суспільстві можуть забезпечити існування держави. Тому головним чинником виховання патріотизму він вважав *справедливість*, якою регулюються відносини правителів і народу, а також помисли, дії та вчинки усіх громадян. Арістотель головним засобом збереження державного устрою вважав *громадянське виховання молоді, здійснюване державою*, та запобігання несправедливості в суспільстві. Таким чином виробляється довіра суспільства до свого уряду (інституту влади) й посилюється патріотизм громадян. Обидва філософи вбачали в патріотизмі богоугодну справу, оскільки єдність людини й *рідного їй інституту влади* та суспільства вважалася «істиною, даною Богами». Протилежних поглядів дотримувався Сократ, якого можна вважати першим космополітом, бо він називав себе «жителем і громадянином цілого світу» (це явище розглянемо нижче).

Заслугує на пильну увагу й такий, на перший погляд, нібито парадоксальний факт, що покоління українців, вихованих ще в радянській школі, в часи здобуття Україною незалежності ставали патріотами України, а ті, що виховувалися вже в незалежній Україні, дуже часто ставали колаборантами, сепаратистами, зрадниками власної держави. Звичайно,

тут можуть простежуватися насамперед етнічні, регіональні й соціальні причини, як і *недоліки шкільного виховання*, відсутність загальнодержавної ідеології, а також *недовіра до інституту влади*, що веде до знецінення патріотизму як такого. Нині саме життя демонструє нам хибність глобальних ідеологем, прищеплених усьому «демократичному» (інтернаціональному) людству, вказуючи на недооцінку ролі етнічного фактора як одного з найголовніших пріоритетів національного виховання та державної ідеології. Попри всі негаразди соціально-економічного стану нашої країни під час російсько-української війни спостерігаємо сплеск українського патріотизму, що існує незалежно від згаданих факторів. Навіть коли хаотичний соціум втрачає свою привабливість для національно свідомого індивіда, а інститут влади через свою корумпованість і нездатність до згуртування суспільства стає чужим, то все ж патріотичні особистості відособлюються від влади й самотужки продовжують свою боротьбу за державу. Отже, зваживши всі ці аспекти, схилиємось до думки, що патріотизм є *природним духовно-культурним феноменом*.

2. **Чи існує патріотизм без етнічної ідентичності?** Патріотизм на території стародавньої України набув виразних рис уже в скіфському суспільстві, що красномовно засвідчив Геродот у своїх «Історіях», оповівши про страту тих членів суспільства (навіть царів), хто зрадив стародавні скіфські звичаї й скіфських Богів. Наприклад, Анахарсіса убили за те, що він «справляв іноземні обряди», «він загинув через те, що хотів завести іноземні звичаї, і через те, що спілкувався з еллінами» [4, IV: 76–77]. Так само чітко усвідомлювалось значення

патріотизму й за часів Київської Русі: від вірних воїв-дружинників великого князя Київського Святослава, які дбали про честь і славу Русі («не осоромимо Землі Руської») [12, с. 41], до захисників Києва від навали суздальських загарбників Андрія Боголюбського 1169 р. та монгольської орди хана Батия в 1240 р. («тут ми славу сього світу здобудемо») [12, с. 295, 394]. Дві останні історичні події виразно засвідчили не просто взаємну ворожість народів європейської Русі та московсько-азійської орди, а й абсолютну *етнічну і ментальну несумісність* воюючих сторін, їхню різку відмінність та антагонізм.

Етнічне – це природна й культурно-історична своєрідність, яка відрізняє один народ від іншого, що є основою формування нації. Самоідентифікація з тим чи іншим етносом можлива лише тоді, коли етнічне стало предметом осмислення особи. Уявлення про етнічне формується індивідом на основі певного рівня освіти й культури. Це називають етнічною компетентністю особи. А отже, лише обізнані з основами рідної етнічної культури люди здатні проявляти відповідні почуття до батьківщини. У цьому сенсі патріотизм можна виховувати шляхом надання молодому поколінню конкретних всеохопних знань про історію, традицію й культуру свого етносу.

Люди одного етносу природно завоюють один і той же спосіб бачення світу, один і той же спосіб поділу його на категорії, спільну систематизацію чи типізацію, спільні поведінкові стереотипи й реакції на зовнішні виклики. Таке природне відображення світу є нібито самоочевидним, воно складає спільний *менталітет* народу, його національний характер. Воно існувало в найдавніші

часи у всіх народів, у тому числі й у наших предків. Тому нерідко виникають питання: на догоду яким глобальним «вимогам» ми відійшли від цього фундаментального принципу нашого національно-патріотичного виховання й чи здатні «надсучасні» реформи освіти з їхніми «реверансами» лівобічним цінностям (як, наприклад, НУШ періоду міністерки Л. Гриневич та ін.) без етнічного компонента освіти зберегти національну ідентичність українців? Сучасні симулякри освіти й виховання спотворюють *природну* картину світу, довершують глобальну підміну цінностей, знецінюють етнічну своєрідність в ім'я безликої *штучної* саморобки, машини для перемелювання народів і культур.

Етнічна *компетентність* особи тісно пов'язана з її етнічною *самосвідомістю*, тобто сукупністю її знань і уявлень про культуру, традиції, ідеали, цінності свого етносу, а також з усвідомленням себе членом етносу і визначенням місця свого народу серед інших народів. Ці дві категорії перебувають у прямопропорційному взаємозв'язку: чим вища етнічна компетентність особи, тим вищий рівень її етнічної свідомості, а значить, і розуміння історичної місії рідного народу, його самобутньої культури. А отже, повага і любов до своєї країни і свого народу, природно, породжує й патріотичні почуття.

Етнічна (національна) самосвідомість індивідів має різні рівні:

1) особи з *низькою* етнічною (національною) обізнаністю, майже або повністю асимільовані чужим (панівним, імперським) етносом, виявляються не тільки байдужими, але часто й ворожими до свого етносу; вони не додають енергії своєму народові, навпаки – діють

як відцентрові сили розладу й розпаду етнічної цілості;

2) особи з *поміркованою* національною свідомістю також небагато користі дають для державотворення, оскільки їхня національна свідомість не настільки міцна, щоб активно виявляти її;

3) лише *високий* рівень національної свідомості (*максимальної етнічності*) об'єднує людей, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи, в забезпеченні її політичних, економічних, соціальних та інших інтересів (Дж. Маккей та Ф. Льюїс) [13, с. 35].

У цьому сенсі виховання патріотизму тісно пов'язане з етнічністю.

3. Чи існує взаємозв'язок між патріотизмом і альтруїзмом? *Альтруїзм* (фр. *altruisme*, з лат. *alter* – інший) – безкорисливе прагнення до діяльності на *благо інших*; почуття, протилежне егоїзму. На думку етнолог Л. Гумільова, в кожному етносі є альтруїсти, які своєю активною безкорисливою діяльністю забезпечують динамічний розвиток свого народу й усього суспільства. Альтруїсти обороняють етнос як ціле, егоїсти відтворюють його в потомстві. Альтруїсти зазвичай часто гинуть у боротьбі за власний народ, за рідну країну. Такий природний відбір веде до скорочення числа альтруїстів, що робить етнічний колектив беззахисним, і з часом етнос, що втратив своїх захисників, поглинають сильніші сусіди.

Обивателі ж гарно прилаштовуються в житті й займаються будь-якою діяльністю, яка їх годує. На всіх стадіях розвитку етносів існує цей тип людей, які нічого суттєвого не додають суспільству, – час ніби зупиняється. Настає період статичності, або національного застою. Щоб розбудити такий етнос до активної

діяльності, часом необхідний великий національний струс, яким у наш час стала російсько-українська війна. Саме в цьому екзистенційному протистоянні впорядкованого людського світу з нелюдським дикунським антисвітом вбачаємо історичну циклічність. І сьогодні альтруїзм наших воїнів-захисників та волонтерів – свідчення українського патріотизму, що вкотре підтверджує природність цього почуття, незважаючи на жодні глобально-інтернаціональні щеплення. Патріотизм – безкорисливе почуття.

Саме ці різновиди патріотизму Іван Франко показав у вірші «Сідоглавному», протиставляючи показну лицемірну любов до батьківщини й альтруїстичне почуття та *практичну діяльність* на благо Русі-України: «Ти, брате, любиш Русь, / Як хліб і кусень сала, – / Я ж гавкаю раз в раз, / Щоби вона не спала... Бо твій патріотизм – / Празнична одежина, / А мій – то труд тяжкий, / Гарячка невдержима» [21, с. 132].

Отже, патріотизм і альтруїзм – взаємопов'язані якості, почуття й реальні дії особистості. Чи можливо це виховати чи навчити цього? Звісно, що таких прикладів можна знайти в нашій історії достатньо, про них треба розповідати. Та, однак, у цьому альтруїстичному патріотизмі лишається більше природного (природженого), ніж набутого шляхом виховання. Тому педагогам важливо його *пробуджувати* чи навіть «воскрешати», хоч би й шляхом пригадування ментальних архетипів, активізації «генетичної пам'яті».

4. Що спільного між патріотизмом і націоналізмом? Щоб дати відповідь на це питання, треба насамперед з'ясувати, що ми маємо на увазі під

поняттям «націоналізм», оскільки різні ідеологи, партії чи окремі діячі мають дуже різноманітні (у вузькому значенні слова) уявлення про нього. Крім того, внаслідок тривалої гібридної війни у масовій свідомості поняття «націоналізм» упродовж XX–XXI ст. стійко асоціювалося з прищепленим московським імперіалізмом негативним ідеологічним змістом. Німецький історик Петер Альтер у статті «Націоналізм: проблеми визначення» зазначив, що форми й прояви націоналізму настільки різноманітні, що діапазон їх визначення може коливатися від «*sacro egoism*» (священного егоїзму) своєї нації до того, що часто називають «екстремістською ідеологією». Філософ наголошує: «Щоб уникнути негативного смислового відтінку, пов'язаного зі словом «націоналізм», принагідно застосовують слово давнішого походження «патріотизм» – любов до батьківщини» [14, с. 212–213]. Отже, в цьому сенсі патріотизм тотожний націоналізму, що також означає любов до своєї нації, свого народу і держави.

Тому ми розуміємо націоналізм у широкому значенні слова як національну ідеологію, за якою і держава, і політична стабільність, і соціальна, й міжнародна справедливість розглядаються під національним кутом зору [14, с. 13]. Так само й британський соціолог Ентоні Сміт у своєму визначенні семи ознак націоналізму, що вже стало класичним, стверджує, що «відданість нації-державі перевершує інші відданості» – йдеться, зрозуміло, саме про те, що ми нині називаємо патріотизмом [14, с. 13], бо саме відданість своїй державі є і патріотизмом, і націоналізмом водночас.

Якщо *природний* патріотизм української нації отримав свій стимул і активне

громадське піднесення в Центрі й на Заході України саме зі здобуттям незалежності України, то із соціально-психологічними чинниками т. зв. «південно-східного пограниччя» держава просто не працювала, пустивши цю важливу проблему *консолідації нації* на самоплив, наслідки чого ми й пожинаємо сьогодні в російсько-українській війні.

5. Чи сумісні націоналізм та інтернаціоналізм, патріотизм і космополітизм? Вочевидь, що ці явища є повними протилежностями, антиподами чи так званими бінарними опозиціями.

За три десятиліття побудови української незалежної держави очевидні інтернаціонально-космополітичні «хвороби» Луганщини, Харківщини, Донеччини, Запоріжжя та Криму ніяк не «лікувалися» – не були охоплені *загальнодержавним інформаційним простором*, а продовжували перебувати в полоні імперських інформаційно-диверсійних потоків, тобто вже перебували в стані *гібридної війни та внутрішньої окупації*. Три десятиліття на Слобожанщині, Харківщині та в Криму легально діяли сотні російсько-імперських політичних та національно-культурних організацій, керованих російськими спецслужбами, які відкрито провадили імперсько-радянську пропаганду. Більше того, загравання державних посадовців з так званими «національними меншинами» (до яких були зараховані в першу чергу росіяни, що складали 17% від загальної кількості населення) призвело до сепаратизму й «зради» Батьківщини великими масами народу з груповою імперською самосвідомістю. Помилки, недалекоглядність, мовчазна згода на фактичну пострадянську окупацію або погано прихована державна зрада перших двох українських

президентів, що спричинила не лише здачу ядерного потенціалу України, а й дозволила російському флоту перебувати на території України (в Криму, Севастополі, Чорному морі), породили ту «п'яту колону», що «притягнула сюди» «русский мир».

Натомість українського контенту на сході й півдні України майже не було, за винятком кількох нечисленних осередків товариства «Просвіта» та газети «Кримська світлиця». Інформаційний простір цих областей, а також Запорізької області, десятиліттями транслював канали російського телебачення і радіомовлення, сюди не доходили навіть українські новини, лише московські, з чим українці постійно стикалися в літній час на обох морських узбережжях (Азовське, Чорне). Угодовська політика Міністерства освіти і науки України (за часів міністра Д. Табачника) запліщувала очі на відсутність україномовного середовища в школах та ВНЗ, не існувало єдиного загальнодержавного алгоритму навчально-виховного процесу в цих регіонах. Мешканці цих областей не те що не вивчали, а часто навіть не чули української мови, нічого не знали про українську історію та культуру. Виросло ціле покоління громадян, позбавлене української національної ідентичності, більше того, ще й вороже до неї налаштоване.

За таких умов про виховання українського патріотизму в цих штучно зросійщених регіонах України не йшлося. Патріотизм тут завжди залишався справою окремих свідомих українців, які брали на себе цю непомірно важку місію у переважно ворожому оточенні громадян власної країни. Чимало патріотів було вбито за українську мову, український прапор, стрічку, як Артем

Мірошниченко в Бахмуті, Володимир Рибак у Слов'янську, 16-річний Степан Чубенко, якого вбили у Краматорську за жовто-блакитну стрічку на рюкзаку, 18-річний Юрій Поправко, убитий за відмову розмовляти російською [15], відома мовознавиця Ірина Фаріон та багато інших. Ці факти свідчать, що для патріотів України націоналізм та інтернаціоналізм є несумісними явищами, вони дійсно є антиподами.

Щоправда, населення цих областей, за великим рахунком, не було й інтернаціональним. Бо інтернаціоналізм (від лат. *inter* – між і *natio* – народ, нація) – ідеологія чи політичний рух, який *нібито* прагне створити «співпрацю націй», виступаючи за посилення економічної й політичної взаємодії між країнами, що нібито вважається корисним для всіх народів. Проте насправді під гаслами інтернаціоналізму криється *пропаганда* все того ж «русского мира». Тобто «інтернаціоналізм» завжди був *маніпулятивним терміном*, що не відповідав своїй сутності. Тут радше маємо справу з протистоянням двох націоналізмів – російського й українського або ще точніше – російського *шовінізму* й українського патріотизму.

Подібними ж гаслами послуговується й глобальний світ штучних цінностей, приховуючи за цією ідеологією свої вузькокорпоративні цілі – інтереси транснаціональних корпорацій, яким вигідно вважати себе «громадянами світу», при цьому ще й засуджувати національні прагнення значної частини людства та право зберігати свою етнічну ідентичність. Отож космополітизм йде ще далі, до ідеології *світового громадянства*.

Космополітизм (гр. *κοσμοπολίτης* – від *κόσμος* – світ, *всесвіт* і *πολίτης*

– громадянин) – дослівно «громадянин світу». На думку космополітів, національність нібито «сковує» людину, а космополітизм її «звільняє». Космополітична ідеологія постулює відречення від будь-яких національних ознак, традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет. Як бачимо, патріотизм і космополітизм – явища несумісні, радикально протилежні, навіть антагоністичні. Отже, якщо ідеологи інтернаціоналізму все ж намагаються частково «примирити» націоналізм з інтернаціоналізмом (не виступаючи відверто проти патріотизму), то космополітизм – абсолютна антагоністична протилежність патріотизму.

Якщо патріотизм, прищеплений з дитинства як знання про свій етнос, стає *імунітетом* від глобальної «обробки», то космополітичне мислення, навпаки, формується через відсутність знань про своє етнічне коріння та байдужість до свого походження (тобто воно не стало предметом осмислення особистості), а отже, залишилося своєрідною лакуною (відкритими ворітьми) для проникнення глобальної ідеологічної обробки про уявну «вищість інтернаціоналізму» та «всесвітнього громадянства».

Британський політик Б'оріс Джонсон, осмислюючи феномени національного та імперського, констатує: «Основним елементом Європи є національна держава» [5, с. 115]. На території колишньої Римської імперії нині розміщені 30 окремих національних держав. І попри всі глобально-ідеологічні дороговкази кожна нація прагне зберігати свою ідентичність. Автор ставить питання, як римлянам «вдалося поширити серед різних народів спільну європейську – римську – ідентичність» [5, с. 10]. Нині вже в

контексті Європейського Союзу як економічної й політичної унії ми можемо ставити питання: чи можливий європейський *макронаціоналізм* (любов до європейської батьківщини), чи існує спільна європейська самосвідомість? Відповіді на ці питання ще чекають майбутніх філософів, істориків, політологів. А поки що можемо констатувати, що націоналізм окремих націй і макронаціоналізм близьких за походженням народів можуть співіснувати лише за умови *рівних прав та взаємоповаги*, коли спільні закони ЄС стануть авторитетними міжнародними нормами, яких дотримуються всі без винятку учасники, тоді перебування держав у ЄС набуде престижу, інакше воно не матиме сенсу.

Патріотизм під час війни необхідне й бажане почуття, у той час як нейтралітет під час війни розцінюється як байдужість до свого народу, зрада, аморальність. Із цих міркувань стає очевидною важливість надання дітям уже з раннього віку всебічних знань про рідну країну, рідну мову, власний народ, його етнокультурні традиції та необхідність власної держави. Зробити ці знання *предметом осмислення й переконання* молодої людини, усвідомлення себе частиною великого самобутнього народу – першочергове завдання. Його може виконувати навчальний предмет *українознавство* в ЗОШ та дисципліна *українознавство* у ВНЗ, що ґрунтуватимуться на наукових дослідженнях НДІ українознавства та інших наукових інституцій.

6. Чи можливо «перевиховати» або якимось вплинути на набуті шляхом насильства явища манкуртизму (сучасного «яничарства»)?

Манкурт – тип раба з киргизької легенди, згаданої в романі Чингіза

Айтматова «І довше віку день триває» (1980); цілковито покірний хазяїну раб, людина, що внаслідок жорстоких тортур позбавлена пам'яті. Полоненому надягли на голову обруч з верблюжої шкіри, руки і ноги затискали колодками й залишали в пустелі під палючим сонцем, де людина від нестерпного болю й спраги втрачала пам'ять, а тому, хто перший давав попити води, ставала покірним рабом. Навіть те, як з нього зробили раба, він не пам'ятає. Сам автор твору дав пояснення цього образу: *обруч манкурта* – «це *технології маніпуляції свідомістю*, використовувані наддержавами в процесі суперництва за світове панування»; у публіцистиці часто манкуртами називають людей, свідомість яких є «продуктом радянської політики», осіб, що втратили історичну пам'ять, зв'язок зі своєю нацією та рідною мовою й культурою, цураються свого походження.

Автор монумента Незалежності України Анатолій Куц, згадуючи своє дитинство, пов'язане зі Слобожанщиною, не міг оминати таких фактів: «Заселятися росіянами Слобожанщина стала за вказівкою Сталіна (різні «ударні» комсомольські бригади, освоєння Донбасу та ін.). Серед «ударників» тільки одна тисяча були вільнонайманцями, решта ж – в'язні різних тюрем. Засудженим, які мали терміни менші шести років, радянська влада запропонувала попрацювати за зарплату «на хімії» – на виробництві або будівництві... У Маріуполі мені доводилося часто спілкуватися з такими «ударниками». Саме вони і їхні нащадки воюють нині на боці агресора» [1, с. 12–13]. Вони, прибувши в нашу країну, не просто зберегли свою національну ідентичність, а й радянську свідомість і ворожість до всього українського, що

століттями виховувала в них імперія. Так Донецька і Луганська області стали «заповідником радянського фундаменталізму» [16, с. 67].

Під «радянським фундаменталізмом» маємо на увазі сліпу віру в комуністичну ідеологію – систему догм та стереотипів мислення й відповідну їй діяльність, що вимагає беззастережного втілення в життя «комуністичних ідеалів». Зробити це без насильства практично неможливо. Тому від будь-якого фундаменталізму завжди хтось страждає.

Сьогодні Україна, перефразовуючи Кобзаря, «окрадена й розбуджена в огні», з розпукою ставить питання: якщо таких людей не «виховали» ракети, що падали на голови дітей, вбиваючи цвіт нації, руйнуючи будинки, музеї, інфраструктуру України, то чи може їх виховати школа, батьки, суспільство? Можливо, найоптимальніше рішення щодо «перевиховання» таких громадян має винести суд? Чи будемо їм співчувати, як манкуртам, бо вони ж «не винні»?

7. Яке співвідношення патріотизму і релігії, зокрема християнства? Насамперед звернімо увагу на те, що світові релігії категорично відкидають національні принципи життя суспільства, і християнство не є винятком. Святим Письмом усіх християн є Біблія. Проте її духовний авторитет, що формувався панівними церквами протягом понад тисячоліття, не дає можливості критично поглянути на її текст у цілому, а отже, церковники намагаються знайти в ній те, в чому є потреба, а якщо його там нема, його намагаються вигадати. Сказане стосується і досліджуваного нами явища – патріотизму.

Церква ж забороняє «етнофілетизм»

– з точки зору християнства етнічна належність людей і організацій є «гріхом», що в 1872 р. на Константинопольському соборі було засуджено як «єресь». Тобто церковна концепція інтернаціональна за своєю суттю. Вище ми вже дійшли висновку, що космополітизм суперечить націоналізму і патріотизму. Та, проте, різні вчителі християнської етики намагаються видати бажане за дійсне. Перед повномасштабним вторгненням росії в Україну було написано й видруковано мільйонними (!) накладками підручники християнської етики для всіх класів ЗОШ, у яких викладено різні літературні, довольні інтерпретації Святого Письма. Нерідко і в Інтернеті натрапляємо на деякі популярні статті виховного характеру, як наприклад, «Що каже Біблія про патріотизм?», де стверджується: «Святе Письмо подає нам чимало прикладів любові до рідної землі, до Батьківщини. У Старому Заповіті про неї мовиться у книгах Юдити та Естер, у пророків Ісаї, Єремії та Неемії, а також у Макавейських книгах» [23].

Щоб показати голослівність такого твердження, розглянемо, до прикладу, хоча б одну з них, «Книгу Естер». На її основі сповідники юдаїзму відзначають «свято помсти» («пурім»), коли вони внаслідок підступного плану Мордехая і цариці Естер вчинили *геноцид місцевого населення*. Свято в своїй основі містить ознаки нацизму: головний персонаж книги цариця Естер (Есфір), придворна інтриганка, призвідця кривавого заколоту, яка хитрощами змушує царя винищувати власний народ, досі вшановується як символ єврейки-патріотки [2, Ест.: 1–10]. Чи не цей сюжет пропонується вважати зразком патріотизму для християн? Додамо до цього сотні інших

наказів щодо знищення тих народів та їхніх культур, на землю яких ступила нога «обранців божих»: «І ти винищиш усі ті народи, що Господь, Бог твій, дає тобі...» [2, 5М.7:1–8; 5М.7:16] – якщо такі зразки брати за еталони поведінки, то перед нами розкривається прірва релігійного фанатизму, екстремізму й нацизму.

Поняття ж героїзму, проявленого в ім'я ідеалів, рідної землі чи народу, у Біблії відсутнє, більше того, воно ще й засуджується, оскільки віддається перевага матеріальним цінностям [2, Екл.: 9:4]. Проте у вірян, не знайомих з оригінальним текстом Біблії, після відповідних церковних проповідей та популярних інтернет-публікацій створюється враження, що з патріотизмом у Біблії «все гаразд», і навряд чи хтось буде це перевіряти.

Порівняймо патріотизм у вірі наших предків. Великий князь Київський Святослав і його хоробра лицарська дружина найвищими цінностями вважали віру предків, рідну землю, славу, честь, відданість воєначальнику, що породжувало священний героїзм і жертвування самим життям заради високих ідеалів, отже, це був *священний патріотичний ідеал*: «ляжемо кістьми тут, бо мертвий сорому не зазнає» [12, с. 41]. В. Шаян писав, що воїни Русі вважали «краще бути мертвими, аніж живими у неволі на чужині» [22, с. 110]. Іван Котляревський в «Енеїді» згадує прислів'я: «Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть, / Там грудь сильніша від гармат». Це є тим згаданим вище альтруїзмом, завдяки якому наші предки вижили й зберегли свою ідентичність на рідній землі.

Український етнофілософ В. Шаян, будучи послідовником філософії Г. Сковороди у галузі критичного

біблієзнавства, вважав за потрібне дохідливо роз'яснювати *латентну роль* світової релігії в занепаді народної моралі. Порівняльно-релігієзнавчий метод В. Шаяна вияскравлює вершини давньоукраїнської героїчної етики та аксіології порівняно із вузькоетнічною етикою авторів Біблії. У праці «Біблія як ідеологія» (1970) він міркує так: біблійна концепція «страху божого» і упокорення перед «волею божою» видається убогою й приземленою, нібито цілком матеріалістичною. Він доходить висновку, що «метафізика смерті» в юдаїзмі, як і в похідному від нього християнстві, відсутня: «Метафізика – найслабша сторінка Біблії. Слід радше ствердити відсутність метафізики, а навіть смислу для неї в спробі думання авторів Біблії: <...> *краще собаці живому, ніж левові мертвому!* (Екл.: 9. 2–4)» (курсив наш. – Г. Л.) [22, с. 310].

Отже, за логікою авторів Біблії, <...> краще бути живим боягузом, ніж мертвим героєм, тобто треба *зберігати життя хоч і ціною будь-якої підлості*: «Не будь справедливим занадто і не роби себе мудрим надміру: навіщо нищити маєш себе? (Екл.: 7.16)» [22, с. 310]. Саме такі «зразки патріотизму» типові для біблійних оповідок, якщо прочитати їх в оригіналі, а не в прикрашених переказах церковних діячів для пересічних вірян.

Трохи успішнішим може виявитися пошук зразків у Новому Заповіті, проте й він набуває іншого значення в конкретному контексті. Правдивим прикладом є переконання Ісуса, що він посланий *до свого рідного народу і нікого іншого*: «Я посланий тільки до овечок загинулих дому Ізраїлевого. Не годиться брати хліб у дітей і кидати щенятам» [2, Мт.: 15:21, 28; 2, Мр.: 7:24, 29]. Отже, тут він справді проголошує себе патріотом

свого власного народу. Всі інші народи для нього «щєнята». Проте патріотизм Ісуса не в любові до рідного краю та рідних йому людей, бо в іншому місці він закликає: «Коли хто приходить до мене і не зненавидить свого батька та матір, дружини й дітей, і братів, і сестер, а до того й своєї душі, той не може бути учнем моїм!» [2, Лк.: 14:26]. Значить, його доктрина не пов'язана з любов'ю до рідної країни, а лише з любов'ю до *реформованої ним релігії*, заради якої пропонується відректися від свого роду і від своєї душі.

Тому виникає логічне питання: як же узгодити цей Ісусів «патріотизм» із церковним засудженням етнофілетизму? І як узгодити його з інтернаціональною доктриною, за якою нібито *християнство є релігією для всіх народів*? Це ті питання, на які ще нашому народові треба знайти правильні відповіді. А поки що ствердно можемо констатувати, що християнство не надає нам зразків патріотизму в класичному європейському розумінні цього шляхетного почуття.

Отже, зразків істинного патріотизму доречніше шукати в рідній культурі народу, в епосі, фольклорі, поезії, літературі, мистецтві. Любов до Батьківщини, що виявляється у сердечному зв'язку зі своїм рідним краєм і народом, безкорисливій участі в будівництві власної держави, спільному щасті й горі, в жертвості заради рідної країни, співзвучна із закликом пророка нації Тараса Шевченка: «Свою Україну любіть! Любіть її!.. Во врем'я люте, / В останню тяжкую минуту, / За неї Господа моліть!» (Із циклу «В казематі»).

М. Номис записав народну приказку: «Нам батьківщини не ділити», що побутувала ще в XIX ст. на Лубенщині,

Пирятинщині та Конотопщині. Багата українська фольклорна спадщина на повчальні афоризми, які мають увійти в плоть і кров молодого покоління: «Лучче на Родині кістками полягти, ніж на чужині слави досягти!» [20, с. 418]; «Погана птиця, що своє гніздо паскудить» [20, с. 419]. Так само і в європейських суспільствах XVIII–XIX ст., в епохи Відродження та Просвітництва, відбувалося повернення автентичного дохристиянського змісту поняття «патріотизм», а отже, й формування європейських націй на основі природної національної свідомості та незважаючи на церковні інтернаціональні догми.

8. Чи можливо і яким чином консолідувати різнополярне українське суспільство? Внаслідок недотримання державою рівноправ'я громадян перед законом, численних («астрономічних») диспропорцій в оплаті праці, політичної, культурної чи наукової дискримінації окремих діячів і груп населення, тотальної несправедливості на державному рівні, процвітанню корупційних схем у будь-якій діяльності відбувається *поляризація* світогляду й переконань, що складає опозицію *мейнстриму* й *андеграунду*, порушення цілісності громадянського суспільства, недовіра до інституту влади. За таких обставин значно знижується рівень патріотизму, зростає суспільна апатія, песимізм. На цьому тлі самодостатній інтелектуальний індивід найчастіше відособлюється від такої держави, що перестала бути «binding principle» (принципом обов'язковості), неспроможна виконувати свою функцію єднального зв'язку з громадянами. Саме такою постає активізація окремих представників українського суспільства в час загрози самому буттю України,

спрямована не державними зусиллями, а волею найсвідомішої частини нації: волонтерськими організаціями, окремими спонсорами, місцевими ініціативами безпосередньої допомоги бійцям, їхньому забезпеченню продуктами харчування, теплим одягом, маскувальними сітками, так званими «донатами» та ін. Це і є український патріотизм у дії.

Проте залишається інертна маса і, що значно страшніше, явище колаборації та зрадництва, що були породжені радянською пропагандою, довготривалим «шліфуванням мізків» та відсутністю національних програм консолідації українського суспільства впродовж понад 30 років незалежності.

Аналізуючи механізми впливу на суспільство через різні державні заходи, віддаємо пріоритет ЗМІ. Водночас треба враховувати, що держава усунулась від цього потужного засобу спілкування із суспільством, віддавши владу недержавним мас-медіа, сумнівним бізнесменам та приватним компаніям, що обмежило національну свободу слова, деформувало, а то й просто знищило національно-патріотичний контент, створило сприятливі умови для маніпулювання громадською думкою на догоду глобальним транснаціональним «нормам» (ідеології). Це стало причиною відсутності в державі національної ідеї, ідеалу, ідеології.

А. Костирев констатує «відсутність норм і цінностей, які об'єднують людей у державі», наголошує, що пересічна людина «не має права знати про всі дії влади і впливати на конкретних чиновників і політиків будь-якого рівня. Відсутність зворотного зв'язку створює інформаційний вакуум навколо влади» [9, с. 26–29]. Уже на початку 2000 р., за

даними Інституту соціології НАНУ, половина населення України вказала на відсутність у державі *політичних ідеалів* – такий наслідок недержавного ставлення провладних політиків до роботи з ідеями та ідеалами. Нібито на вимогу глобальної «моди» в державі не має бути ніякої ідеології. Це хибна настанова, яку використовують глобальні майстри гібридних інформаційних війн, котрі свою власну ідеологію приховують під латентними маніпулятивними термінами.

Отож, на нашу думку, доцільно переглянути таке ставлення держави до національної ідеї, ідеалу та ідеології; необхідно створювати спеціальні інститути, активно виробляти власні національно-екзистенційні програми та впроваджувати їх у всі значимі галузі знань та ділянки життєдіяльності й культури народу – і це покликане здійснити українознавство як інтегративна галузь знань про Україну та українців.

Висновки. Патріотичне, громадянське і національне виховання тісно переплітаються і взаємодоповнюють одне одного. Поняття патріотизму, виникнувши вже на ранніх стадіях розвитку суспільства, протягом тисячоліть історії змінювалося, тому в його інтерпретаціях необхідні поправки відповідно до суспільних змін, що відбулися внаслідок глобалізації та російсько-української війни.

Тема виховання патріотизму є не просто нагальною потребою українського суспільства, а й важливою стратегічною метою України. Патріотизм однаковою мірою залежить як від природних, так і від виховних чинників, у яких гармонійно поєднуються емоційний та раціональний аспекти людської душі. Особливо варто наголосити на діяльній аспекті патріотизму, при якому

відбувається трансформація людських почуттів (любові до рідної країни) у конкретні справи.

Здійснення консолідації українського громадянського суспільства видається можливим лише в контексті режиму *націократії*, яку на початку ХХ ст. пропонував Микола Сціборський, тобто політичної системи *правління української нації у своїй власній державі*. Лише при такому політичному укладі можливо уникнути таких помилок, яких Україна припустилася від початку здобуття незалежності. Насамперед патріотизм політиків як *національної еліти* має стати основою майбутньої системи координат українського суспільства. Нагальним завданням держави має стати відновлення історичної справедливості в усіх галузях життя, повернення довіри до інституту влади, забезпечення рівності громадян перед Законом.

Перспективи подальшого дослідження філософії патріотизму: українознавцям, історикам, правознавцям та фахівцям інших галузей ще належить дослідити й дати чіткі відповіді на цілу низку проблемних питань, наприклад, чи піддаються перевихованню протилежні патріотизму явища – космополітизм, радянський фундаменталізм, сепаратизм; який патріотизм нам потрібно виховувати: як любов до Батьківщини чи любов до локальної (релігійної, партійної, корпоративної) групи людей; які шляхи переоцінки нав'язаних стереотипних уявлень (переконань, почуттів), що склалися внаслідок багатівікового імперського панування, і яка має бути роль у цьому державної ідеології та багато ін. Треба мати на увазі, що у повенний час нам доведеться вирішувати й таку проблему, як лікування складних

психологічних розладів і травм, спричинених цією нелюдською війною та тривалим кількасотлітнім геноцидом українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анатолій Куц – митець-державник. До 70-ліття видатного скульптора. *Сварог*. 2016. № 25. С. 12–14.
2. *Біблія або Книги святого письма Старого і Нового заповіту*. З мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. Ювілейне видання 988–1988. West-Germany, 1988. 1528 с.
3. Ващенко, Г. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. *Полтавський вісник*. Полтава, 1994. 192 с.
4. Геродот. *Історії в дев'яти книгах* (пер., передмова та примітки А. О. Білецького). Київ, 1993. 576 с.
5. Джонсон, Б. *Омріяний Рим* (пер. з англ. Б. Превіра). Харків, 2020. 256 с.
6. Іванченко, І. Патріотизм. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. (упор. акад. Ю. Римаренко). Київ, 1996. С. 777.
7. Картунов, О. Патріотизм (трактування У. Самнера). *Мала енциклопедія етнодержавознавства* (упор. акад. Ю. Римаренко). Київ, 1996. С. 777–778.
8. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontseptsia-natsionalno-patriotychnoho>
9. Костирев, А. Вплив ЗМІ на демократизацію політичного життя України. *Нова політика*. 2001. № 6. С. 26–29.
10. Костирев, А. Г. Філософія патріотизму. *Робоча програма навчальної дисципліни*. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Шевченка, 2020.
11. Кузь, В. Г., Руденко, Ю. Д., Сергійчук, З. О. *Основи національного виховання. Концептуальні положення*. Умань, 1993. 110 с.
12. *Літопис Руський за Іпатським*

списком (пер. Леонід Махновець). Київ, 1989. XVI+591 с.

13. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* (заг. ред. акад. Ю. Римаренка). Київ, 1996. 942 с.

14. *Націоналізм. Антологія* (упор. О. Проценко, В. Лісовий). Київ, 2000. 872 с.

15. Пилипенко, О. Їх вбили за мову, за стрічку, за прапор... Цивільні, які загинули за Україну. URL: <https://www.6262.com.ua/news/2603348/ih-vbili-za-movu-za-stricku-za-prapor-civilni-aki-zagynuli-za-ukrainu>

16. Поклад, В. Луганський сепаратизм очима луганського соціолога. *Сварог. Філософія. Етнологія. Релігієзнавство*. 2016. № 25. С. 66–67.

17. Руденко, Ю. *Основи сучасного українського виховання*. Київ, 2003. 328 с.

18. Сціборський, М. *Націократія*. Вінниця, 2007. 112 с.

19. Ткаченко, В. Патріотизм. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук України: головний ред. В. Г. Кремень. Київ, 2008. С. 633–634.

20. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* (уклав М. Номис). Київ, 1993. 768 с.

21. Франко, І. *З вершин і низин. Вірші та поеми*. Київ, 1990. 575 с.

22. Шаян, В. *Віра Предків наших: вибрані твори. Серія Пам'ятки релігійної думки України-Русі* (передмова та заг. ред. проф. Г. Лозко). Київ, 2018. Т. I. 400 с.

23. Що каже Біблія про патріотизм? URL: <https://ugcc.ua/data/shcho-kazhe-bibliya-pro-patriotyzm-1669/> (дата звернення: 17.12.2022).

REFERENCES

1. Anatolii Kushch – Artist-Statesman. To the 70th Anniversary of the Outstanding Sculptor. (2016). *Svaroh*, No 25, pp.12–14. [in Ukr.]

2. *The Bible or the Holy Scriptures of the Old and New Testaments*. (1988). Anniversary Edition 988-1988, West-Germany, 1528 p. [in Ukr.]

3. Vashchenko, H. (1994). Educational Ideal. Textbook for Teachers, Educators, Youth and Parents. *Poltavskyi Visnyk* (Poltava Bulletin), 192 p. [in Ukr.]

4. Herodotus. (1993). *Stories in Nine books*. Kyiv, 576 p. [in Ukr.]

5. Johnson, B. (2020). *Dreamed Rome*. Kharkiv, 256 p. [in Ukr.]

6. Ivanchenko, I. (1996). Patriotism. *Small Encyclopedia of Ethno-State Studies*. Kyiv, 777 p. [in Ukr.]

7. Kartunov, O. Patriotism (Interpretation of U. Sumner). *Small Encyclopedia of Ethnostate Studies*. Kyiv, pp. 777–778. [in Ukr.]

8. *The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of June 6, 2022 No. 527*. [online] Available at: <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontseptsiia-natsionalno-patriotychnoho> [in Ukr.]

9. Kostyriev, A. (2001). The Influence of Mass Media on the Democratization of the Political Life of Ukraine. *Nova polityka* (New Policy), No. 6, pp. 26–29. [in Ukr.]

10. Kostyriev, A. (2020). *Philosophy of Patriotism*. Working Program of the Academic Discipline. T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”. [in Ukr.]

11. Kuz, V., Rudenko, Yu., Serhiychuk, Z. (1993). *Basics of National Education. Conceptual Provisions*. Uman, 110 p. [in Ukr.]

12. *Ruthenian Annals According to the Ipat List*. (1989). Kyiv, XVI+591 p. [in Ukr.]

13. Rymarenko, Yu., ed. (1996). *Small Encyclopedia of Ethnostate Studies*. Kyiv, 942 p. [in Ukr.]

14. Protsenko, O., Lisovyi, V. (2000). *Nationalism. Anthology*. Kyiv, 872 p. [in Ukr.]

15. Pylypenko, O. *They were Killed for their Language, for their Ribbon, for their Flag... Civilians who Died for Ukraine*. [online] Available at: <https://www.6262.com.ua/news/2603348/ih-vbili-za-movu-za-stricku-za-prapor-civilni-aki-zagynuli-za-ukrainu> [in Ukr.]

16. Poklad V. (2016). Luhansk Separatism through the Eyes of a Luhansk Sociologist. *Svaroh. Philosophy. Ethnology. Religious Studies*. No. 25, pp. 66–67. [in Ukr.]

17. Rudenko, Yu. (2023). *Basics of Modern Ukrainian Education*. Kyiv, 328 p. [in Ukr.]

18. Stsiborskyi, M. (2007). *Nationocracy*. Vinnytsia, 112 p. [in Ukr.]
19. Tkachenko, V. (2008). Patriotism. *Encyclopedia of Education*. Kyiv, pp. 633-634. [in Ukr.]
20. Nomys, M., comp. (1993). *Ukrainian Sayings, Proverbs, and other*. Kyiv, 768 p. [in Ukr.]
21. Franko, I. (1990). *From the Peaks and Valleys. Verces and Poems*. Kyiv, 575 p. [in Ukr.]
22. Shaian, V. (2018). *The Faith of our Ancestors: Selected Works*. Series "Monuments of Religious Thought of Ukraine-Rus". Kyiv, Vol. I, 400 p. [in Ukr.]
23. *What does the Bible Say about Patriotism?* [online] Available at: <https://ugcc.ua/data/shcho-kazhe-bibliya-pro-patriotyzm-1669/> [Accessed 17 Dec. 2022]. [in Ukr.]

Summary

PHILOSOPHICAL AND THEORETICAL COMPREHENSION OF THE PATRIOTISM CONCEPT

Halyna LOZKO

orcid.org/0000-0001-5865-7556

Doctor of Philosophical Sciences, professor, lead research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: svaroh_7@ukr.net

The relevance of the research. In the conditions of the Russian-Ukrainian war, the topic of patriotism education is not just an urgent need of Ukrainian society but also an important strategic goal of Ukraine. Brief answers are given to the raised key questions about the essence of the concept of patriotism: Is patriotism an inborn or acquired trait through upbringing? Does patriotism exist without ethnic identity? Is there a relationship between patriotism and altruism? What is common between patriotism and nationalism? Are nationalism and internationalism, patriotism and cosmopolitanism compatible? Is it possible to "re-educate" or somehow influence the phenomenon of mankurtism (modern janissarism) acquired through violence? What is the ratio between patriotism and religion, particularly Christianity? What are the ways to reassess the imposed stereotypical beliefs and feelings that have developed as a result of centuries of imperial "brainwashing"? Is it possible, and how, to consolidate the mixed Ukrainian society?

Purpose is a philosophical and theoretical understanding of patriotism as a study of the self-preservation of future generations of the Ukrainian people and substantiation of the importance of its Ukrainian studies in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Conclusions. Patriotism depends equally on both natural and educational factors, which harmoniously combine the emotional and rational aspects of the human soul. Emphasis is placed on the active aspect of patriotism, during which human feelings (love for one's country) are transformed into specific doings. It is argued that the urgent task of the state should be the restoration of historical justice in all spheres of life, ensuring the equality of citizens before the law, then the return of trust in the institution of power, which in turn promotes the growth of people's respect for their state and strengthening patriotic feelings.

Keywords: patriotism, types of patriotism, national ideology, "Soviet fundamentalism", restoration of social justice, consolidation of the society.

ЕТИКА ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУР: РЕФЛЕКСІЯ ПРО МОРАЛЬНІСТЬ У ДІАЛОЗІ КУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ

Ганна ТАРАН

orcid.org/0000-0003-3311-0321

кандидат філософських наук, доцент

Київського національного університету будівництва та архітектури

Віктор ШОСТАК

orcid.org/0000-0002-4837-9633

кандидат історичних наук, доцент

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ольга МОСКВИЧ

orcid.org/0000-0001-6964-7863

кандидат філософських наук, доцент

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Анотація. Здійснено аналіз етичних питань, що виникають у процесі взаємодії культур. Розглянуто складність та важливість діалогу між різними культурними системами. Аналізуються механізми подолання міжкультурних конфліктів, зокрема через пошук спільних етичних принципів, які можуть стати основою для продуктивного діалогу.

Ключові слова: етика, міжкультурна взаємодія, діалог культур, моральність, культурні системи, глобалізація, культурне різноманіття, справедливість, етичні рамки, ідентичність.

Постановка проблеми. Глобалізація – домінуючий сучасний процес – дедалі більше розширює простір свого впливу, захоплюючи у свою орбіту різні галузі культури. Експансія і натиск глобалізації неминуче породжують процес, який виявляється у все чіткішому прагненні до регіональної самоідентифікації, що найчастіше проявляється у сфері взаємодії культур. У тезаурус культурологічної науки, що прагне утвердити себе суверенною дисципліною й у зв'язку з цим формує свій категоріальний апарат, входить ряд понять, покликаних відобразити суперечливість цих процесів. Найпотужніші з них – взаємодія, взаємовплив, запозичення, «міжкультурна комунікація» та вельми популярне поняття «діалог

культур». Поряд із перерахованими використовуються й інші, які, на відміну від перших, виявляються менш визначеними з погляду свого змісту. Одне з них – поняття «культурний кордон» [1, с. 11]. Виникає дещо парадоксальна ситуація – під час розгляду будь-якої теми в галузях філософії та культурології ідея кордону імпліцитно присутня, але при цьому відсутня її більш-менш чітка дефініція.

Приміром, Ганс-Георг Гадамер зауважує: «Істина народжується в діалозі. Діалог – це спосіб розширення горизонтів, а етика діалогу полягає в усвідомленні обмежень власної культурної системи та готовності до взаємного розуміння» [8, с. 74], а Чарльз Тейлор зазначає: «Повага до іншої культури не полягає лише у

толерантності, а й здатності зрозуміти її логіку, внутрішню цінність і мету» [14, с. 39]. Натомість Мартін Бубер говорив про те, що «етика взаємодії будується на принципі «Я-Ти», де кожна культура повинна бути сприйнята як суб'єкт, а не як об'єкт, що дозволяє справжній діалог» [16, с. 106]. Поль Рікер наголошував: «Зустріч з іншою культурою передбачає подвійний процес: зрозуміти інше в його інакшості, а також знайти загальні моральні принципи, що можуть слугувати основою для спільного життя» [11, с. 271].

В умовах глобалізації, коли культурні системи все більше взаємодіють між собою, питання етики цих взаємодій стає надзвичайно актуальним. Взаємодія культур є як джерелом збагачення та взаємного розуміння, так і причиною конфліктів і непорозумінь. Проблема полягає в тому, як забезпечити етичний підхід до цієї взаємодії, який би поважав цінності кожної культури, визнавав їхню унікальність і водночас сприяв створенню загального морального простору. Науковці відзначають основні питання, які варто розглянути в контексті цієї проблеми:

– Як культури можуть взаємодіяти, зберігаючи власну ідентичність і уникаючи культурної асиміляції або домінування?

– Які моральні принципи можуть бути основою для діалогу між культурами?

– Як уникнути культурного релятивізму, при якому всі цінності розглядаються як рівноцінні, і водночас не впасти у культурний імперіалізм?

– Яка роль критичної рефлексії у встановленні етики взаємодії культур? [8; 10; 15].

Аналіз наукових концептів. У контексті взаємодії культур етика стає ключовим фактором, який забезпечує гармонійний діалог та співіснування різних культурних систем. Сучасні наукові концепції етики взаємодії культур розглядають моральність як основу для взаємоповаги, толерантності та взаєморозуміння. М. Вебер, О. Дрейчук, О. Ільченко, В. Нікітенко, П. Рікер, М. Шевченко відзначали, що важливим аспектом є збереження ідентичності кожної культури при одночасному відкритті до інших культурних практик та цінностей. Однією з центральних ідей є те, що діалог культур має будуватися на принципах етичного плюралізму, який визнає рівноправність і значущість усіх культур.

Натомість у філософії моралі існують концепції, які підкреслюють складність етичних відносин у контексті глобалізації та культурного обміну. Г. Гадамер, А. Зідерман, А. Капліна, М. Пірен, О. Петрое, К. Саламун, Ф. Шеллінг наголошують на можливих етичних конфліктах, що виникають через різні культурні уявлення про добро і зло, справедливість і обов'язок. А. Бріггл, Р. Бхат, Л. Кандасамі, А. Сілалі, К. Тейлор, Р. Фродеман зауважували, що важливою є ідея моральної рефлексії, яка спонукає до критичного осмислення власних культурних упереджень і готовності переглянути власні позиції у світлі інших культурних парадигм. У цьому контексті значущою є концепція діалогічної етики, що наголошує на важливості комунікативної взаємодії для досягнення етичного порозуміння. Як зазначає філософ Ганс-Георг Гадамер, «справжній діалог можливий лише тоді, коли учасники визнають, що кожна культура має власну цінність і заслуговує на повагу» [8]. Погоджувався

із цим Мартін Бубер, підкреслюючи, що «діалог передбачає не тільки розуміння іншого, але й готовність до трансформації власного світогляду» [16].

Мета статті полягає в дослідженні моральних аспектів та етичних принципів, що виникають у процесі діалогу та взаємодії різних культурних систем.

Виклад основного матеріалу. З кінця XIX століття під час аналізу історичної динаміки культури опонують дві методологічні установки: еволюційна, що розглядає розвиток культури як поступовий і прогресивний процес, та циклічна, яка підкреслює повторюваність та періодичність культурних явищ [4, с. 165]. Вагомим є розуміння необхідності аналізу кордонів та культурних процесів, що призвело до утвердження особливого культурного простору [1, с. 10]. Ідея кордону латентно присутня у всіх роботах, присвячених аналізу чи якійсь визначеності культурної цілісності, чи проблемам взаємодії культур, оскільки «взаємодія» – завжди є вихід за кордон і в просторовому, і в часовому модусах.

Питання сутності взаємодії та кордону входить у сферу компетенції філософії. Історія філософії свідчить про серйозну традицію осмислення сутності взаємодії культур. Вихідною онтологічною основою формування поняття взаємодії є цілісність єдиного світу (буття), який так само онтологічно різноманітний: світ – це єдність різноманітного. Різноманітність виникає, як стверджував Ф. Шеллінг, завдяки як кордонам, так і особливо за допомогою взаємодії [13, с. 31]. Адже кордон є початок і кінець будь-якого певного буття, його альфа та омега, а взаємодія – можливість доторкнутися та поринути в це буття.

Варто зауважити, що поняття діалогу

культури трактується дуже широко. У XX столітті ідеї діалогу увійшли у світ філософського мислення й набули все більшого поширення від етичних та естетичних проблем у М. Бубера до аналізу людського буття як «діалогічного життя», «діалогіки» [16], а у М. Пірен – як аналізу внутрішнього діалогу, вивчення діалогічної природи людської мови [3].

Щоб розглянути діалог культур, необхідно уточнити саме поняття «культура», «спілкування», «діалог», «комунікація», «взаємодія», «взаємовплив». При величезній кількості різноманітних смислових наповнень, що даються поняттю культури, підходів до її вивчення, нам близька позиція М. Пірен, яка визначає культуру як форму одночасного буття та спілкування людей минулих, сьогодення та майбутніх культур [3, с. 87]. Отже, культура – це спілкування. Аналізу цієї категорії присвятили свої роботи К. Ясперс, М. Вебер, М. Шелер. Наприклад, М. Вебер стверджував, що культура – це форма спілкування людей різних культур [15, с. 86]. Взаємодія є там, де є як мінімум дві культури, а самосвідомість культури є формою її буття на межі з іншою культурою. На цій підставі культура сприймається як механізм самодетермінації індивіда. Відповідно, приміром, за К. Ясперсом, це відносини, що виникають «між двома суб'єктами, які пов'язуються один з одним, але мають зберігати свої відмінності, які йдуть одне одному назустріч, але знають про свої особливості, оскільки вони вступають у спілкування» [12, с. 41].

Діалог культур постає як найбільш яскрава форма спілкування культур та як результат взаємного спілкування культур. Спілкування у межах суб'єктно-об'єктних відносин можна

назвати взаємодією, що характеризується як загальна форма зв'язку явищ [11, с. 51]. Деякі дослідники виділяють партнерське поєднання «взаємодія–діалог», коли відбувається не нав'язування, а взаємодія двох і більше культур. Культура за своєю суттю є діалогічною. Людство з моменту свого зародження існує у межах діалогу. М. Шевченко зазначає, що діалог можливий між культурами, які перебувають на одному рівні цивілізаційного розвитку та пов'язані, крім усього, якоюсь системою цінностей [4, с. 177]. Етика взаємодії культур є комунікацією, тому тут важливим є визнання самоцінності всіх сторін, що беруть участь у діалозі. У «діалозі культур» кожна культура реалізує себе як окрема, самобутня, невичерпна у своїй неповторності.

Культурний діалог конкретизується у понятті поліфонізму, причому, говорячи про поліфонізм, приміром, С. Блекберн відзначав також його діалогічність: «Діалог будується не як єдине ціле однієї свідомості, що об'єктивує інші, а як взаємодія кількох свідомостей, жодна з яких не стає остаточно об'єктом іншої» [6, с. 84]. Поліфонія як організаційний принцип бахтинської інтерпретації – це слово, ключовим конотативним значенням якого виступає розуміння багатоплановості, багатомірності, багатоголосності, а тут, у такому разі, ми вже маємо справу з певним чином організованим діалогом культур – поліфонічним діалогом культур [6, с. 381].

Приміром, європейські культури існують у єдиному просторі європейської цивілізації та культури. У кожній національній культурі є те, що поєднує та

відрізняє їх. У такій ситуації можливий діалог. На нашу думку, діалог – це універсальний процес взаємодії суб'єктів між-культурної комунікації, спрямований на розвиток комунікативного процесу, а також на саморозвиток. Аналізуючи культуру, її становлення, слід зазначити, що основою розвитку діалогової взаємодії є як простір усередині країни, так і взаємовідносини культури з культурами інших країн. Відповідно в науковому дискурсі використовують типологію діалогу культур: вертикально-історичний (культурно-часовий) діалог; вертикально-діахронний (культурно-діахронний) діалог – міжкультурна комунікація; горизонтально-історичний діалог – розгортався у часі своєї культурно-історичної традиції як «розмова» зі своїм минулим; горизонтально-просторовий (внутрішньокультурний чи системний) діалог – діалог культур та субкультур, що існують в єдиному етнокультурному та цивілізаційному просторі та часі [5, с. 2587].

На нашу думку, у сучасному глобалізованому світі взаємодія різних культур стає все більш інтенсивною і складною, відповідно це вимагає від нас глибокого осмислення етичних аспектів, що виникають у процесі такого діалогу. Важливо не лише визнавати культурні відмінності, але й розуміти моральну відповідальність за дії, що впливають на інші культури. Рефлексія над питаннями толерантності, інклюзивності, справедливості та морального релятивізму допомагає будувати діалог, що є ключовим для гармонійного співіснування різних культурних систем (Таблиця 1).

Таблиця 1. Етичні аспекти взаємодії культур

Аспект	Пояснення	Приклад	Рефлексія
Толерантність	Повага до відмінностей та прийняття культурних різноманітностей.	Визнання права на існування різних релігійних практик.	Чи готові ми прийняти іншу культуру без нав'язування своїх цінностей?
Інклюзивність	Створення умов, що дозволяють усім культурам брати участь у діалозі на рівних правах.	Включення менш представлених культур у політичні чи соціальні процеси.	Як ми можемо забезпечити рівне представлення всіх культур у спільноті?
Емпатія	Здатність зрозуміти почуття та погляди представників інших культур.	Усвідомлення емоційного стану біженців з інших країн та спроба допомогти.	Чи здатні ми розуміти та співпереживати культурним труднощам інших?
Автономія культур	Визнання права кожної культури на самовизначення та збереження своїх традицій.	Захист мовних прав меншин у багатокультурних державах.	Наскільки ми готові підтримати культурну автономію, навіть якщо це суперечить нашим цінностям?
Моральна відповідальність	Відповідальність за дії, що впливають на інші культури, включаючи уникнення культурного привласнення.	Відмова від використання елементів культури корінних народів без їх згоди.	Як ми можемо уникати привласнення елементів інших культур?
Діалог та комунікація	Відкритий обмін думками та ідеями між культурами з метою взаєморозуміння.	Організація міжкультурних форумів або обмін студентами.	Чи підтримуємо ми діалог із представниками інших культур на засадах рівності та взаємоповаги?

Конфлікт та розв'язання	Вирішення конфліктів між культурами через компроміс та взаємоповагу.	Мирне вирішення територіальних суперечок між країнами з різними культурними ідентичностями.	Як ми реагуємо на культурні конфлікти та чи здатні ми шукати взаємовигідні рішення?
Етичний релятивізм	Усвідомлення того, що моральні принципи можуть варіюватися залежно від культурного контексту.	Прийняття того, що деякі суспільства мають інші уявлення про права та обов'язки, ніж наші.	Чи готові ми визнати правомірність інших моральних систем, навіть якщо вони не збігаються з нашими?
Справедливість	Забезпечення рівності прав і можливостей для всіх культур у суспільстві.	Забезпечення рівного доступу до освіти для всіх етнічних груп.	Як ми можемо забезпечити справедливість у взаємодії культур?
Екологічна етика	Усвідомлення екологічної відповідальності в контексті культурної взаємодії.	Враховання традиційного знання корінних народів у питаннях збереження довкілля.	Як культурні системи можуть сприяти розв'язанню екологічних проблем?

Джерело: власна розробка авторів [4; 8; 7]

Безперечно, будь-яка культура динамічна, вона, як і «повсякденність, виробляє високі темпи пристосування» [4, с. 50] до змін, що вводяться. Так, у процесі свого розвитку багато культур нерідко переймали деякі риси інших культур, але це не загрожувало виходом за межі існуючих традиційних установок і сприймалося не як нав'язування елементів чужої культури, що порушують культурну самобутність, а як творчий потенціал, необхідність, що сприяє культурному та емпіричному збагаченню. Сьогодні часто доводиться чути, що порушення замкнутості національної культури викликає протест, оскільки впровадження чужорідних культурних

норм і цінностей може спричинити негативну реакцію та бути приводом для конфліктної ситуації.

Необхідно відзначити, що в умовах глобалізації складно обійти взаємодію культур, і причина не лише в економічній чи політичній складовій. Коло спілкування і простір взаємодії стали настільки великі, що залишитися «осторонь», тобто уникнути контакту з іншими культурами, неможливо.

Ми солідарні з думкою Р. Фродемана та А. Бріггл про те, що основне питання діалогу культур «не в тому, що якась культура щось запозичала в іншій і в свою чергу чимось поділилася з нею, а в тому, чи ці контакти та запозичення

зашкодили утвердженню її самотності. У діалозі культура відстоює своє право існування, самостійність і особливість» [7, с. 63]. Виходячи з цього, можна припустити, що культурний діалог є продуктивним лише у разі вирішення конкретних проблем з позиції різноаспектного осмислення поставленого питання з подальшою установкою сторонами переговорів схеми дій, що не порушує основних принципів різних традицій.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка В. Нікітенко, яка вважає, що для результативного діалогу необхідно знайти спільний знаменник взаєморозуміння культур, у визначенні якого дослідник виділяє два підходи. Перший ґрунтується на виявленні «загальнолюдської компоненти», визначення якої пов'язане з труднощами, «обумовленими специфікою тієї чи іншої культурної традиції» [11], оскільки прагнення виділити із загального в культурі щось відмінне виявляється й часто наштовхується на опір. На думку вченого, таке протистояння обумовлено тим, що моральна, етнічна, національна ідентифікації ґрунтуються на особливостях, які часто кардинально відрізняються від іншої культурної традиції і тим самим зумовлюють її «історичну специфіку». Такий підхід будується на фіксуванні «кордонів взаємодії», коли визнаються особливості кожної культурної традиції та не допускається зміна базисних аксіологічних установок. Другий підхід до діалогу культур В. Нікітенко вибудовує на можливості переосмислення традицій, при якому «кордони особливостей, що визначають самотність культур, постають як такі, що історично змінюються» [11]. Формування «нових цінностей», вважає дослідник, має супроводжуватися

встановленням нових світоглядних значень, які будуть загальноприйнятими для всіх культур.

Етика взаємодії культур у контексті сучасної України вимагає ретельного рефлексивного аналізу як процесуальної, так і змістовної складової культурного діалогу. Специфіка культурної взаємодії передбачає не тільки обмін інформаційними потоками, але й конституювання нових форм символічної комунікації, в якій різні етичні системи набувають взаємодоповнювальних чи конфліктних властивостей. Український культурний простір, що історично формувався в умовах постійного діалогу з іншими культурами – від західноєвропейської до східної православної традиції, пропонує унікальне поле для вивчення питання моральних імперативів у міжкультурній комунікації. Виникає питання: як зберегти автентичну ідентичність та водночас інтегрувати елементи інокультурних етичних норм у контекст національної парадигми? [9, с. 317].

Феномен української культурної рефлексії щодо етики взаємодії часто опиняється в стані перманентної флуктуації між традиційними моральними постулатами та вимогами глобалізованої постмодерної спільноти. У цьому контексті варто звернути увагу на аксіологічні дилеми, що виникають у процесі зіткнення різномірних культурних систем, де домінуючими стають питання справедливості, толерантності й збереження самотності [9, с. 321]. Трансцендентні аспекти цього процесу потребують не лише інтерпретації через призму національної ідентичності, але й виявлення універсальних моральних принципів, що здатні посприяти гармонійній коекзистенції різних культур на теренах України.

Висновки. Процес глобалізації та стрімкі зміни в суспільстві не можна однозначно оцінити як позитивне чи негативне явище. З одного боку, ми спостерігаємо позитивну динаміку в забезпеченні доступу до знань та можливості ознайомлення з елементами різних культур. Це, безсумнівно, сприяє розширенню кругозору та кола спілкування. Однак, з другого боку, ми також помічаємо нівелювання, а іноді й ігнорування або відкрите неприйняття національних культурних особливостей.

Якщо моральні моделі поведінки є вираженням деяких загальнозначимих ідей цінностей культури, то, отже, вони виступають регулятором діалогу. В результаті прийняття та позитивної оцінки відмінностей формується нове знання як про досліджувану, так і власну культуру. У цьому проявляється здатність індивіда абстрагуватися від своєї позиції, поглянути на неї з боку і усвідомити факт бачення світу крізь призму своєї ідентичності. В аспекті контрастивності можна говорити про продуктивний вплив чужої культури на рідну, взаємне доповнення та збагачення, зняття домінування та переваги, деструктивну національну та культурну стереотипізацію.

Процеси рефлексії соціокультурного та етичного змісту міжкультурної комунікації сприяють усвідомленню своєї ролі у міжкультурному спілкуванні, прояву відкритості та емпатії. Загалом нині мораль постає як механізм гармонізації міжкультурної взаємодії, значною мірою полегшує встановлення контактів, сприяє досягненню взаєморозуміння й створює хороші, стійкі взаємовідносини.

У сучасному світі етика взаємодії культур стає важливим аспектом міжкультурного діалогу. Моральність у

цьому контексті передбачає взаємну повагу до цінностей та традицій різних культурних систем, а також готовність до компромісів і взаємного збагачення. Проте цей діалог часто ускладнюється через нерівномірний розподіл впливу між культурами, що може призводити до асиміляції та втрати культурної ідентичності менш впливових груп. Тому необхідно постійно рефлексувати над питаннями етики, аби підтримувати баланс між збереженням національних особливостей і розвитком глобальної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дрейчук, О., Ільченко, О. Мова та комунікація в аспекті глобалізації культур. *Молодий вчений*. 2023. № 1.1 (113.1). С. 10–13.
2. Капліна, А. І. Крос-культурний менеджмент як інструмент організації крос-культурної взаємодії. *Агросвіт*. 2020. № 21. С. 49–52.
3. Пірен, М. І., Петрое, О. М. Культура спілкування як основа ефективної людської взаємодії та прогресивного розвитку суспільств. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2020. № 3. С. 86–93.
4. Шевченко, М. Сучасні концепції міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації та сучасних міжнародних відносинах. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2023. № 12. С. 164–179.
5. Bhat, R., Silllalee, A., Kandasamy, L. Concepts and Contexts: The Interplay of Philosophy and History in Understanding Human Society. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*. 2023. № 2.6. P. 2581–2590.
6. Blackburn, S. *The Oxford Dictionary of Philosophy (Oxford Quick Reference)*. Oxford University Press, 2016. 544 p.
7. Frodeman, R., Briggles, A. Field. *Philosophy: Different Places, Different Cultures*. Routledge, 2024. 148 p.

8. Gadamer, H. *Ethics, Aesthetics and the Historical Dimension of Language*. Bloomsbury Academic, 2024. 324 p.
9. Kulyk, V. *Is Ukraine a Multiethnic Country?* Published online by Cambridge University Press. 2022. № 81. P. 299–323.
10. Nikitenko, V. Culture and civilization: interaction and relationship in the context of social and philosophical analysis. *Humanities studies*. 2020. № 3 (80). P. 49–64.
11. Ricœur, P. *Lectures on Imagination*. University of Chicago Press, 2024. 400 p.
12. Salamun, K. *Karl Jaspers: Physician, Psychologist, Philosopher, Political Thinker*. Palgrave Macmillan, 2022. 261 p.
13. Schelling, F. *Do Eu Como Princípio da Filosofia ou Sobre o Incondicional no Conhecimento Humano*. Convivim, 2024. 112 p.
14. Taylor, C. *A Ética da Autenticidade*. É Realizações, 2011. 128 p.
15. Weber, M. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Independently published, 2024. 187 p.
16. Ziderman, A. *Martin Buber's Dialogical Thought as a Philosophy of Action: Martin Buber's Dialogical Thought as a Philosophy of Action*. Palgrave Macmillan, 2024. 288 p.
5. Bhat, R., Sillalalee, A., Kandasamy, L. (2023). Concepts and Contexts: The Interplay of Philosophy and History in Understanding Human Society. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*. No 2.6, pp. 2581–2590.
6. Blackburn, S. (2016). *The Oxford Dictionary of Philosophy (Oxford Quick Reference)*. Oxford University Press, 2016. 544 p. [in Eng.]
7. Frodeman, R., Briggie, A. Field (2024). *Philosophy: Different Places, Different Cultures*. Routledge, 148 p. [in Eng.]
8. Gadamer, H. (2024). *Ethics, Aesthetics and the Historical Dimension of Language*. Bloomsbury Academic, 324 p. [in Eng.]
9. Kulyk, V. (2022). *Is Ukraine a Multiethnic Country?* Published online by Cambridge University Press, No. 81, pp. 299–323. [in Eng.]
10. Nikitenko, V. (2020). Culture and Civilization: Interaction and Relationship in the Context of Social and Philosophical Analysis. *Humanities studies*. № 3 (80), pp. 49–64. [in Eng.]
11. Ricœur, P. (2024). *Lectures on Imagination*. University of Chicago Press, 400 p. [in Eng.]
12. Salamun, K. (2022). *Karl Jaspers: Physician, Psychologist, Philosopher, Political Thinker*. Palgrave Macmillan, 261 p. [in Eng.]
13. Schelling, F. (2024). *Do Eu Como Princípio da Filosofia ou Sobre o Incondicional no Conhecimento Humano*. Convivim, 112 p.
14. Taylor, C. (2011). *A Ética da Autenticidade*. É Realizações, 128 p. [in Por.]
15. Weber, M. (2024). *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Independently published, 187 p. [in Deu.]
16. Ziderman, A. (2024). *Martin Buber's Dialogical Thought as a Philosophy of Action: Martin Buber's Dialogical Thought as a Philosophy of Action*. Palgrave Macmillan, 288 p. [in Eng.]

REFERENCES

1. Dreichuk, O., Ilchenko, O. (2023). Language and Communication in the Aspect of Cultural Globalization. *Molodyi vchenyi (Young Scientist)*, No 1.1 (113.1), pp. 10-13. [in Ukr.]
2. Kaplina, A. (2020). Cross-Cultural Management as a Tool for Organizing Cross-Cultural Interaction. *Agrosvit*, No. 21, pp. 49-52. [in Ukr.]
3. Pyren, M., Petroye, O. (2020). Culture of Communication as the Basis of Effective Human Interaction and Progressive Development of Societies. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy (Bulletin of the National Academy of Public Administration at the President of Ukraine)*, pp. 86-93. [in Ukr.]
4. Shevchenko, M. (2023). Modern

Summary

ETHICS OF CULTURAL INTERACTION: REFLECTION ON MORALITY
IN THE DIALOGUE OF CULTURAL SYSTEMS

Hanna TARAN

orcid.org/0000-0003-3311-0321

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

Viktor SHOSTAK

orcid.org/0000-0002-4837-9633

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Lesya Ukrainka Volyn National University

Olha MOSKVYCH

orcid.org/0000-0001-6964-7863

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University

The relevance of the topic of ethics in cultural interaction is caused by increasing globalization and intensive intercultural contacts, which require the search for new ethical approaches to ensure harmonious cooperation. In today's world, where culture and identity often intertwine and interact, it is crucial to develop ethical frameworks that promote justice and respect in the dialogue between different cultural systems. Reflection on morality in such interactions becomes essential for preventing conflicts and maintaining equal coexistence in conditions of cultural diversity.

The purpose of the article is to study the moral aspects and ethical principles arising in the process of dialogue and interaction of different cultural systems.

Conclusions. The study emphasises that effective dialogue requires mutual recognition of differences and the ability to empathise, which allows for understanding and accepting other cultures. The authors point out that culture is not static but constantly evolves through interaction with other systems, which demands ethical responsibility from the participants in the dialogue. Special attention is paid to the issues that arise due to power imbalances between cultures and the consequences of such disparities. The importance of creating ethical frameworks that take into account this asymmetry is highlighted, ensuring fairness and equality in intercultural relations. Mechanisms for overcoming intercultural conflicts are analyzed, particularly through the search for common ethical principles that can form the basis for productive dialogue. This implies, on the one hand, respect for other cultural traditions and, on the other, a readiness for critical rethinking of one's own ethical attitudes. The authors argue that the ethics of intercultural interaction should take into account the complexity of cultural identities and strive for the harmonious coexistence of different cultural systems. The importance of this process increases in the context of globalization, where the interaction between cultures becomes more intensive and requires new ethical approaches.

Keywords: ethics, intercultural interaction, dialogue of cultures, morality, cultural systems, globalization, cultural diversity, justice, ethical frameworks, identity.

ГЕОПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ: ЛАТЕНТНА ПЕРЕТВОРЮЄТЬСЯ НА АКТУАЛЬНУ

Ірина ГРАБОВСЬКА

orcid.org/0000-0002-7416-9541

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-3041-8945

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу філософських проблем етносу та нації

Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ

Анотація. *Проблематика, пов'язана з геополітичною суб'єктністю, залишається однією з основних для філософії історії. Автори статті на знакових прикладах останніх десятиліть показують, якою непростюю стає така проблематика, коли виникають ситуації «втрати суб'єктності» формуваннями збройних сил певних традиційних геополітичних суб'єктів.*

Ключові слова: *Україна, геополітична суб'єктність, латентна й актуальна суб'єктність, модерна нація, ідеологічне підґрунтя суб'єктності.*

Постановка проблеми. Геополітична та національна суб'єктність України наразі являють собою проблему проблем як у теоретичному, так і в практичному сенсі. Власне, йдеться про цілий комплекс проблем, частина з яких унаслідок їхньої масштабності стала предметом розгляду авторів у низці статей [7; 8]. Причому в цьому розгляді доводиться виходити на багато які небуденні сюжети за межами «вузького розуміння» українознавства, передусім через те, що Україна, починаючи з ХХ століття, – це не просто складова сучасного світу, а один із головних вузлів політичних, економічних, ідеологічних суперечностей, перетин цивілізаційних «силових ліній».

Найперше, що слід відзначити: явища, описувані поняттями «національна суб'єктність» і «геополітична суб'єктність», різняться між собою.

Далеко не всі, хто має недвозначно виражену національну суб'єктність, прагнуть мати і геополітичну суб'єктність. Що тут головне: матеріальні чи людські ресурси? Чи наявність енергійного лідера, здатного повести за собою маси? Проте, скажімо, чим є Угорщина, що постійно діє всупереч ледь не всім (а то і всім) державам-членам НАТО та ЄС (а серед них, нагадаємо, США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Канада), – активним геополітичним суб'єктом чи маріонеткою Росії?

Утім, з російської точки зору, суб'єктність мають лише її однодумці та сателіти, а ще – капосні англосакси, які зараз грають роль, що колись грали німецькі нацисти. «На жаль, як і тоді, майже 100 років тому, Гітлер підкорив практично всю Європу, поставив її «під рушницю» і під гаслом «надлюдини»

вирішив захопити Советський Союз. Йому це не вдалося. Ті західноєвропейські еліти, які співпрацювали з Гітлером, звичайно, хотіли б забути цю ганебну сторінку своєї історії. Сьогодні ми спостерігаємо, як англосакси знову об'єднали практично всю Європу у своїй оголошеній лінії на те, щоб завдати «стратегічну поразку» Росії на полі бою. З цією метою було створено відверто нацистський, расистський український режим, руками якого це завдання намагаються вирішити. [...] Ви (заступник голови уряду Сербії Вулін. – Авт.) давали інтерв'ю РІА «Новости» і згадали про такий метод, як «кольорові революції», які використовуються Заходом для придушення незгодних. Зокрема, Ви навели як приклад жовтень 2000 р., коли в Сербії була зроблена перша яскраво виражена спроба. Тоді відбулася незаконна зміна влади. Потім «кольорові революції» з різним ступенем успіху Захід практикував у Грузії та Україні. Нині щось схоже відбувається у Молдові» [5]. Маємо квінтесенцію тоталітарної міфології та відвертої брехні. По-перше, Гітлер зовсім не підкорив «практично всю Європу», крім англосаксів, які цілий рік майже самостійно воювали з Німеччиною й Італією, яких підтримував ССРСР (що мав угоди про дружбу з обома цими державами), існували нейтральні Швеція, Швейцарія та Португалія; Болгарія відмовилася посилати війська проти ССРСР, Іспанія послала одну добровольчу дивізію та постачала у Третій Райх апельсини; Фінляндія прагнула залишитися нейтральною, але ССРСР напав на неї 25 червня 1941 року, тож вона мусила воювати з ним, але вела свою війну зі своїми цілями. А головне – масовий рух опору в окупованих Німеччиною й Італією країнах, і то були не

тільки Сербія, а й Греція, Албанія, Польща, Франція та інші. Окупанти змушені були тримати десятки дивізій в окупованих країнах (лише у Норвегії 10), не маючи змоги послати їх на советський фронт. По-друге, Гітлер «поставити під рушницю» Європу не зміг, навіть якби захотів; інонаціональних вояків у формуваннях Третього Райху було приблизно 2 мільйони осіб, можливо, більше на кілька сотень тисяч, якщо врахувати призваних на окупованих територіях фольксдойче. Але от халепа: з цього числа від півмільйона близько 800000 були етнічними росіянами, тобто найбільшою іноетнічною групою на службі Третьому Райху [2, с. 691–702]. Принагідно: українці склали у 1941–1944 роках приблизно 50% підданих ССРСР, які опинилися під нацистською окупацією. В той же час, за даними довідника, «з українців було сформовано:

- дивізій та охоронних корпусів – 1 з 40 – 2,5%;
- бригад – 3 із 60 – 5 %;
- полків – 20 з 250 – 8%;
- батальйонів – 120 із 1200 – 10%» [15, с. 5].

Тож виникає запитання щодо правомірності вихваляння Лавровим російського героїзму у боротьбі з Гітлером і про те, чиї саме еліти з усієї сили прагнуть забути свою співпрацю з нацистами та фашистами, бо ж тільки ССРСР у Європі мав у 1939–1941 роках угоди про дружбу з Німеччиною й Італією. Проте головне тут не ця міфологія, яка, на жаль, поширена навіть за межами Росії, а заперечення суб'єктності цілої низки європейських націй, в тому числі й української. Виявляється, українці нездатні бути самочинною нацією, вони годяться тільки на роль попіхачів Заходу, а

обраний на вільних виборах під гаслами «просто перестати стріляти» та «подивитися в очі Путіну» президент Зеленський очолює «нацистський расистський режим». Абсурд цих звинувачень зрозумілий усім притомним людям, але в Росії таких, схоже, мізерна кількість, і поза Росією тих, хто мислить у параметрах, заданих «кремлівськими чекістами», тож Україна має обстоювати свою геополітичну суб'єктність, зважаючи на всі ці обставини.

Отже, метою цієї розвідки є спроба виявити особливості перетворення латентної суб'єктності на актуальну, насамперед аналізуючи українські реалії.

Виклад основної частини. Наведені вище питання сьогодні є одними з найактуальніших для українознавства. Проте вони не вичерпують усіх проблем сучасного дискурсу суб'єктності як держав, так і націй. Розгляд проблеми потребує поглибленого вивчення набутого досвіду.

Королівство Нідерланди було нейтральною державою, яка стала у 1940 році жертвою неспровокованого нападу Третього Райху і вчинила серйозний опір агресору; її нечисленна авіація завдала страшних втрат Люфтваффе, її чималий торговельний флот пішов у британські порти і потім активно працював на союзників, її королева Вільгельміна не капітулювала за прикладом бельгійського короля (навіть комуністи не виступали потім за ліквідацію монархії). Тобто Нідерланди, безумовно, мали питомі ознаки геополітичного суб'єкта, які базувалися на потужних економічних ресурсах, професіоналізмі війська та членстві в НАТО. Але у 1995 році добре озброєний голландський батальйон миротворців у Боснії просто втік,

наляканий сербами. Як пише О. Забужко, у Сребрениці маємо факт «першого в Європі, після Другої світової війни, масового вбивства цивільного населення, кваліфікованого міжнародним правом як геноцид. Понад 8000 сребреницьких босняків чоловічої статі було розстріляно армією Республіки Сербської, понад 1000 досі числяться пропалими безвісти, і родини шукають їхніх могил. І значно рідше згадують (якщо взагалі згадують), що поруч зі Сребреницею був ще один босняцький анклав – Жепа, і там різанини вдалось уникнути. Тому що Сребреницю контролювали миротворчі війська НАТО (Нідерландів), а Жепу – українські. І голландські «блакитні каски» перелякались Ратко Младіча й пішли на всі його вимоги, а українці сказали йому «фак ю». [...] Про Сребреницю багато написано, знято, задокументовано тощо. [...] Про врятовану Жепу натомість світова громадськість не знає нічого...» [17]. Це, між іншим, був міжнародний дебют української армії. Утім босняки знають і пам'ятають. Та ж Забужко писала: «Якраз напередодні знайома, що жила в Боснії, згадувала, як їй тамтешні мешканці, зачувши, що вона з України, ледь не руки цілували, дякуючи за наших миротворців 1995-го – наші тоді врятували в Боснії 10 тис. душ, ціле мусульманське селище (Жепу), не допустивши другої Сребрениці [...], тоді як голландці просто здали мирне населення генералові Младічу на заріз і перепуджено вшилися» [22]. Чому добре озброєні голландські вояки втекли? Виглядає, що вони втратили й індивідуальні, й колективні суб'єктні якості. А чи можливо без них бути геополітичним суб'єктом? Тобто маємо серйозні підстави для роздумів. А от у вересні 2021 року, коли війська

держав НАТО ганебно тікали з Афганістану, здаючи країну на поталу талібам (до чого призвела не менш ганебна і непрофесійна політика низки західних урядів, проте це окрема тема), українців помітили, і «The New York Times» вибухнула істинним панегіриком на адресу українського спецназу в Афганістані: там, де західні вояки не змогли (точніше, не ризикнули, не схотіли) виконати місію, прийшли бійці ГУР і порятували майже сотню афганців, яким загрожувала смерть від талібів. «З того часу, як американці покинули Афганістан, небагато країн виявили бажання відправляти туди рятувальні місії. Виняток – Україна. Це засвідчує, що вона має інше розуміння безпеки» [21]. Втім, можливо, не лише безпеки? Чи справді українці бачать і розуміють інші безпеки, передусім перемоги деспотичного дикунства над цивілізацією? Бо ж назагал Афганістан – це символ перемоги ісламістського тоталітаризму над євроатлантичною демократією, що має серйозні геополітичні наслідки, адже демократичні держави поставили під сумнів дієвість своєї геополітичної суб'єктності.

У зазначених вище ситуаціях українська суто суб'єктна дієздатність на тлі неспроможності до такої дієздатності з боку елітних формувань західних армій, які уособлювали далеко не останні в геополітичному сенсі держави, мала в очах багатьох зарубіжних коментаторів, і не лише їх, вигляд якогось дива, чогось незрозумілого, позараціонального, фантазмагоричного. Мовляв, невідь-звідки з'явилися «українці з автоматами» (як сформулював один прес-офіцер НАТО) і переламали обставини, не маючи за собою ані потужної авіапідтримки, ані артилерійсько-ракетних частин, ані

чималих резервів. І на підставі цього (а тим більше, на підставі повномасштабної російської агресії) почалися розмови про «появу української нації», її «початок формування», необхідність «допомогти у її становленні» тощо. Тим часом значна частина важливих засадничих чинників розуміння того, як і коли формувалася модерна українська нація, які інваріанти були закладені в її буття, дає нам звернення до історії.

На зламі XIX–XX століть конституювання як модерної української нації, так і її політичної суб'єктності вийшло на принципово вищий рівень порівняно з попереднім. Своєрідним символом-означенням початку цього періоду стали слова Лесі Українки з листа до її дядька, Михайла Драгоманова, від 17 березня 1891 року: «Скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці, бо ми такими ємо окрім всякого «фільства» [14, с. 63]. І хоча слово «українець» фігурує з початку XIX століття у літературі та приватному листуванні (власне, псевдонім Лариси Косач – не випадковість, а ще до неї таким псевдонімом підписувалася Христина Журавльова, у шлюбі – Алчевська), але, скажімо, у Шевченка його немає. З кінця ж XIX століття воно поширюється по обидва боки Збруча. А водночас Лариса Косач прозорливо попередила, знов-таки у листі до Драгоманова, за три роки після першого: «У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже коли писати дешицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. [...] Ще тепер можна у нас почути фразу: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить

по-нашому!» «Говорить по-нашому» – се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще він говорив по-китайськи» [13, с. 175].

Національна суб'єктність, тим більше геополітична, вимагає складної й ефективної структурованості носія цієї суб'єктності. Тим паче, коли йдеться про бездержавне становище цієї нації, що у тодішній Європі було достатньо поширеним (власне, більшість європейських націй не мали власної державності, втративши її у минулі століття внаслідок експансії імперій, які наразі модно звати «класичними» і «некласичними»). Скажімо, Ярослав Грицак і Юрій Шаповал пишуть, що «до класичних імперій слід віднести ті, в яких зазвичай центр та колонії розділені морями та океанами, тому географічно порівняно легко визначити, де колонія, а де метрополія. Проте «сухопутні» Османська чи Австро-Угорська імперії не підпадають під таку схему. Російська імперія також була сухопутною імперією, межі між центром та периферією були розмитими» [20]. Утім, на нашу думку, у такому поділі більше інтелектуальної моди, ніж науки. Адже Російська імперія у XIX столітті мала цілу низку «заморських» колоній: Аляску, Форт Росс (Каліфорнія), Форт Єлизавети (Гаваї), Сагалло (Африканський Ріг) [23], та й на початку XX століття зберегла Порт-Артур. А ось Німеччина, перш ніж опанувати «заморські» колонії в Африці, Азії й Океанії, активно займалася колонізацією значної частини Польщі. Та й «класична» Британська імперія мала колонію Ірландію, що ніяк не могла домогтися бодай самоврядування. Тим часом ще у 1928 році Михайло Волобуєв значну частину своєї статті «До

проблеми української економіки» присвятив неадекватності розуміння колоній лише як «заморських територій» десь в Азії чи Африці [4]. І взагалі: «некласичні» колоніальні імперії гнобили чи не більше народів і націй, аніж «класичні». І виявилися стійкішими, бо деякі з них існують донині та продовжують практику визиску «неправильних» етносів. То чи не ліпше з наукового погляду було б вести мову про два типи класичних колоніальних імперій, які де в чому відрізняються, але мають чимало спільного?

Отож у «колоніях європейського типу», не лише в Україні, але в Україні, мабуть, особливо, важливим було питання національного структурування, творення того, що Оксана Забужко характеризувала як «загальноукраїнську національну свідомість і самостійну, вироблену, структурно «укомплектовану» професійну культуру (з власною не тільки художньою чи релігійною, як доти, а й науковою, політичною, ідеологічною «підсистемами») – культуру як духовний аналог нації» [11, с. 100]. А така культура неможлива без буттєвого підґрунтя. Відтак, попри всі складнощі, в обох частинах України – як підросійській, так і півавстрійській – у цей час відновився розвиток громадянського суспільства. Певні позитивні зміни в Австро-Угорщині та вимушена лібералізація політики верхів Російської імперії з кінця XIX століття – бо ж без такої лібералізації ставав неможливим ефективний поступ економіки – викликали до життя нові форми самоорганізації українців. Ще до цієї лібералізації виникає підпільне «Братство Тарасівців» (1891). Серед знаних членів Братства були Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Шемет, Євген

Тимченко, Володимир Самійленко, Микола Вороний, Микола Міхновський та інші; повний список членів Братства досі невідомий, так само, як і точна кількість його членів – адже йшлося про добре за-конспіровану організацію. Загалом до десяти філій цього товариства входили близько ста посвячених активістів, які пропагували ідеї української національної тожсамості та самостійності. Але головною сферою зусиль із самоорганізації українців у ці роки стали земства. Вони як установи місцевого самоврядування діяли на Лівобережжі та на Півдні України від 1864 року, а на Правобережжі – від 1911 року. Уряд набагато менше контролював діяльність земств, аніж державних установ і громадських організацій, тож у земствах працювало чимало діячів українського руху, і, у свою чергу, ряд земств на початку ХХ століття підтримували український рух. А надалі Симон Петлюра під час Першої світової війни працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств. Майбутні члени Центральної Ради Павло Чижевський, Володимир Леонтович і Микола Ковалевський, Микола Біляшівський, Ілля Шраг також працювали у земствах. У земському русі працювали і член Центральної Ради та посол України в Німеччині барон Федір Штейнгель, майбутні міністри закордонних справ Андрій Ніковський та Дмитро Дорошенко, член Генерального Суду УНР Андрій В'язлов. Нарешті, прем'єр Української Держави Федір Лизогуб (брат народовольця Дмитра Лизогуба) у 1901–1915 роках був головою Полтавської губернської земської управи. Тут названа тільки частина верхівки земського руху, головним же чинником громадської самоорганізації були тисячі працівників

земських структур по всій підросійській Україні. З кінця ХІХ століття відновився кооперативний рух. Ішлося не про суто економічну справу: кооперативний рух на більшості території України набув національного характеру, який виявив себе у намаганні усамостійнитися від всеросійських кооперативних союзів, створити свої всеукраїнські центри кооперації і стати матеріальною опорою національно-культурних сил. Кооперація відкрила свої видавництва і читальні, підтримувала «Просвіту» і театральні групи тощо. Напередодні 1917 року в українських губерніях працювало 7 тисяч кооперативних товариств різних галузей діяльності і близько 50 їхніх союзів. Споживчі кооперативні товариства обслуговували 9 мільйонів осіб. Знані кооператори згодом брали безпосередню участь у створенні Центральної Ради, проведенні Національного Конгресу, селянського з'їзду, обіймали ключові посади в уряді (а Борис Мартос його якийсь час навіть очолював) та багатьох місцевих адміністраціях. Кооперація стала середовищем, з якого йшло поповнення національно свідомих і знайомих з управлінською діяльністю кадрів для створених нових органів влади – від низових до найвищих – під час Української революції. Ба більше: у 1921 році більшовики змушені були легалізувати українську кооперацію на час непу.

Слід відзначити національно-культурний, освітній і науковий рухи, що з кінця ХІХ століття виокремилися із загальногромадянського, хоча, звісно, вони впливали один на одного. Наукове товариство імені Шевченка, аматорські театральні гуртки, широка мережа «Просвіт», жіночих організацій, профспілок, допомогових кас тощо розвивалися по

обидва боки Збруча. Не всі вони мали демонстративно український характер, але, скажімо, зовсім не випадково активними учасниками аматорського театру з українським репертуаром у Народному домі Севастополя перед 1905 роком були і вожак повстання на панцернику «Потьомкін» унтер-офіцер Опанас Матюшенко, і керівник повстання на крейсері «Очаків» лейтенант Петро Шмідт. Тобто вони були причетні до організованих осередків, як тоді казали, «щирого українства», і під час повстань на Чорноморському флоті у 1905 році там не просто діяли численні матроси й унтер-офіцери (ба, навіть деякі офіцери) з українськими прізвищами; то були учасники певних спільнот, допіру культурницьких, які за логікою обставин набули виразно політичного забарвлення.

І ще одна знакова річ: після того, як 1906 року було знято заборону на друк Святого Письма українською мовою, переклади Євангелій розійшлися накладом понад 100 тисяч примірників – на той час цифра просто-таки грандіозна. Причому найсвятіший синод тодішньої РПЦ санкціонував-таки друк цього перекладу, отже, офіційно визнав українську мову.

Важливу роль у перетворенні латентної суб'єктності на актуальну відіграла газета «Рада» та коло її автури. У 1905 році, коли революційні події в Російській імперії призвели до послаблення цензури, група громадських діячів і літераторів зареєструвала дві газети – «Громадська думка» та «Рада». Перша з них виходила недовго – до літа 1906 року, коли її «задушили» цензурні утиски. Тоді рупором української громади стала «Рада». Де-факто редактором цих видань був Сергій Єфремов (хоча номінально ці

посади займали інші люди). Як писав про нього знаний громадський діяч, меценат, агроном, землевласник, видавець, публіцист Євген Чикаленко, «це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена, з здоровим, тверезим розумом, а головне може писати дуже швидко... Я не міг уявити собі газети без нього. Раз у раз коли у мене з'являлася думка про яке-небудь літературне діло, я зв'язував його з іменем Єфремова... Діло він ставив раз у раз вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства і т. ін.» [19, с. 446–447]. Оцінка прагматика Чикаленка дуже висока, тим більше, що до кола «радівців» належали Борис Грінченко, Олена Пчілка, Дмитро Дорошенко, Микола Вороний, Михайло Грушевський, Архип Тесленко, Софія та Олександр Русови, Володимир Самійленко, Левко Юркевич та інші. В одній із передових статей редакція свої завдання сформулювала так: «Будучи одинокою щоденною газетою російської України, вважаємо корисніше... не зв'язувати себе програмою чи тактикою якоїсь однієї політичної партії, а старатися освітлювати і питання дня, і загальніші, більш принципіальні, питання українства з погляду різних поступових партій. Ставлячи своїм ближчим завданням служити культурним, громадським і політичним інтересам України під Росією, газета наша заразом буде старатися держати своїх читачів у крузі інтересів всеукраїнських» [10, с. 198]. Відтак газета стала центром кристалізації структур громадянського суспільства на всіх землях, де мешкали українці, на її сторінках шліфувалася літературна мова, тут «обкатувалися» ідеї українського автономізму;

«Рада» обстоювала права України згідно з Переяславською угодою, що означало побудову автономної держави (про незалежність на сторінках підцензурного видання мови бути не могло). Працівники, автура, читачі «Ради» згодом стали активними учасниками Української революції; а навесні 1917-го, після заборони у роки Першої світової війни, газета відновила вихід уже як «Нова рада».

Масштабна культурницька діяльність і новітній розвиток громадянського суспільства мали закономірним наслідком виникнення політичних партій. Унаслідок об'єктивних обставин спершу вони виникли у Галичині та на Буковині. Національне питання в Австро-Угорщині було пріоритетним для всіх партій і рухів, навіть марксистського спрямування; наприклад, соціал-демократія там існувала як федерація партій, утворених за національним принципом. Серед українських партій, які виникли наприкінці XIX століття, можна виокремити Радикальну партію (1890), Національно-демократичну (1899), Соціал-демократичну (1899), Католицько-руський союз (1899), що діяли в Галичині та на Буковині. Всі ці партії наголошують на єдності українського народу та потребі сприяння боротьбі підросійських українців за свої національні та політичні права. Так, у програмі Національно-демократичного (народного) сторонництва (цей термін уживався у ті часи як синонім терміна «партія». – Авт.) заявлена мета «дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в якому би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: культурними, економічними

і політичними» [12, с. 9]. Першим, хто в новітній вітчизняній політичній думці поставив руба питання про незалежність України та науково обґрунтував потребу в цій незалежності, став галицький соціаліст Юліан Бачинський, який був одним із засновників Радикальної партії, потім – Української соціал-демократичної. 1895 року він опублікував книгу «Україна Irredenta». У книзі автор обґрунтовує тезу, що соціально-економічний розвиток як Галичини, так і Наддніпрянщини відбувається надзвичайно сповільнено, у деформованому вигляді, з великим відставанням від провідних європейських держав, що спричиняє зубожіння й страждання селянства та пролетаріату. Головна причина цього – те місце, яке об'єктивно посідають українські землі в імперіях Габсбургів і Романових, їхній фактично колоніальний статус з усіма його наслідками. У Європі нормальний економічний розвиток відбувався через створення національних держав, у яких буржуазія здобувала якнайкращі умови для розвитку своєї справи, оскільки власна держава забезпечувала «своїй» буржуазії всі потрібні їй заходи протекції. Бачинський наголошував: «Буржуазія, національна ідея і національна держава – се вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції» [1, с. 71]. Тому провідною верствою у здобутті Україною незалежності має стати національна буржуазія. Потенційно всі українські землі становлять економічну цілісність, стверджував Бачинський, а «єдності економічній мусить відповідати єдність політична» [1, с. 146]. Задля цього в Галичині українські національні змагання потрібно перевести з культурницької у політичну площину, а на Наддніпрянщині інтелігенція

мусить наполегливо працювати над піднесенням національного духу. «По-при боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже Українців будити серед української суспільності в Росії, наскільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України» [1, с. 162]. Не в останню чергу тому, що насувається загроза «можливої в найближшій часі загально-європейської війни» [1, с. 88], наслідком якої стане розпад і Росії, і Австро-Угорщини внаслідок революцій, – і до цього слід бути якнайкраще підготовленими. Проте не слід вважати, що слід будувати моноетнічну державу: «Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи кольтоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українчить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами» [1, с. 95]. І тільки шляхом унезалежнення України її трудящі маси зможуть здобути собі заможне і вільне життя.

Натомість перша реальна східно-українська партія – Революційна Українська Партія, РУП – зорганізувалася лише 1900 року. Її маніфестом стала проголошена Миколою Міхновським промова, що невдовзі була видана під назвою «Самостійна Україна». Йшлося про створення вільної Української держави як єдино можливої форми національного існування. Міхновський зазначав: «...Як партія бойова, партія, що виростає на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав,

визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція» [16, с. 28]. При цьому Міхновський обстоював збройний шлях усамостійнення України. Втім про саме цей шлях йшлося в тексті національного гімну (варіант 1865 року): «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, / В ріднім краю панувати не дамо нікому». РУП невдовзі розкололася на «незалежників» й «автономістів»; створюється ще ряд партій, які стоять на позиціях федеративних чи конфедеративних відносин з Росією. Ось що писалося в програмі Радикальної партії, яка, попри назву, об'єднувала ліберальну інтелігенцію: «Що до ладу на території України, то всіма справами має тут порядкувати Українська Виборна Народна Рада. [...] Народна рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні касувати загально-державний парламент. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм, з правом самоврядування в межах округи» [18, с. 15–16]. У 1905 році в Російській імперії вибухнула революція. Імператорська влада вимушено пішла на поступки. 17 жовтня було надруковано Маніфест про дарування «громадянських свобод» (що відкрило шлях до легальної політичної діяльності) і про скликання ближчим часом Державної Думи з законодавчими

функціями. Наслідком цього стало утворення українськими депутатами у першій і другій Державних Думах так званих «Парламентських Громад». До складу першої з них, заснованої Іллею Шрагом, Володимиром Шереметом та Павлом Чижевським, увійшли відомі громадські діячі – барон Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, О. Свечин, М. Ковалевський, а також майже всі селяни-депутати від українських губерній – усього 44 члени. В Петербурзі утворюється український центр, засновується громадсько-політичний і економічний тижневик «Українській в'єстникъ». До Петербурга приїхав Михайло Грушевський; за його 18 участю була підготовлена декларація про автономію України, яку сподівалися урочисто проголосити в Думі, але це не вдалося, бо її достроково розпустив Ніколай II. Після розпуску Думи більшість її членів виїхала до Виборга (Фінляндія) і підписала відозву протесту проти дій самодержавної влади. Всі українські депутати підписали цю відозву, за що, серед інших, були засуджені владою до різних строків тюремного ув'язнення і втратили право обиратися до другої Думи. У лютому 1907 року розпочала діяльність друга Дума, обрана на основі менш демократичного закону. Але українська Громада, яку склало 47 депутатів, все одно була реальною силою, а її діяльність також стосувалася надзвичайно важливих справ українського життя. Вона клопоталася питаннями впровадження української мови у шкільну освіту, запровадженням україномовного судочинства, церковної служби, а також питаннями вдосконалення місцевого самоврядування. Почало виходити видання «Рідна справа». Був підготовлений оновлений законопроект про автономію України.

Але й друга демократична Дума, проіснувавши лише 107 днів, припинила свою діяльність внаслідок державного перевороту, проведеного прем'єром Петром Столипініним та царським двором. Після того, як уже було сказано, виборче законодавство змінили так, що в Думах більшість була закріплена за поміщиками-росіянами. До цього додалося створення фактично єдиного фронту влади й абсолютної більшості російських політичних організацій проти українських сил, навіть тих, що не вимагали незалежності України. Як зазначав Дмитро Донцов, «швидке поширення української ідеї, що не лише почала захоплювати маси українського народу, але знайшла численних adeptів також навіть серед зрусифікованих і навіть напівсполонізованих вищих кіл суспільності, – викликало серйозне затурбування спершу з боку правительства, а потім і в усіх верствах російського населення. [...] Для Росії здійснення програми українських автономістів означало, з одного боку, послідовне витіснення російських культурних впливів за Дон і Сейм, з другого – втрату колосальної області для визиску, силами якої годується сучасна російська держава. Ці логічні консеквенції послідовного успішного українського руху погнали всі видатніші російські партії в усьому, що торкається України, в табір правительства й націоналістів» [9, с. 30].

Усі ці чинники в період 1914–1918 років виявилися своєрідно «помноженими» на реалії Першої світової війни. Передусім відзначимо, що Україна була на цій війні одним із головних воєнних театрів. Війна прискорила формування модерної нації, бо саме вона стала найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне життя селян, які становили

абсолютну більшість населення українських теренів. Вояки з числа селян навчилися поводитися з воєнною технікою (яка в армії Російської імперії була достатньо модерною), пройшли сувору школу військової муштри, яка давала їм уявлення про переваги організації й дисципліни. Не випадково саме колишні «люди з рушницями» – солдати та молодші офіцери – користувалися найбільшою повагою в українському селі під час революції і забезпечували кадри для українського війська. Крім того, війна прискорила процеси національного формування і в інший спосіб. Імперська російська армія була поліетнічною за своїм складом. Щоденна зустріч в окопному побуті з представниками інших етносів допомагала українським селянам усвідомити свою самотність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, упередження чи ворожості на національному ґрунті. З іншого боку, у 1914–1917 роках російська армія, в якій служило багато українців-наддніпрянців, завоювала Галичину й Буковину, що перебували у складі імперії Габсбургів, із населенням, яке розмовляло тією самою мовою, співало ті самі пісні, мало ті самі традиції й звичаї, що й вони самі. Такі безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності; скажімо, майбутній драматург Микола Куліш (цивільний фах – агроном, військовий – офіцер-артилерист) пізніше зазначав, що вперше усвідомив себе українцем у Галичині, побувши там із російським військом; саме у Львові він уперше взяв у руки невідцензурний Шевченків «Кобзар». «...Накинутий зрілий душі самим ходом історії вибір «бути чи не бути мені українцем?» здійснюється

і як етичний, і, що особливо цікаво, як «життєсмертний», екзистенційний [...] Це надзвичайно важливий, властиво, вирішальний для розуміння еволюції української ідеї момент: що національне не є тут жодним надіндивідуальним абстрактом, а, як часто підкреслював Франко в багатьох працях, «натуральним висловом душі», «потребою душі» – іманентним проявом індивідуального духа в його саморозвиткові, без чого людина неминуче робиться уломною» [11, с. 100–101].

Після поразок 1915 року влада Російської імперії змушена була піти на певні поступки, залучивши до організації тилу громадськість, передусім земства. У тилу Південно-Західного фронту практично всі земські організації станом на 1917 рік були явочним порядком українізовані; скажімо, на відповідальній посаді в земських службах служив Симон Петлюра. Крім того, у зв'язку з нестачею робочих рук (на початок 1917 року на Наддніпрянщині залишилося 40% довоєнного числа працездатних чоловіків у сільському господарстві) до роботи були залучені військовополонені і біженці, серед яких знаходилися тисячі галичан і буковинців, у тому числі й активісти політичних партій та громадських організацій. Усе вищезазване й мало наслідком те, що «всередині» російської революції й одночасно з нею спалахнула й революція українська, у свою чергу посиливши і поглибивши революцію всеросійську.

Загальноприйнятим є твердження, що скинення самодержавства в Російській імперії у 1917 році було актом суто всеросійської революції, а власне українська революція розпочалася дещо пізніше. Однак ось який документ був опублікований у Петрограді того ж дня, коли

імператор Ніколай II підписав зречення від престолу: «У визвольній боротьбі останніх днів велику роль відіграв і український демос в особі українського жовнірства тих полків, що прилучилися до повстання. [...] Ряди війська, яке боролось за свободу разом з широкими демократичними масами Петрограда, в значній мірі складалися з синів українського громадянства й робітництва, з представників демократичних верств української нації. [...] Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за ці права ми зичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський нарід має вже віддавна. З цим гаслом національного визволення й повинні виступити українські маси в Петрограді. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити як найширший культурний розвиток українського народу. В світлі сього ідеалу, як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогодняшнього дня, українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, лозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку, з як найширшими правами окремих націй і спеціально з як найширшою національною територіяльною автономією України» [3, с. 26–27]. Це рядки з відозви Петроградського Тимчасового Українського Революційного Комітету від

2(15) березня 1917 року. «Як бачимо, тут чітко зазначена й особлива роль українства в революції, й особливі його завдання, в тому числі й стратегічний курс на національно державну самостійність. Ну, а те, що цей комітет мав реальну вагу, засвідчила маніфестація у Петрограді через кілька днів з нагоди річниці народження Тараса Шевченка, в якій узяли участь десятки тисяч осіб. Її учасники несли портрети поета, транспаранти з гаслом «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!», десятки національних синьо-жовтих прапорів. Поряд зі студентами, інтелігенцією і робітниками в урочистому поході взяли участь вояки – солдати й офіцери. Очолював похід загін кубанських козаків у мальовничих чорних жупанах з січовим прапором і запорозькими бунчуками. Промарширував під синьо-жовтими прапорами лейб-гвардії Волинський полк – той, що першим розпочав перехід на бік революції (як пізніше писали свідки подій, «два українські полки скинули російського царя»). У лавах українців зі своїми прапорами та гаслами йшли і представники інших пригноблених імперією народів – фіни, поляки, естонці, латиші, білоруси, татари» [8, с. 12].

Інакше кажучи, українська політична суб'єктність у ці дні яскраво себе унаочнила в самому акті збройного скинення царату. Водночас ця суб'єктність з цього часу набула геополітичного виміру, перетворюючись із латентної на актуальну. Наступні етапи цього перетворення – формування Центральної Ради, її Універсали, поява українізованих частин і з'єднань, коли самочинна, коли вимушено санкціонована всеросійським урядом, проголошення УНР, її участь у мирних переговорах у Бересті з

Почвірним союзом, зрештою, проголошення української незалежності – це все стане закономірними етапами становлення цієї суб'єктності. Але це вже інші сюжети й інша тема, пов'язана з теоретичною проблематикою – як саме характеризувати цю суб'єктність, яка навряд чи вписується у рамки стандартної дихотомії «латентна–актуальна» та потребує складнішого понятійно-категоріального апарату.

Висновки. Підсумуємо мовлене в цій нашій статті та у двох попередніх [6; 7]. Ранньомодерна українська козацька нація формувалася як спільнота вільних людей із високим рівнем суб'єктності. Але в умовах самодержавної Російської імперії національна суб'єктність частково була силоміць знищена разом із індивідами-носіями, частково «розсмокталася». Відтак утворилася історична пауза в націєтворенні, яке довелося починати на новій, ширшій основі. Проте і в ранньомодерні, і в модерні часи найяскравіші носії національної суб'єктності (*vita maxima*, за Олександром Кульчицьким) завжди перебували у відносній меншості серед загального населення. У постколониальному і посттоталітарному суспільстві назагал національна суб'єктність не може охоплювати всіх, хто номінально є громадянином даної держави. Це серйозна проблема України, і не лише її. При цьому історично українська національна суб'єктність полісуб'єктна у своїй основі, в цьому її сила і слабкість. Усі три Майдани – 1990, 2004, 2013–2014 років – це вияви національної суб'єктності. В РФ дуже мало хто і з влади, і з опозиції зміг це збагнути. Відсіч російській агресії у 2014 та 2022 роках ґрунтувалася передусім на самочинності, влада зі значним запізненням підключалася до

цього. Україна як геополітичний суб'єкт зірвала плани Кремля тому, що діяла як «Держава Війська Запорозького» (І. Лосев), тобто відбулося відродження на новій основі історично традиційної української суб'єктності. Та система державної влади України досі не побудована так, як вона має бути побудована з урахуванням переваг, які дає ця традиція як у збройному, так і в ідейному протистоянні десуб'єктивованій російській міфореальності, і з мінімізацією виявлених історією її недоліків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський, Ю. *Україна Irredenta*. 3-тє вид. Берлін, 1924. 237 с.
2. Боляновський, А. В. *Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.)*. Львів, 2013. 880 с.
3. Відозва Петроградського Тимчасового Українського Революційного Комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді. *Україна в ХХ столітті (1900–2000)*: зб. документів і матеріалів (упор.: А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін.). Київ, 2000. С. 26–27.
4. Волобуєв, Михайло. До проблеми української економіки. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>
5. Вступительное слово Министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова в ходе встречи с заместителем Председателя Правительства Республики Сербия А. Вулином, Москва, 14 августа 2024 года. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1965566/
6. Гравовська, І., Гравовський, С. Латентна геополітична суб'єктність України як реальність та наукова проблема. *Українознавство*. 2024. № 1 (90). С. 194–203.
7. Гравовська, І., Гравовський, С. Історичне становлення геополітичної суб'єктності України від початкових етапів

до кінця XIX століття. *Українознавство*. 2024. № 2 (91). С. 207–223.

8. Грабовський, Сергій. *Революція 1917-го: ескіз до портрету в інтер'єрі історичної доби*. Ніжин, 2017. 48 с.

9. Донцов, Дмитро. *Історія розвитку української державної ідеї*. Київ, 1991. 48 с.

10. Животко, А. *Історія української преси*. Київ, 1999. 360 с.

11. Забужко, О. Філософія національної ідеї: Україна і Європа. *Зустрічі*. 1991. № 2.

12. Із програми Національно-демократичного (народного) сторонництва. *Україна в XX столітті (1900–2000): зб. документів і матеріалів* (упор.: А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін.) Київ, 2000. 351 с.

13. Леся Українка. *Твори: в 10 т.* Київ, 1965. Т. 9.

14. Леся Українка. 9.02.1894 р. До М. П. Драгоманова. *Зібр. тв. у 10 т.* Т. 9.

15. Махно, В. П. *Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины: справочник*. Изд. 2-е исправ., дополн. Севастополь, 2009. 168 с.

16. Микола Міхновський. *Самостійна Україна*. Програма Революційної Української Партії із 1900 року. Вступне слово проф. Володимира Шаяна. Лондон, 1967. 32 с.

17. У Вільнюсі варто згадати Жепу. URL: <https://espresso.tv/u-vilnyusi-vartozgadati-zherpu>

18. *Україна в XX столітті (1900–2000): зб. документів і матеріалів* (упор.: А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін.) Київ, 2000. 351 с.

19. Чикаленко, Євген. *Спогади (1861–1907)*. Нью-Йорк, 1955. 504 с.

20. Ярослав Грицак, Юрій Шаповал. Чи була Україна російською колонією? URL: <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiu-koloniieiu/>

21. Michael Schwirtz. A Navy Trip to Kabul: How Ukraine Negotiated With the Taliban and Rescued 96 Afghans. URL: <https://www.nytimes.com/2021/09/24/world/middleeast/>

[ukraine-taliban-rescue-afghanistan.html?fbclid=IwAR0I5Dt7wnMku16nnpnBm6r3bVI4DJGhJo2_ImdLIgmsG7T9UZXXQbwMNVh4](https://www.facebook.com/ukraine-taliban-rescue-afghanistan.html?fbclid=IwAR0I5Dt7wnMku16nnpnBm6r3bVI4DJGhJo2_ImdLIgmsG7T9UZXXQbwMNVh4)

22. Oksana Zabuzhko (Оксана Забужко). URL: <https://www.facebook.com/okšana.zabuzhko/posts/40429608439520>

23. Former Russian colonies. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Former_Russian_colonies

REFERENCES

1. Bachynskyi, Yu. (1924). *Ukraine Irredenta*. 3-rd ed. Berlin, 237 p. [in Ukr.]

2. Bolianovskyi, A. (2013). *Foreign Military Formations in the Armed Forces of Germany (1939-1945)*. Lviv, 880 p. [in Ukr.]

3. Sliusarenko, A., Husiev, V., Korol, V., et al., comp. (2000). Appeal of the Petrograd Provisional Ukrainian Revolutionary Committee to Ukrainian citizenship, Students, Workers and Ukrainian Officers in Petrograd. (2000). *Ukraine in 20th Century (1900–2000)*. Kyiv, pp. 26–27. [in Ukr.]

4. Volobuev, M. *To the Problem of the Ukrainian Economy*. [online] Available at: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/> [in Ukr.]

5. *Opening Speech by the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation S.V. Lavrov during a Meeting with Deputy Prime Minister of the Republic of Serbia A. Vulin, Moscow, August 14, 2024*. [online] Available at: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1965566/ [in Rus.]

6. Grabovska, I., Hrabovskyi, S. (2024). Latent Geopolitical Subjectivity of Ukraine as a Reality and a Scientific Problem. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1(90), pp. 194-203. [in Ukr.]

7. Grabovska, I., Hrabovskyi, S. (2024). The Historical Formation of Geopolitical Subjectivity of Ukraine from the Initial Stages to the end of the 19th Century. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2 (91), pp. 207-223. [in Ukr.]

8. Hrabovskyi, S. (2017). *Revolution of 1917: a Sketch for a Portrait in the Interior of a*

Historical Era. Nizhyn, 48 p. [in Ukr.]

9. Dontsov, D. (1991). *The History of the Development of the Ukrainian State Idea*. Kyiv, 48 p. [in Ukr.]

10. Zhyvotko, A. (1999). *History of the Ukrainian Press*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]

11. Zabuzhko, O. (1991). *Philosophy of the National Idea: Ukraine and Europe*. Zustrichi, No. 2. [in Ukr.]

12. Sliusarenko, A., Husiev, V., Korol, V., et al., comp. (2000). From the Program of National-Democratic (people's) Support. *Ukraine in 20th Century (1900–2000)*. Kyiv, 351 p. [in Ukr.]

13. Ukrainka, L. (1965). *Works: In 10 Vol*, Kyiv, Vol. 9. [in Ukr.]

14. Ukrainka, L. (1965). 9.02.1894 To M. P. Drahomanov. *Collection of Works in 10 Vol*. Vol. 9. [in Ukr.]

15. Makhno, V. (2009). *A Complete List of Associations and Formations of the 3rd Reich from Citizens of the USSR and Emigrants, as well as from Residents of the Baltic States, Western Belarus and Ukraine: Directory*. 2nd ed., cor. and ext. Sevastopol, 168 p. [in Rus.]

16. Mikhnovskiy, M. (1967). *Independent Ukraine*. Program of the Revolutionary Ukrainian Party since 1900. Introductory

Speech by Prof. Volodymyr Shaian. London, 32 p. [in Ukr.]

17. In *Vilnius, it is Worth Mentioning Zhepa*. [online] Available at: <https://espresso.tv/u-vilnyusi-var-to-zgadati-zhepu> [in Ukr.]

18. Sliusarenko, A., Husiev, V., Korol, V., et al., comp. (2000). *Ukraine in the 20th Century (1900–2000): Collection. Documents and Materials*. Kyiv, 351 p. [in Ukr.]

19. Chykalenko, Ye. (1955). *Memoirs (1861–1907)*. New York, 504 p. [in Ukr.]

20. Hrytsak, Ya., Shapoval, Yu. *Was Ukraine a Russian colony?* [online] Available at: <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiu-koloniieiu/> [in Ukr.]

21. Schwirtz, M. *A Nervy Trip to Kabul: How Ukraine Negotiated With the Taliban and Rescued 96 Afghans*. [online] Available at: https://www.nytimes.com/2021/09/24/world/middleeast/ukraine-taliban-rescue-afghanistan.html?fbclid=IwAR0I5Dt7wnMku16nnpBm6r3bVI4DJGhJo2_ImdLIgmsG7T9UZXXQbwMNVh4 [in Ukr.]

22. *Oksana Zabuzhko* [online] Available at: <https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/40429608439520>

23. *Former Russian Colonies*. [online] Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Former_Russian_colonies [in Ukr.]

Summary

GEOPOLITICAL SUBJECTIVITY OF UKRAINE: LATENT IS TURNED INTO ACTUAL

Iryna GRABOVSKA

orcid.org/0000-0002-7416-9541

Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Serhii HRABOVSKYI

orcid.org/0000-0003-3041-8945

Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow of the Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation, H. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU

The relevance of the research. Problems related to geopolitical subjectivity were and remain one of the main ones for the philosophy of history. At the same time, they cannot be reduced to purely theoretical considerations disconnected from real events. The authors of the article, using significant examples of recent decades, show how difficult such problems

become when situations of "loss of subjectivity" by the formations of the armed forces of certain traditional geopolitical subjects arise. And at the same time, how do Ukrainians, whom no one paid attention to, show such subjectivity? But the actions of Ukrainians that are unexpected for external observers are not a coincidence, they are determined by previous history, so they did not "come out of nowhere." Thus, to better understand the present, one should turn to history.

The **purpose** of this article is to identify the peculiarities of the transformation of latent subjectivity into actual subjectivity, primarily by analysing Ukrainian realities.

The historical part of this article is devoted to the transformation of Ukraine's latent geopolitical subjectivity into actual subjectivity, which was clearly evidenced by the active and independent participation of Ukrainian military formations in the overthrow of the tsarist regime in Russia (March 1917), which had a colossal impact on the situation in the world. The authors trace the key plots and moments of change on the Ukrainian territory at the end of the 19th century—in the first decades of the 20th century, primarily changes in the intellectual environment and politically active circles. However, at the same time, like in the vast majority of colonies, far from the entire population of Ukraine constituted the Ukrainian nation, even the greater part of ethnic Ukrainians was in an uncertain status. The First World War and the revolution in the Russian Empire significantly accelerated the consolidation of national subjectivity but did not make it sufficiently strong and internally structured.

The **conclusion** made by the authors of the article consists, first, in the need to take into account the fact of the existence of a long process of transformation latent geopolitical subjectivity of Ukraine into actual subjectivity, and second, in the fact that the subjectivity of Ukraine hardly fits into the framework of the standard dichotomy "latent-actual" and requires the development of a more complex conceptual and categorical apparatus for its characterisation.

Keywords: Ukraine, geopolitical subjectivity, latent and actual subjectivity, modern nation, ideological background of subjectivity.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У НІМЕЧЧИНІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024 РР.)

Василь СТИШОВ

orcid.org/0000-0001-8786-428X

аспірант, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Анотація. *Йдеться про діяльність громадських організацій у ФРН під час російсько-української війни (2014–2024 рр.). Нині в Німеччині активно функціонують понад 40 офіційно зареєстрованих саме українських громадських організацій, які допомагають українцям.*

Ключові слова: *українські громадські організації, Німеччина, ФРН, національна ідентичність, заходи.*

Постановка проблеми. Упродовж історичного розвитку люди об'єднувалися в певні соціальні групи на основі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін., оскільки згуртованість дає змогу відстоювати національні інтереси, зберігати свою ідентичність, презентувати культуру свого етносу, а також розв'язувати складні завдання, переборювати будь-які труднощі тощо. Передусім це стосується важких періодів, часів випробувань – війн, революцій, економічних криз, авторитарних режимів, дисидентських рухів та ін. Історія свідчить, що неодмінною умовою існування демократичних держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів – громадських організацій. Щодо останніх у науковій літературі знаходимо різні термінологічні назви – «самоврядні організації» [3] та «неурядові організації» [1].

Так, після сумнозвісних подій 2014 року, а особливо з початком повномасштабної російсько-української війни (24.02.2022) значна кількість вимушених переселенців з України емігрувала

до європейських країн, а також США, Канади та інших держав. Серед багатомільйонного українства, яке нині перебуває за кордоном, зосередимо увагу лише на тій частині з них, які знайшли прихисток у Федеративній Республіці Німеччина (за даними Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини, у ФРН за перші три тижні війни офіційно зареєстровано близько 160 тис. емігрантів, станом на травень 2024 р. – 1 млн. 650 тис. осіб). Тут їм було надано різноманітні види допомоги – грошова, матеріальна, житлова, освітня та ін. Характерно, що близько 80% із них – жінки та люди похилого віку, близько третини – діти й підлітки.

Аналіз джерел та публікацій. Грунтовне студювання специфіки різноманітних самоврядних організацій у понятійній системі політологічної, соціологічної, історичної, соціолінгвістичної, етнологічної та інших наук набуває істотного значення у зв'язку з тим, що нині названі структури дедалі посилюють стратегічну функцію як суб'єкта політики й важливого націєоб'єднувального

елементу, що сприяє етнічному згуртуванню, становленню громадянського суспільства. Саме тому актуальним у сучасній науці є всебічне дослідження проблем міграції, різних видів організацій як в Україні, так і в діаспорі, зокрема їх створення, особливостей функціонування, цілей та ін. Вивчення останніх у різних аспектах уже почасти було предметом уваги ряду українських (Л. Лойко, В. Кравчук, В. Дорофєєва, С. Гололобов, О. Гостєва, А. Матвійчук, К. Меркулова, Б. Чернявська, Л. Шевченко, О. Юлдашев, А. Бодров, В. Дементов, І. Ткачук, Т. Рендюк, Н. Кондратенко, А. Жорняк, С. Подпльота, О. Макарова, Д. Дутка та ін.) і зарубіжних (А. Стіклер, У. Бранд, Д. Кларк, Ф. Фуртак, В. Хаммер, Р. Беріт, Р. Патнем, Г. Рейні, М. Бутдол, Ю. Корчак та ін.) науковців. Однак діяльність українських організацій у Німеччині в теоретичному й практичному аспектах ще не була предметом ґрунтовного студіювання. Це й становить актуальність теми статті.

Мета статті – простудіювати особливості функціонування раніше сформованих і нових українських громадських об'єднань, організацій, товариств у Німеччині, узагальнити їх основні цілі та продемонструвати заходи, які вони проводять із метою формування системи патріотичних цінностей в українців різних вікових груп, збереження ними національної ідентичності й етнокультури.

Виклад основного матеріалу. Засвідчено, що саме в досліджуваній період істотно активізували свою діяльність численні відомі світові й регіональні українські громадські організації та представництва, наявні у ФРН. За сучасних мілітарних умов утворено різноманітні нові об'єднання українців, які є

одним із найефективніших механізмів лобювання інтересів у суспільстві, що за нинішніх обставин сприяють тимчасово переміщеним особам.

К. Меркулова визначає громадську організацію як «недержавне, добровільне об'єднання громадян, об'єднаних спільною метою щодо реалізації і захисту прав, а також соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів, що здійснює вплив на суспільно-політичне життя та не ставить за основну мету свого існування отримання прибутку» [4, с. 8].

Офіційно на сьогодні в Німеччині зареєстровано понад 40 громадських організацій різного спрямування – національно-патріотичні, волонтерські, культурологічні, релігійні, освітні, наукові, скаутські, центри прийняття біженців та ін. Передусім серед них варто назвати такі, як Альянс Українських Організацій, Центральна Спілка Українців в Німеччині, представництво Українського інституту в Німеччині, німецько-українське культурне об'єднання «Український світ», німецько-українське товариство культури «Берегиня», Німецько-Українське культурне товариство, Об'єднання українських жінок в Німеччині, Спілка української молоді в Німеччині, Союз українських студентів Німеччини, Пласт, Віче та багато інших, а також релігійні структури (Українська православна церква, Українська греко-католицька церква та ін.). Оскільки Німеччина – це федерація, то у кожній землі діють крайові українські організації на зразок Крайова Управа Спілки Української Молоді у Німеччині (Мюнхен), Німецько-Українське товариство «Райн-Некар» (Гейдельберг/Мангайм), Українська громада

Берліна Ukraine-Hilfe Berlin (Берлін), Українське товариство у Франкфурті-на-Майні (Франкфурт-на-Майні), Організація українців у Франконії (Швабах/Нюрнберг), громадська організація «Pro Ukraine e.V.» («Про Україну, допомога дітям» (Раттінген/Дюссельдорф), товариство «Берегиня» (Берлін) тощо. Діяльність кожної з них є важливим внеском у збереження ідентичності та боротьбу за майбутнє української нації.

Названі вище організації мають відмінну структуру, кількість членів, локації перебування, напрям діяльності тощо.

Вагомою соціальною структурою є Об'єднання Українських Організацій у Німеччині (ОУОН) (Dachverband der ukrainischen Organisationen in Deutschland e.V.) – українське крайове центральне представництво у ФРН для координації діяльності та захисту інтересів українців у цій державі. Сьогодні до її складу входять 20 організацій і вона є членом Світового Конгресу Українців. Назване об'єднання ставить собі за мету за допомогою засобів зв'язку з громадськістю репрезентувати інтереси та координувати діяльність українських організацій і інституцій у Німеччині, розвивати українсько-німецькі відносини й співпрацю з Європейським Союзом у культурному, освітньому, науковому, спортивному, соціальному й благодійному напрямках, сприяти збереженню української національної ідентичності, мови, мистецтва та культури українців у ФРН, підтримувати українські освітні заклади, сприяти розвитку демократичних процесів в Україні та її євроінтеграції; централізовано сприяти та покращувати становище всіх українців та їхніх організацій у Німеччині в

рамках обговорень, переговорів і угод із відповідними органами у ФРН.

У Берліні 2018 року створена громадська організація IWEK e.V. (Initiative für Wissensaustausch, Empowerment und Kultur – Обмін знаннями, розширення можливостей і культурна ініціатива). Вона не лише поширює українську культуру серед населення Німеччини, а й сприяє обміну досвідом між двома державами та професійному розвитку різних українських галузей, зокрема працює над культурними, політичними, освітньо-науковими та соціальними проектами. Під час російсько-української війни ця структура активно займається гуманітарною допомогою в Україні та для вимушених переселенців у Німеччині. Спільно із 9 іншими організаціями IWEK e.V. заснувала Альянс Українських Організацій і є його членом. Головними напрямками діяльності організації є політичний, культурний і науковий захист України за кордоном, тобто як на культурному фронті, так і на політичному. Наприклад, її члени висвітлюють внутрішні та зовнішньополітичні питання, пов'язані з Україною, та особливості російсько-української війни з 2014 року. Культурний напрямок скерований на ознайомлення населення Німеччини з матеріальними і духовними надбаннями України: «Закохуємо мешканців Федеративної Республіки в Україну». Наукова діяльність спрямована на кілька проектів, пов'язаних із екологією, покращенням життя та науковим обміном між Україною й ФРН. Організація підтримує молодіжні ініціативи, зокрема започатковано проект, профінансований фондом EVZ/«Erinnerung, Verantwortung, Zukunft» («Пам'ять, відповідальність, майбутнє»), у межах якого відбуваються

різнотематичні зустрічі української та німецької молоді; реалізують книжкові проекти «Подарую українську книгу переселенцям»; спільно з організацією «Пласт» закупають бібліотеку для берлінського й мюнхенського Пласту. Проект «Доступна книга» спрямований на наявність української літератури в німецьких книжкових магазинах різних міст. У зв'язку з російсько-українською війною започатковано ще один важливий проект – дослідження проблем і потреб тимчасово переселених осіб з України, які були студентами, будуть студентами чи науковцями.

Заслугує на увагу Представництво Українського інституту в Німеччині, відкрите в Берліні 29 березня 2023 року. Його головним завданням є поліпшення знання та розуміння України в німецькому суспільстві, популяризація української культури у ФРН та розвиток зв'язків українських митців і науковців із німецькими колегами. За порівняно короткий період існування реалізовано ряд проектів: відбулася виставка «Ти знаєш, що ти людина», представлено програму «Відлуння української сучасності» (м. Кельн), а також супровідну програму «Калейдоскоп історії. Українське мистецтво 1912–2023» у дрезденському Albertinum із концертами, кінопоказами та публічними лекціями, комплексну українську програму на міжнародному театральному фестивалі «Berliner Theatertreffen – 2023» (Берлінська театральна зустріч – 2023). Товариство підтримало значну подію в Humboldt Forum (Форум Гумбольдта), присвячену темі палаців культури, у межах якої були представлені українське відеомистецтво, українські групи, наприклад, хіп-хоп-гурт «Fo Sho» і співак

Lucas Bird. На панелях були присутні українські автори та діячі мистецтва Женя Моляр, Василь Черепанін, Катя Міщенко. Члени Українського інституту в Німеччині брали участь у Лейпцизькому та Франкфуртському книжкових ярмарках, де разом із інституційними партнерами курували дискусійну програму; Український інститут уперше мав власний стенд на Франкфуртському ярмарку. Названі публічні заходи містять читання, панельні дискусії, концерти, перформанси, лекції та мають на меті надати ширший контекст до українського мистецтва й культури. Окрім програм сучасного мистецтва, товариство ще опікується підтримкою літератури, особливо української музики – це як академічні музичні програми, так і джаз, і сучасна музика, і мейнстрим-музика. У грудні 2023 р. представництво провело виставку Sound of Ukraine. Geschichte eines Weihnachtsliedes (Звук України. Розповідь про різдвяну колядку), присвячену композиторові Миколі Леонтовичу та його твору «Щедрик». Виставка відбулася 13 грудня у Берлінській філармонії разом із концертом оркестру Львівської філармонії, а 16–17 грудня – під час різдвяного благодійного ярмарку українських дизайнерів «Скриня» в Берліні. Український інститут у Німеччині підтримує участь українських діячів у міжнародних музичних подіях – фестивалях і ярмарках, адже це необхідно їм для того, щоб зміцнити свою присутність на німецькому музичному ринкові.

Варто наголосити на молодіжному об'єднанні у Німеччині, що діє понад 60 років, – це організація «Союз українських студентів» (Deutsche Stiftung für Engagement und Ehrenamt), у якій однаково представлені українці як зі сходу,

так і заходу України. Вишівці разом проводять дозвілля, обмінюються досвідом, підтримують один одного в розв'язанні різних проблем, що нерідко виникають у чужій державі. Організація має представництва в понад десяти університетських містах Німеччини. Однак масовою її не можна назвати, хоча в німецьких університетах навчається понад шість тисяч українців. Невеликі українські групи, часто офіційно навіть не зареєстровані, але діють у багатьох німецьких містах. Здебільшого українці збираються на дозвіллі, аби підтримувати традиції своїх пращурів або відзначати національні свята. Так, громада українців у Франкфурті-на-Майні вперше в 2011 році відзначила День Незалежності України. Кілька разів на рік українці регіону збираються на традиційні свята. Зокрема, на річці Майні святкували Івана Купала. Час від часу спілка у Франкфурті-на-Майні організовує вечірки та концерти українських гуртів. За підтримки й фінансування організації «Союз українських студентів» на основі німецького дитячого театру функціонує перший український театр «Українська капела». Зазначені вище заходи згуртовують молодь задля пізнання та збереження своєї етнічної культури.

Українська діаспора у Німеччині досить численна. Вона активно популяризує традиційну культуру свого народу, дбає про збереження мови своєї нації. Більшість батьків зацікавлені в спілкуванні дітей рідною мовою серед земляків-однолітків, залученні їх до збереження національної спадщини. У Берліні особливу роль у цьому відіграють українська скаутська організація «Пласт» та Українська суботня школа, що також діє на волонтерських засадах і доступна

в інтернет-просторі. Традиційно пластовий осередок проводить такі заходи: свято Миколая (важлива подія для берлінських дітей); розколяда (різдвяний концерт із колядками, вертепом, щедрівками та українським частуванням); фломаркт (пластовий ярмарок, що дає змогу розвивати в дітей економічну грамотність і причетність до благодійних проєктів); велогонка (змагання-гра на велосипедах, самокатах і біговелах), а також тематичні ігри різних регіонів, вогниги та мандрівки. У 2023 році за сприяння волонтерів у Берліні було реалізовано ряд проєктів: літній табір «Вітер у травах», ініціативу Plast Berlin Helps, яка, окрім надання гуманітарної допомоги українцям, співпрацює із сімейними центрами Берліна, де проводять творчі та кулінарні зустрічі в родинному колі, є велика бібліотека з україномовними книгами для дорослих і дітей. Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну Пласт увійшов до складу об'єднання «Альянс українських організацій» і започаткував ще три важливі волонтерські проєкти: 1. Plast.berlin.helps – тактична медицина; 2. Пластова бібліотека, яка активно співпрацює з видавництвами та іншими бібліотеками; 3. «Халабуда», присвячений розвитку проукраїнських активностей для дітей; заняття в межах проєкту відбуваються безкоштовно 3–4 рази на тиждень і містять такі заходи: творчі зустрічі (ліплення з глини, малювання петриківського розпису, розмальовки, дитячі комікси, українські пісні); екскурсії Берліном; заняття спортом та ігри в таборах.

Варто назвати організацію української громади Берліна «Ukraine-Hilfe Berlin» («Допомога Україні Берлін»), яка здійснює гуманітарну допомогу та

опікується дозвіллям українців у столиці Німеччини. Основна мета об'єднання – створення комфортного україномовного середовища для практикування мови. Представники громади проводять ряд важливих і цікавих заходів: 1) україномовні тематичні вечори, мистецькі та гастрономічні майстер-класи (ляльки-мотанки, розпис на тканині тощо), ярмарки, різноманітні ігри, літературні читання та ін.; 2) недільні сніданки «Schöneberg hilft» («Шенеберг допомагає») – добровільні акції Intercultural House (Міжкультурний дім) у Берліні під гаслом «Неділя – традиційний день сім'ї в Україні, вся сім'я снідає разом» за спонсорства благодійників і пожертвувань від супермаркетів; 3) спільна вечера – щотижнева акція Intercultural House (Міжкультурний дім) у Берліні за підтримки торговельних мереж, що організовується для вимушених переселенців з метою проведення спільної трапези, спілкування із земляками, а також надання консультації спеціалістів, зокрема дітям, які потребують психологічної допомоги; 4) український книжковий клуб – зустрічі в компанії книголюбів, основна ідея яких – повертаємо втрачене майбутнє наших предків. Майбутнє, яке вони створювали для нас і яке віками намагалися знищити російські загарбники, спалюючи українську літературу та вбиваючи наших авторів (зокрема, це: знайомство з розстріляним відродженням; читання українських творів і п'єс; історія «заборонених авторів»); 5) вивчення української мови та читання українською мовою дітям. Організовані акції української громади Берліна – це можливість навчитися новому, набутти досвід, зберегти та передати майбутнім поколінням українців свою традиційну

культуру, пісню, мову, отримати позитивний настрій і обмінятися ідеями з друзями під час зустрічей.

Також у Берліні знаходиться Центральна спілка українців у Німеччині, основне завдання якої – інтеграція українців у німецьке суспільство, посилення позитивного іміджу України в Європі. Знаючою подією організації було проведення в Шарлоттенбурзькій ратуші Берліна ювілейної конференції на тему «Інтеграція українців у Німеччині», яка є актуальною як для німців, так і для українців. Невід'ємною частиною багатьох українських свят є частування, адже наші громадяни відомі в усьому світі своєю гостинністю. Тому і під час святкування десятиріччя Центральної спілки українців у Німеччині всі присутні мали змогу поласувати смачними національними стравами, які приготували вихідці з України, власники ресторану «Odessa Mama» у м. Берліні. Під час святкування відбулося відкриття виставки художника Віктора Бондарчука під назвою «Трипілля – початок цивілізації та загальнолюдська спадщина». Митець демонстрував свої картини та з великим натхненням і захопленням розповідав про витоки, символізм і міжнаціональні зв'язки трипільської культурної спадщини. Почесна голова товариства «Україна-Світ» Галина Марчук виголосила доповідь про історію, особливості й актуальні проблеми українського дзвонарства. Вона колекціонує дзвони різних країн і щороку бере участь в організації фестивалю дзвонарів. Завершував святкування ювілею український бал під мелодії пісень від «ГОР-ТРИО». Цей захід об'єднав у собі науковий складник, мистецьку сферу, а також елементи духовної та матеріальної культури

українців – основу національної ідентичності.

Важливу роль у збереженні та популяризації національної традиційної культури відіграють конфесійні структури. У Німеччині відкриваються нові релігійні громади, які належать до Української Православної Єпархії в Західній Європі. Від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Єпархією відкрито понад 15 нових парафій (2 в Берліні, Дюссельдорфі, Кельні, Дінгельштедті, Коршенбройсі, Франкфурті, Мангаймі, 2 в Мюнхені, Інгольштадті, Регенсбурзі, Карлсруе, Ной-Ульмі, Нюрнберзі) [5]. Створення таких церковних громад є важливим кроком у збереженні національної ідентичності, а також можливістю відчувати себе частиною великої української громади в Німеччині [7].

Під час загарбницької російсько-української війни релігійні громади в ФРН здійснюють надзвичайно необхідну різнобічну волонтерську діяльність. Офіційна статистика допомоги вимушеним переселенцям із України за 2023 рік, яку було оприлюднено Департаментом інформації Української греко-католицької церкви на Німецькій єпископській конференції (30 квітня 2024 року), засвідчує, що 27 (архі)єпархій, військово-капеланство й організації церковної допомоги надали щонайменше 88 млн. євро емігрантам, із яких 32,2 млн. євро – на допомогу вимушеним переселенцям саме в Німеччині, а 55,8 млн. євро – на підтримку втікачів від війни за кордоном. Цього ж року 5 775 штатних співробітників і близько 36 600 волонтерів працювали над наданням допомоги ЗПО. Щонайменше 525 000 осіб у Німеччині, які шукали захисту, були охоплені допомогою цієї церкви. З 2014 по 2023 рік

зазначена конфесія збила загалом понад 1,1 млрд. євро спеціальних фінансових ресурсів для допомоги емігрантам у Німеччині та за кордоном [8].

Релігійні організації, окрім матеріальної допомоги, активно проводять благодійну роботу. Про діяльність Української православної громади у Франкфурті-на-Майні дізнаємося з інтерв'ю священника місцевої церкви: «Більшість наших парафіян – це волонтери, які від початку війни активно допомагають і шпиталю в Україні, і нашій армії, і дитячим будинкам, і будинкам для літніх людей. Було дуже багато гуманітарних вантажів. Наприклад, два тижні тому ми відправили до п'яти українських шпиталів спеціальне харчування для тих поранених, які не можуть самостійно їсти. Я вже четвертий рік поспіль опікуюсь нашими важкопораненими військовими, які проходять лікування у військовому шпиталі Кобленца» [6]. Такі форми допомоги є надто важливими, а особливо тепер, коли Україна переживає складний і трагічний період своєї історії.

У Берліні з 5 квітня 2015 року розпочала свою діяльність Українська православна громада Святого апостола Андрія Первозваного. Перше богослужіння відбулося на Вербну неділю, парафіяни згадують: «І освячене зелене віття верби розійшлося в той день по сім'ях близько 30 українців Берліна, що приєдналися до нас вперше». Через певні обставини щонедільні богослужіння стали регулярними лише з грудня 2016 року. Але громада стрімко росла і міцнішала. Завдяки парафіянам храм збагачувався рідкісними реліквіями: ризи, Євангеліє, ікони в давній українській традиції – емалі та ін. Поступово парафія стала справжнім духовним осередком

українців у Берліні. Відновили традицію коляди на Різдвяні свята та Великодне освячення води, а також активно долучаються до таких громадських заходів, як урочистості до Дня Незалежності; дні пам'яті Тараса Шевченка та Миколи Василька; дні пам'яті жертв Другої світової війни та жертв Голодомору в Україні. З моменту ескалації російсько-української війни в 2022 році громада разом із Ukraine-Hilfe Berlin e.V. розгорнула широку волонтерську роботу: щоденний збір гуманітарної допомоги від небайдужих мешканців Берліна та її відправлення до України або вимушеним переселенцям, які опинилися в Німеччині. І, звісно, основне завдання будь-якої релігійної общини – це молитва, парафіяни так і кажуть: «Молитва за перемогу над кривавим окупантом тепер лунає в нашому храмі щодня».

Заходи, які проводять названі структури, спрямовані на формування системи патріотичних цінностей в українців різних вікових груп, збереження ними національної ідентичності та етнокультури.

Висновки. Допомога Німеччини Україні у складний для неї період надзвичайно потужна як у матеріальному, так і духовному плані. Проте й громадські організації роблять значний внесок у надання різноформатної допомоги.

З'ясовано, що нині у ФРН активно діють понад 40 офіційно зареєстрованих саме українських громадських організацій – національно-патріотичних, волонтерських, культурологічних, релігійних, освітніх, наукових, скаутських та ін. Розглянувши особливості їх функціонування, ми узагальнили головні цілі переважної більшості цих організацій: 1) об'єднання українців у Німеччині й

надання корисної та актуальної інформації, консультування; 2) гуртування українців, збереження й зміцнення національної ідентичності та запобігання асиміляції за кордоном шляхом максимального сприяння в реалізації їхніх мовних, освітніх, наукових, культурних, релігійних, спортивних та інших прав і потреб; 3) лобювання інтересів України у ФРН; 4) залучення українців, які перебувають у Німеччині, до матеріальної та моральної підтримки рідної держави – збору коштів, гуманітарної допомоги, сприяння зміцненню демократичних процесів в Україні та її євроінтеграції, донесення правдивої інформації громадянам ФРН про воєнні події, злочини росіян під час нинішньої загарбницької війни; 5) виховання дошкільнят, учнів, студентів і здобуття ними освіти рідною та німецькою мовами.

Отже, дослідження діяльності громадських організацій у Німеччині висвітлює її як важливий складник більш широкої проблеми – міграційних процесів українців у 2014–2024 роках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров, А. В. Класифікація неурядових організацій в сучасній науковій літературі. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 1. С. 53–57.
2. Гололобов, С. М. Розвиток механізмів взаємодії громадських організацій у сфері культури з органами публічної влади України: автореф. дис. к. держ. упр.: 25.00.02. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2020. 25 с.
3. Матвійчук, А. В. Категорія «самоврядні організації» у понятійній системі політичної науки. *Політичне життя*. 2021. № 4. С. 30–36.
4. Меркулова, К. О. Адміністративно-правове регулювання діяльності громадських організацій: автореф. дис. к. ю. н.: 12.00.07. Ірпінь, 2014. 20 с.

5. Парафії Православної церкви України в Німеччині. URL: <https://ur0.jp/3o8nT>
 6. Парафія святих первоверховних апостолів Петра і Павла. Франкфурт. URL: <https://ur0.jp/M84gB>
 7. У Німеччині засновано дві українські парафії. URL: <https://df.news/2023/03/07/u-nimechchyni-zasnovano-dvi-ukrainski-parafii/>
 8. Церква має бути голосом тих, хто цього голосу сьогодні не має, – архієпископ Гессе під час VIII Католицького саміту у справах біженців. URL: <https://ugcc.ua/data/tserkva-mae-buty-golosom-tyh-hto-tsogogolosu-sogodni-ne-mae-arhyepyskop-gessepid-chas-viii-katolytskogo-samitu-u-spravah-bizhentsiv-4801/>
 9. Чернявська, Б. Значення неурядових (громадських) організацій як показника рівня демократії та розвитку громадянського суспільства у державі. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/907944.pdf>
 10. Makarova, O. V., Dutka, D. I. Volunteer Movement in Germany (Current Aspects). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*. 2022. № 3 (49). С. 89–101.
 11. Waldemar Hummer: Internationale nichtstaatliche Organisationen im Zeitalter der Globalisierung – Abgrenzung, Handlungsbefugnisse, Rechtsnatur (PDF; 56 MB). *Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*. Band 39, C. F. Müller, 2000. S. 45.
- REFERENCES**
1. Bodrov, A. (2014). Classification of Non-Governmental Organizations in Modern Scientific Literature. *Naukovi pratsi MAUP* (Scientific Works of MAUP), Issue 1, pp. 53–57. [in Ukr.]
 2. Hololobov, S. (2020). *Development of Mechanisms of Interaction of Public Organizations in the Field of Culture with Public Authorities of Ukraine*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Public Administration, specialty 25.00.02]. Petro Mohyla Black Sea National University, 25 p. [in Ukr.]
 3. Matviichuk, A. (2021). The Category "Self-Governing Organizations" in the Conceptual System of Political Science. *Politychne zhyttya* (Political life), No 4, pp. 30–36. [in Ukr.]
 4. Merkulova, K. (2014). *Administrative and Legal Regulation of Activities of Public Organizations*: [A thesis for Candidate of Sciences degree in Law, specialty 12.00.07]. Irpin, 20 p. [in Ukr.]
 5. *Parishes of the Orthodox Church of Ukraine in Germany*. [online] Available at: <https://ur0.jp/3o8nT> [in Ukr.]
 6. *Parish of the Holy Supreme Apostles Peter and Paul*. [online] Available at: <https://ur0.jp/M84gB> [in Ukr.]
 7. *Two Ukrainian Parishes were Founded in Germany*. [online] Available at: <https://df.news/2023/03/07/u-nimechchyni-zasnovano-dvi-ukrainski-parafii/>. [in Ukr.]
 8. *The Church Must be the Voice of those Who do not Have this Voice Today - Archbishop Hesse during the VIII Catholic Summit on Affairs*. [online] Available at: <https://ugcc.ua/data/tserkva-mae-buty-golosom-tyh-hto-tsogogolosu-sogodni-ne-mae-arhyepyskop-gessepid-chas-viii-katolytskogo-samitu-u-spravah-bizhentsiv-4801/> [in Ukr.]
 9. Chernyavska, B. *The Importance of Non-Governmental (Public) Organizations as an Indicator of the Level of Democracy and Development of Civil Society in the State*. [online] Available at: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/907944.pdf>. [in Ukr.]
 10. Makarova, O., Dutka, D. (2022). Volunteer Movement in Germany (Current Aspects). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*. 3(49). pp. 89–101. [in Ukr.]
 11. Waldemar Hummer: Internationale nichtstaatliche Organisationen im Zeitalter der Globalisierung – Abgrenzung, Handlungsbefugnisse, Rechtsnatur (PDF; 56 MB) (2000). In: *Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*. Band 39, C. F. Müller, 45 p. [in Deu.]

Summary

**ACTIVITIES OF UKRAINIAN PUBLIC ORGANIZATIONS
IN GERMANY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
(2014–2024)**

Vasyl STISHOV

orcid.org/0000-0001-8786-428X

postgraduate student, junior research fellow
of the “Ukrainian Ethnological Center” Department of
M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

The relevance of the research. The article focuses on the activities of public organizations in FRG during the Russian-Ukrainian war (2014-2024). Currently, more than 40 officially registered Ukrainian public organizations (both long-established and new) are actively operating in Germany – national-patriotic, volunteer, cultural, religious, educational, scientific, scouting, etc.—with different structures, number of members, locations, area of activities, etc.

Purpose: To study the peculiarities of the functioning of previously established and new Ukrainian public associations, organisations, societies in Germany to summarise their main goals and demonstrate the activities they carry out in order to form a system of patriotic values among Ukrainians of different age groups and preserve their national identity and ethnic culture.

Conclusions. The study has highlighted activities of these structures aimed at supporting war refugees and helping Ukraine in this difficult period. The main goals of the vast majority of these organizations are identified and summarized, including: 1) uniting Ukrainians in Germany and providing them with the necessary information; 2) preserving and strengthening the national identity of Ukrainians and preventing assimilation abroad by maximizing the implementation of their linguistic, educational, scientific, cultural, religious, sports and other rights and needs; 3) lobbying for Ukraine's interests in Germany; 4) involving Ukrainians in Germany in material and moral support of their native state - fundraising, humanitarian aid, promoting the strengthening of democratic processes in Ukraine and its European integration, conveying truthful information to the people of FRG about military events and crimes committed by Russians during the current war of aggression; 5) educating preschoolers, pupils, students and providing them with education in their native and German languages.

The article describes the main activities carried out by the above-mentioned structures with the aim of forming a system of patriotic values among Ukrainians of different age groups and preserving their ethnic culture.

Keywords: Ukrainian public organizations, Germany, FRG, national identity, activities.

ON THE PROBLEM OF THE OWNERSHIP OF THE VOZNESENSKY "TREASURE": CONTINUATION OF THE DISCUSSION

Serhii PIETKOV

orcid.org/0000-0003-4160-767X

Doctor of Law Sciences, Professor, Military Institute
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: svpetkov@ukr.net

Nadiya GAVRYLYUK

orcid.org/0000-0002-2369-5701

Doctor of Historical Sciences,
RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

e-mail: gavrylyuk_na@ukr.net

Iryna TARASENKO

orcid.org/0000-0003-2766-1880

junior research fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

email: iryna_tarasenko@ukr.net

Annotation. *The proposed research, conducted using the methods of historiography, source studies, archaeology, archival studies, ethnostatistics, and biography, analyses the conclusions of national and foreign scholars — V. A. Grinchenko, M. O. Miller, S. S. Vaklynov, G. I. Shapovalov — on the ownership of the Voznesensky (or the Kichkas) "treasure". It is suggested that the "treasure" can be interpreted as a place of sacrifice to the Pecheneg gods for the victory over Grand Prince Svyatoslav.*

Keywords: *Voznesensky "treasure", Svyatoslav I Ihorovych, Grand Prince of Kyiv, Asparukh, Khan of Bulgaria, Pechenegs, Kyivan Rus', the First Bulgarian Empire, the Byzantine Empire.*

Statement of the problem. While working with the catalogues of the Scientific Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (hereinafter — IA NASU), the authors noticed that until 1950 almost all expeditions of the Institute of Archaeology (hereinafter — the Institute) had thematic names, for example, "The Antes", "The Greater Kyiv", and "The Scythian Steppe". This meant that the field research of the expeditions at that time was carried out in accordance with the planned topics carried out by the relevant scientific departments of the Institute; these expeditions were also financed by these

topics. The priority of this approach remained until the 1980s.

Only one Dnipro Hydroelectric Station (DniproHES) expedition of the People's Commissariat of Education of Ukraine in 1927—1932, led by D. I. Yavornytskyi (fig. 1—2), was focused on the total study of all archaeological sites on the territory of the construction of Dniprelstan in the Dnieper Nadporizhye. The expedition involved geologists, zoologists, ethnographers, anthropologists, and photo-documentary filmmakers. Later, the All-Ukrainian Archaeological Committee (VUAC) received a "Note on the archaeological research of the

Fig. 1. Dmytro Ivanovych Yavornytskyi

project organization refused to fund such research, and the People's Commissariat of Education was forced to do so through the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN), which caused a reduction in the time of archaeological research and affected the provision of personnel for the expedition (19). Describing the significance of these works, D. I. Yavornytskyi noted: "We can already say that the 40,000 exhibits

Dniprelstan territory" prepared by M. Rudynskyi, in which the author proposed to separate archaeological research from other scientific work in the area, which was done. However, the board of the Dniprobud

found by the expedition change the primitive history of mankind in South-Eastern Europe, so the entire scientific world is following the work of the expedition" (42).

Fig. 2. Members of the DniproHES expedition, 1929 (after Попандоупо 2012, с. 266).

M. O. Miller, a member of the expedition, also mentioned 5,000 photographic negatives, maps, drawings, cuttings of granite blocks, monoliths, burials, etc.; reports, descriptions that covered the archaeological material obtained, which was of great scientific importance not only for the history of Ukraine but also for territories beyond its borders. In his own words, not a single "brief" report on the work of the expedition was published, and, therefore, *"the extraordinary achievements and inventions of the Dniprelstan expedition did not benefit science, and in many cases have already been forgotten or lost"* (27, c. 6). This is not entirely true. In 1929, part of the materials of the DniproHES expedition (the results of the work for 1927) were published in the "Collected Works of the Dnipro Regional Historical and Archaeological Museum". The second part of the proceedings was prepared for a second edition in 1930, but due to repressions of the expedition members, it was scattered. It was found recently by S. M. Liashko (19, c. 199). The bulk of the material (divided between museums in Kyiv, Kharkiv, Dnipro, and Zaporizhzhia) and archival material (IA NASU) have been preserved despite all odds.

Ultimately, the study of all archaeological sites in a particular region had its advantages, since archaeological sites located in the same natural environment, despite chronological differences, have many common features, while chronological differences are more pronounced and vivid. The experience of the DniproHES expedition was used in the work of later expeditions to the new construction sites. Thus, I. F. Kovaleva, speaking about the importance of the DniproHES expedition for further new construction sites research, called it fundamental in the organization of work on new

construction sites and crucial in the creation of a legislative framework for the protection of monuments (19, c. 197).

The considerations for total archaeological research of regions are mostly related to settlement structures, but are sometimes reflected in burial monuments. The latter are most often attractive because they are usually closed complexes and contain well-dated material at the same time derived from the everyday life of the buried person. Some of these "rich" burials have been the subject of heated debate since their excavation. The Voznesensky (the Kichkas) "treasure", to which this study is devoted, is usually referred to and which was dispersed among several museums.

The appeal to this monument is also relevant because it belongs to the circle of antiquities of the emergency zone that was formed in the Lower Trans-Dnieper after the destruction of the Kakhovka hydroelectric power station on 6 June 2023. We are convinced that without knowledge of the archaeology of the region before the formation of the Kakhovka Reservoir, without long-term and conscientious monitoring of how the shores of the "man-made sea" have changed over the nearly 70 years of its existence, and without taking into account the experience of the first expeditions to new construction sites in the Lower Trans-Dnieper, successful research and restoration of archaeological sites here is impossible. Moreover, the data on each monument before its destruction is of particular importance. All of the above justifies our interest in the Voznesensky (Kichkas) "treasure" and makes the material below relevant right now.

Since the discovery of a Kyivan Rus' sword near Khortytsya Island, which the authors of the publication associate with

Svyatoslav I Ihorovych, Grand Prince of Kiev (30, c. 61), scholarly interest in the Voznesensky "treasure" has somewhat waned. In particular, O. Komar (21, c. 252) rightly noted that new archaeological finds could bring researchers closer to resolving issues related to the Voznesensky "treasure". However, it is possible that the well-known artifacts of this site have not yet exhausted their scientific potential.

Thus, the **purpose** of this article is to review the materials from the Voznesensky (Kichkas) "treasure" and the discussions that have accompanied this site over the years, based on a combination of primarily archaeological and written sources.

Historiography of the issue. Most researchers do not dispute the dating of the monument, but the problem of the ethnicity of the owners of the "treasure" remains, although almost all point to the similarity of the found objects with other finds of the Pereshchepy group of monuments of the Trans-Dnieper and associate the monument with the funerary ritual of the Early Slavs (35; 37; 38; 7;), Turks (5; 31), Khazars (1;2; 3;4; 20) or Bulgars (23; 15).

There is even a version that the burial belongs to the Asparukh, Khan of Bulgaria (7th century) (15;36). Based on the dating of the excavations by the author, the Voznesensky "treasure" could be linked to the activities of the first ruler of the Bulgarian Kingdom. After all, Kagan Asparukh, the son of Kubrat, the ruler of Old Great Bulgaria, who took possession of the lands on the right bank of the Dnipro, took advantage of the constant wars of Byzantium with the Arabs, crossed the Danube in 680 and entered Minor Scythia (present-day Dobrudzha). The Byzantine emperor Constantine IV Pogonatus, led by an army of 15,000—25,000 soldiers, came to meet him.

The Bulgarian army retreated to its fortifications on Peuce Island. *"And the Bulgarians, seeing the large Byzantine army, did not dare to engage it in battle but fled to their fortifications"* (24). Constantine IV positioned his infantry between the Olga and Danube rivers and placed his ships near the river banks. The Romans held the siege for four days, after which emperor Constantine IV announced to his soldiers that he was going to Aquae Calidae for treatment and left the battlefield. This was interpreted by the soldiers as an attempt to escape and negatively affected their morale, which was taken advantage of by Asparukh. His numerous surprise attacks forced the Romans to retreat, and in the decisive battle the Bulgarians defeated the demoralized enemy army. *"And the Bulgarians, seeing this, began to pursue them, and most of them were killed by the sword, and many were wounded"* (24). After the victory at Ongle, the Bulgarians continued their attack on Moesia. By the end of the summer of 681, the emperor was forced to sign a peace treaty that marked the emergence of a new state in the Balkans — the First Bulgarian Empire.

The Bulgarian archaeologist S. S. Vaklinov (fig. 3), who for many years studied the monuments associated with the First Bulgarian Empire with reference to the Bulgarian apocryphal chronicle of the 11th century, noted that Asparukh died near the Dnipro rapids in a war with the Khazars in the late 7th century, defending the Steppe part of Bulgaria from the Khazars. He underlined that this *"confirms the greatness, the stark simplicity and the richness of the burial near the Dnipro rapids. Isn't this the meaning of the unravelling of Asparukh's burial?"* (8, c. 35-39; 36).

During the processing of the expedition materials in the 1940s, another version

Fig. 3. Stancho Stanchev Vaklinov

emerged, which became known to the general public of Ukrainian archaeologists only in the 1990s. Thus, among the participants of the DniproHES expedition, the figure of archaeologist M. O. Miller stands out (fig. 4), who miraculously escaped repression and, working since 1939 as the Head of the Department of Ancient History and Archaeology of Rostov-on-Don State Pedagogical Institute, continued archaeological research in the Nadporizhye region. In 1943, the researcher emigrated to Germany, where he began active scientific work, becoming a full member of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Munich (Germany), a doctor of philosophy at the Ukrainian Free University, and a full member of the Shevchenko Scientific Society (1949).

He discusses with another member of the DniproHES expedition, V. A. Hrinchenko, who actually found and published the materials of the Voznesensky (Kichkas) "treasure" (9; 12, 13). A year after the

publication of V. A. Hrinchenko's article, in 1951, M. O. Miller published a small book in Canada "Mogila kniazia Svyatoslava (The Grave of Prince Svyatoslav)". It shows that at the time of its publication, the author was not familiar with V. A. Hrinchenko's article. At the same time, his brochure appeared as a kind of continuation of Hrinchenko's publication. In the list of the "treasure", the works of both archaeologists are identical and coincide even in detail. However, M. O. Miller enters into a discussion with his colleague and opponent. In his opinion, V. A. Hrinchenko's interpretation of the find as *"an ordinary treasure hidden by the builders and owners of the settlement in times of danger"* is completely erroneous because it is contrasted with a complex ritual in which the "treasure" was created and its belongings were half-burnt. Moreover, M. O. Miller unequivocally stated that the Kichkas "treasure" is nothing more than the grave of Prince Svyatoslav (27, c. 14). So, we

Fig. 4. Mykhailo Oleksandrovych Miller

have another version that has its own arguments.

Summary of the main material. In 1930, the DniproHES expedition carried out work near the Voznesenka village (now part of the city of Zaporizhzhia (fig. 5) at industrial site A, the site of the future metallurgical complex.¹ According to the construction plan,

Fig. 5. Map of the location of Voznesenska Girka in Zaporizhzhia (after Komar 2002, c. 239).

the highest part of Voznesenska Girka was to be leveled. At that time, excavation work was carried out manually without the use of mechanical means. Thus, the mentioned area of

Fig. 6. Volodymyr Hrinchenko

2×2 km was excavated by a team of 2.5 thousand people using more than one thousand rakes. As M. O. Miller recalled, the rakers dug with ploughs very quickly and quite deeply, with only two or three scientists to supervise them, which resulted in the destruction of ancient burials, and archaeologists did not have time to take the necessary measures to fix them (28, c. 8). Eventually, the research at this site was entrusted to V. A. Hrinchenko² (fig. 6), who carefully examined the entire area (3000 m²), dividing it into 2×2 m

¹ By comparing satellite images and cartographic data, researchers managed to establish the exact location of the "treasure", which has been the subject of discussion for some time. Now it is a modern industrial zone on the site between Zaporizhstal Steel Plant and the Zaporizhzhia Glass Factory (Zaporizhzhia Plant of Welding Fluxes and Glassware) (16, c. 205).

² Hrinchenko Volodymyr Autonomovych (5.07.1900–19.04.1948) was born into a peasant family in the farmstead of Tsokurivka (Velyka Rudka village), Dykanka district, Poltava region (10, c. 132). In 1924–1925, he was a Laboratory Assistant at the Department of Archaeology of the Central Proletarian Museum in Poltava, where well-known archaeologists V. Shcherbakivskiy, M. Rudynskiy, O. Takhtai, and others worked at the time. During the expeditions led by M. Rudynskiy, he gained experience in conducting exploration and excavations. From 1925 he studied at the Institute of National Education in Katerynoslav, worked as a Scientific Researcher at the Dnipropetrovsk Regional Historical and Archaeological Museum. In 1927–1933, the researcher participated in the DniproHES expedition (26, c. 185). From 1932 he studied at the Ukrainian Research Institute of Material Culture in Kharkiv and worked as a Head of the Department at the Kharkiv Historical Museum. In 1936–1938 he was an employee and director of the Central Historical Museum in Kyiv (11, c. 510). In 1939 he was repressed and served his sentence in the Krasnoyarsk Territory. After his release in 1947, he worked at the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR. He died of a heart attack and was buried in Poltava at the Monastery Cemetery. In 1956, the researcher was posthumously rehabilitated (28, c. 208; 29, c. 118).

Fig. 7. Exploration of the stone rampart, 1930 (photo negative, Scientific Archive of the IA NASU, f. 18; no. 317)

squares (27, c. 9). All 1195 squares were studied by him sequentially.

In 1930, V. A. Hrinchenko discovered an archaeological complex on Voznesenska Girka, a burial ground oriented in the north-east—south-west direction, which included 30 mounds of various sizes and shapes, forming two groups located 500 m apart. Between the mounds of the southwestern group, a vague rampart 0.45—0.85 m high was visible, which formed a fortification in the form of a rectangle 82 m long and 51 m wide, with an average width of 11 m (9, c. 37).

During the excavations of this structure, many horse bones (over 800) and a small number of fragments of pottery were found. The researcher noted that the vast majority of these finds were discovered at a shallow depth of 30—35 cm, which could indicate that the material was thrown to the ground at some point in time (9, c. 40). In the eastern part of the fortification, a ruined stone ring masonry with an area of 29 m² was discovered (fig. 7); (9, c. 39), in the

centre of which, at a depth of up to 2 m, there were burial pits with burnt human bones (18 of the 52 burnt bones belonged to a horse, and the researcher did not specify the rest), iron arrows and stones. A separate cylindrical pit up to 90 cm deep and 70 cm in diameter was completely filled with a large number of metal objects and pierced by three swords (fig. 8). The "treasure" was cut out completely and transported in a wooden box to the Dnipro Historical Museum, where experts professionally disassembled, described, and photographed the items found (fig. 9); (27, c. 10).

In terms of the number and weight of precious metals and objects of cultural significance, the "Kichkas" treasure, as D. I. Yavornytskyi called it in his notes after the historical name of the local area Kichkas, or "Voznesensky" treasure, as V. A. Hrinchenko called it in his reports, ranks second among the Ukrainian complexes found after the Pereshchepyne treasure. Among the numerous finds of the Voznesensky "treasure": 50 iron stirrups, 20

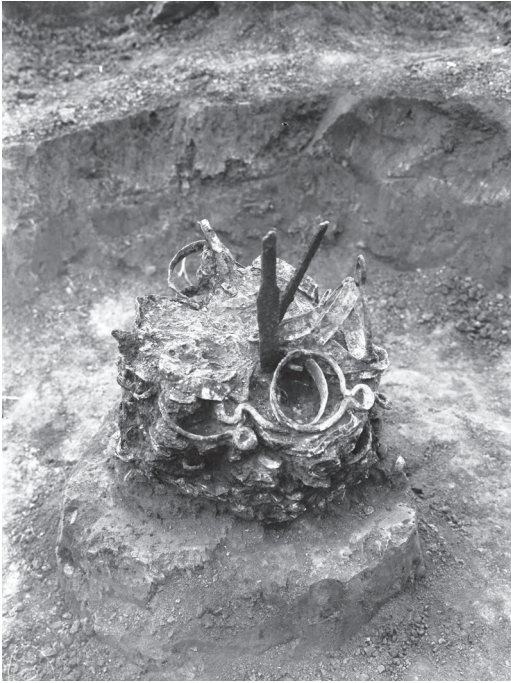

Fig. 8. Voznesensky "treasure" (photo negative) Scientific Archive of the IA NASU, f. 18)

iron horse bridles, as well as buckles and rings from horse harnesses. Two or three pairs of stirrups and bridles were ornamented with silver and gold notching; over 1400 gold items, almost all exclusively in the form of decorative plaques decorated with grain and scrollwork, and some stamped and molten metal lumps weighing over 1200 g. In general, the plaques were intended to decorate military belts and harnesses for horses. The finds also included gold rings, shackles, and other parts from saber scabbards, quivers, bows, saddles, and other equipment. Among the silver items, some stand

out (censers, discs), which had a religious purpose. Most of the finds contained traces of being in the fire, and many of them could not be identified due to interaction with fire.

According to V. A. Hrinchenko, the discovered structure was a fortification of the central headquarters of a military detachment of Slavs or Khazars, which allowed controlling the area within a radius of 15 km (9, c. 61—62). As for the discovered "treasure", the researcher believed that it was the burial of several people: *"The composition of the burial objects from the Vosnesensky site indicates that they belonged not to one, but to several, possibly many, persons. These people certainly could not have died a normal death together. The reason for such premature deaths could be an unsuccessful battle, an uprising in the army, or some serious catastrophe during which commanders and a certain number of soldiers died. This catastrophe may have led to a*

Fig. 9. V. A. Hrinchenko together with members of the DniproHES expedition P. Kozar, V. Solianyk, P. Kovtun, P. Smolychev, and E. Fedorovych studying the finds from the Voznesensky "treasure". Dnipro Regional Historical and Archaeological Museum, 1930 (after Попандонуло 2012, с. 269)

Fig. 10. Silver top of the Byzantine military standard in the form of an eagle. An artifact from the Voznesensky "treasure", Zaporizhzhia Museum of Local Lore

hopeless situation, and the surviving soldiers had to burn their military insignia (eagle and lion) along with their dead commanders and comrades so that they would not be taken by the enemy" (9, c. 61). Among the finds were the figurines of an eagle and a lion, which V. A. Hrinchenko defined as *signums* — signs, emblems that the cohorts, maniples, and centuries of the Ancient Roman army had (9, c. 48). One of the highlights of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local

Lore is the figurine of an eagle (fig. 10) holding a snake in its talons. It is cast in silver, 13 cm high, 21 cm long, and weighs 1035 g. Of the silver items, the figurine of an eagle with a snake in its paws is the best preserved. The fight between an eagle and a snake has been known since ancient times as an allegory of the struggle between strength and cunning. On the back of the bird there are 12 cone-shaped protrusions in two rows, with crosses carved on top. On the top, on the edge of the left wing, a cross is embossed in relief, which seems to consist of two eights that are perpendicularly superimposed on each other. Only a part of this cross is stamped on the wing area, while the rest of it is beyond it. In the two loops of the cross and between them, there are letters, but they are difficult to make out, as well as the inscription on the piece stamped on the edge of the tail (9, c. 39). Visual inspection reveals that the silver eagle has a number of defects: some of the fingers are broken off, the wing is bent and cracked, melted, scratched, and chipped; the head of the snake is very melted. The image on the eagle's chest attracts attention. On the melted field in the centre of the chest

Fig. 12. The stamp on the chest of a silver eagle figurine and its drawing

there is a monogram — a Latin cross, on the edges of which there are letters that make up the name "Petros" (fig. 12); (9, c. 45).

Numerous damages testify to the difficult destiny of the artefact, which was lost in the century before and recovered at the end of the last millennium. Moreover, during the Second World War, it was lost again and recovered thanks to another scientist whose fate was closely intertwined with the Voznesensky "treasure", H. I. Shapovalov (fig. 11). Heorhii Ivanovych recalls the search for the unique artefact: *"Interested in the find, for many years I tried to find out from experts in which museum of the Soviet Union it was possible to get acquainted with it, and everywhere I heard the answer that it was lost during the Great Patriotic War. In 1977, a researcher at our museum, G. I. Pugina, told me that ten years ago, almost by accident, she saw the silver eagle and all the other items from the Kichkas treasure in the storerooms of the Kharkiv Historical Museum. It was the time when the Zaporizhzhia Museum of Local Lore was given a new building and there was no time for treasure hunting. But I found out that immediately after the treasure was examined, the most valuable part of it (gold and silver, according to officials) was sent to the Kharkiv Historical Museum, which was then the capital of Ukraine. The ironwork was left in the Dnipro museum. In 1982, I was able to get acquainted with the Kichkas treasure in the Kharkiv History Museum. In the same year, I organized an exchange of exhibits between our museums, and the silver eagle from the Kichkas treasure ... returned to Zaporizhzhia"* (40), where it is now kept in the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore.

G. I. Shapovalov believes that in the discussion between archaeologists V. A. Hrinchenko and M. O. Miller, the

Fig. 11. Heorhii Ivanovych Shapovalov

evidence of the latter is more weighty, and that the burial on Voznesenska Girka belonged to the Prince Svyatoslav I Ihorovych (41). The scientist also describes, referring to Bulgarian publicist and archaeologist Georgi Kostov, how the version of the sacred significance of the silver eagle for Bulgarians as *"the shrine of the Bulgarian people — the personal standard of the founder of Danube Bulgaria, Khan Asparukh.... G. Kostov drew attention to the fact that the inscription on the eagle's chest can also be read as "Aspor". And this, in his opinion, gives the right to consider the Kichkas treasure to be the burial place of Khan Asparukh, the son of Khan Kubrat. I remember that when I gave an interview to G. Kostov for Bulgarian television back in 1991, I allowed for the possibility of Bulgarian antiquities entering the Eastern European Steppes as trophies of the Princes of Kievan Rus' and, in particular, Prince Svyatoslav. Only the years of Ukraine's independence made it possible to expand on this assumption. Among the numerous works by Ukrainian archaeologists and historians published in exile and now available to us, my*

attention was drawn to the work of Professor Michael Miller entitled *The Grave of Prince Svyatoslav*, published in 1951 in Canada. Dr. Miller, who himself was a member of the DniproHES archaeological expedition and participated in the excavations of the Kichkas treasure, convincingly proves that this burial-immolation is Svyatoslav's grave" (40). Later, relying primarily on researchers who defended the Slavic origin of the monument, the version of Svyatoslav's grave was developed by A. Biletskyi (6), but did not receive the support of archaeologists, instead being mercilessly criticized (21).

Who actually owned the silver eagle figurine from the Voznesensky treasure? Who was buried on the Voznesenska Girka and when? These questions have been a concern of researchers since the discovery of the treasure. The eagle and the lion were revered by many European peoples who believed in the royal origin of the eagle, the king of birds, and the lion, the king of animals. Only the upper part of the lion's figure, the head, remains. V. A. Hrinchenko believed that the silver eagle figurine, a symbol of Jupiter surrounded by religious reverence, was most likely the top of the standard of the Byzantine army units. V. A. Hrinchenko named the Pereshchepyna, Kelegei, Novo-Sandzhariv, and Makukhivka treasures as the closest comparisons to the Voznesensky "treasure" (9, c. 62). According to the researcher, these treasures, based on the Byzantine coins found in them, which were minted during 602—668, could have appeared no earlier than 668. However, V. A. Hrinchenko noted that most of the discovered coins were demonetized, turned into jewellery, and could have functioned for centuries in this state. In view of this, the researcher dated the Voznesensky "treasure" to no later than the 8th century. Since most

of the discovered items in the "treasure" were of Byzantine origin, the scholar believed that the monument was left by the Slavs or Khazars, who had close economic and political ties with Byzantium (9, c. 62—63).

V. A. Hrinchenko's remark on the plaques found, which were attached to horse harness, military equipment, portmanteaus, and possibly clothing, is also important. Thus, he noted that most of the plaques were attached with the help of dowels, which were attached to the top of the plaque from below by their curvature. When they passed through the hole in the belt, their edges were bent. More than a hundred such keys were found, but none were attached to the plaque (9, c. 45). This may indicate the trophy nature of these plaques and the fact that they came into the fire already disassembled.

According to M. O. Miller, *"The find ... is not a treasure but a princely burial, common for that time, with the rite of corpse-burning and burying of his remains in the ground"* (27, c. 12). Moreover, M. O. Miller unequivocally stated that the Kichkas "treasure" is nothing more than the grave of Prince Svyatoslav: *"In our chronicle we have a story about how the great Ukrainian Prince-knight Svyatoslav, returning home from the Danube in 972, near the Dnipro rapids, was suddenly ambushed by the Pechenegs. In the battle, the Prince was killed.... The area where Svyatoslav's grave was discovered also points to a number of possible historical details. Svyatoslav was returning home from Dorostol on the Danube, carrying all the spoils with him. For the attack... the most convenient... place is near the Kichkas crossing, where travellers have to stop their boats and disembark. From a high hill above the crossing ..., the Pecheneg guard watched over the Dnipro. After the battle ... in which Svyatoslav was killed, the rest of his squad went up the mountain, where they buried the*

hero's corpse with all the honours that were due to him. ... The funeral took place away from home, in the face of a close enemy and military danger, so no huge grave was built over the buried and the burial was secretive" (27, c. 14).

At the same time, Miller and his idea of Svyatoslav's "grave" were heavily criticized. Thus, pages were opened in the scientist's biography that were perceived by the scientific community rather ambiguously. In addition, O. Komar, studying the issue of Svyatoslav's grave, emphasized that "his own [M. O. Miller's] works simply do not leave the myth "about Svyatoslav's grave" any chance of existence" (21, c. 251).

The above prompts us to analyse the events of 971—972. First of all, let us turn to Nestor the Cronicler's Tale of Bygone Years. Prince Svyatoslav, the son of Ihor Rurikovich, the Grand Prince of Kyiv and Olha, the Grand Princess of Kyiv, carried out a series of campaigns against Volga Bulgaria, the Khazar Khaganate, the First Bulgarian Empire, and the Byzantine Empire (17). The chronicler describes in some detail the course of hostilities on the Balkan Peninsula, when Prince Svyatoslav I Ihorovych, in accordance with agreements with the Byzantine emperor Nikephoros II Phokas, after defeating the Bulgarian armies, tried to gain a foothold on the Danube and force Constantinople to pay overdue tribute but found himself in a difficult situation. A decisive offensive of the Byzantine army under the leadership of the new Byzantine emperor John I Tzimiskes allowed him to surround the Rus' army in the fortress of Dorostol. After a series of attempts to change the course of the war in his favour, Svyatoslav was forced to sign a peace treaty, which, given the fierce resistance that led to heavy losses on both sides, was quite favourable

for the ruler of Kyiv. "Having made peace with the Greeks, Svyatoslav set sail in boats to the [Dniipro] rapids. And his father's voivode Sveneld said to him, "Go around them, Prince, on horseback, for the Pechenegs are standing in the rapids." But he did not listen to him and set off in boats. Meanwhile, the Pereyaslavians sent messengers to the Pechenegs, saying, "Svyatoslav is coming to Rus', taking a lot of property from the Greeks and countless captives, and with a small druzhina." And when the Pechenegs heard this, they closed the thresholds. And Svyatoslav came to the rapids, but it was impossible to pass the rapids, and he began to spend the winter in Biloberizhzhya. And they had no food, and there was a great famine, so that a horse's head [was] half a hryvnia. And Svyatoslav spent the winter [here]. And when spring came, Svyatoslav went to the rapids. In the year 6480 [972]. Svyatoslav came to the thresholds, and Kurya, the Pecheneg prince, attacked him. And they killed Svyatoslav and took his head, and made a cup of his skull, and binding his skull with gold, drank from it. And Sveneld came to Kyiv to Yaropolk. And all the years of Svyatoslav's reign were twenty and eight" (25, c. 44).

In his History, the Byzantine chronicler and eyewitness Leo the Deacon describes in detail the events of the summer of 971. Then, after a series of fierce battles between the troops of the Rus' and Byzantines, at the end of 971, the Byzantine emperor John I Tzimiskes met with Grand Prince Svyatoslav on the banks of the Danube after signing a peace treaty: "Sfendoslav left Dorostol, returned the prisoners in accordance with the treaty, and sailed with his remaining associates, heading for his homeland. On the way, they were ambushed by the Patsinaki, a large nomadic tribe that eats lice, carries their dwellings with them, and spends a large

part of their lives in carts. They killed almost all of them, killed Sfindoslav along with the others, so that only a few of the huge Rus' army returned unharmed to their native places" (14, c. 82, 133). The chronicler states that the entire army, led by the brave prince, fell in the fierce battle.

The dominant force in the Dnipro area were the Pecheneg tribes, who appeared in the Black Sea region from across the Don in the late 9th century, bringing ruin to the settled population (37, c. 73). At this time they also became a prominent political force in the Danube region. In particular, the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus, who described this Steppe people in detail, mentioned that by the middle of the 10th century the area inhabited by the Pechenegs stretched from the Don to the Carpathians, with rivers such as the Dnipro, Southern Bug, Dniester, Prut, and Siret (22).

According to written sources, the first contact of Rus' princes with the Pechenegs occurred in the late 9th and early 10th centuries (32, c. 17). They first appeared near the walls of Kyiv in 915. Already in 930, the Rus-Pecheneg peace was broken, and Prince Ihor fought with the Pechenegs. During the reign of Prince Svyatoslav, Pecheneg raids on Rus' became much more active. Thus, in 969, during Svyatoslav's Balkan campaign, the Pecheneg khan Kurya attempted to capture Kyiv. The nomads' forces were so numerous that the threat of the capital's fall seemed inevitable. The courage of the defenders, led by Princess Olha, a successful manoeuvre and the diplomatic talent of the Chernihiv voivode Pretych saved the city (39, c. 46-50).

The Pechenegs were at the camp stage of nomadism, which explains the absence of settlements or winter camps among the archaeological sites of nomads. The

archaeological material relating to the Pechenegs is rather insignificant and comes from under-mound burials, mostly inlet burials, carried out according to a very regular rite. It is characterized by the presence of weapons (sabers, arrows, bows), horse harness (bridle sets, reins, stirrups) and horse bones in the grave next to the deceased (39, c. 65).

Voznesenska Girka occupied a very favourable strategic position for controlling the river route through the rapids as well as roads bypassing the complex rafting, the Krariyska crossing of the Dnipro River and the surrounding areas in general (9, c. 61). Given the territory of Pecheneg nomadism and the importance of the so-called "customs duty" in the area of the rapids for the nomads' economy, this place should have been included in the boundaries of their influence. Some researchers (30, c. 60) name the regaining of control over this area as one of the reasons for Svyatoslav's campaign "to the rapids", despite the known warnings. Another subject of discussion between researchers is the place where the battle of 972 took place. With the light hand of Constantine the Great, who wrote about the two most dangerous points on the rapids: the Neyasyt rapid and the Krariyska crossing (22, c. 46—49), two main versions of the place of Prince Svyatoslav's death were apparently consolidated, which, in our opinion, are closely related to the subject of this study.

Now let's return to the questions we posed at the beginning of the article: who did the Voznesensky "treasure" belong to and how can it be interpreted? These questions are undoubtedly very complex, and researchers have been trying to solve them for decades. With this in mind, we would like to draw attention to some

important, in our opinion, points in this story and express our interpretation of this extraordinary monument. As already mentioned, V. A. Hrinchenko, while researching the Voznesensky "camp", discovered a significant number of bones, mostly of a horse, which is known to have played a major role in the economy and beliefs of the nomads of the Steppe. In addition, according to the chronicle, during the wintering on the Biloberezhzhia, Prince Svyatoslav's soldiers *"had no food... and there was a great famine, so that a horse's head [was] half a hryvnia"*, so it is unlikely that the remnants of the Rus army could sacrifice even one horse unless they bought it from the Pechenegs. Moreover, experienced warriors would not have left their ships in battle and broken through the superior enemy forces uphill through unfamiliar terrain, thereby dooming themselves to certain death; most likely, they would have sailed down the Dnipro, but probably no longer had this opportunity, as evidenced by the images of the Radziwiłł Chronicle (34, c. 318). The battle took place, and only a few of the Rus' survived and became prisoners of the Pechenegs. Of course, the Steppe people did not bury their enemies with honours. Khan Kurya ordered to make a bowl from the skull of the defeated knight Svyatoslav I Ihorovych, which was a fairly common custom³ among Turkic-speaking peoples (39, c. 52). Thus, we conclude that the burial on Voznesenska Girka cannot belong to Prince Svyatoslav, whose decapitated body no one tried to identify and carry up to be buried with honours; most likely, he had

the same fate as his brothers in arms. It is important to add that there is no mention of other battles near the rapids in the written sources of that time or in the chronicles describing earlier events of the Middle Ages. It was the clash between Svyatoslav's Rus' and the Kurya Pechenegs that was the most grandiose battle known to researchers in these areas.

Let's return to the unique artefact that has become a symbol of the Voznesensky (Kichkas) "treasure". The stamps on the wing and breast of the silver figurine of eagle were mentioned above. The stamp on the wing could have been put by the craftsman during manufacture, or after the top was removed from the shaft, in a treasury where the object was stored for a long time. However, the researchers' attention was drawn to the stamp on the chest of the silver eagle. The monogram, which was deciphered as PETRO (fig. 12); (9, c. 45), is, in our opinion, the key to establishing the ownership of both the eagle and the entire Voznesensky "treasure". Taking into account the above archaeological facts and written references of contemporaries of the events, this stamp can obviously be associated with the son of the Tzar Simeon I the Great of Bulgaria — the Tzar Peter I⁴, who put his mark on the treasures stored in the royal treasury from the time of Asparukh. It is important that in addition to the above-mentioned treasure items, V. A. Hrinchenko also mentions other possible Byzantine military insignia such as a silver hemisphere (on the periphery of which wooden rods with bell-shaped tips hung), silver plates depicting a lion, dogs, and

³ This custom was also common among other Eurasian nomads, in particular the Scythians.

⁴ King Peter I (reigned 927–969) was married to the granddaughter of the Byzantine Emperor Romanos I Lekapenos, Maria Lekapene, which contributed to a short-lived peace between the two states. Peter used the title "tsar", which was a precedent in the history of the Byzantine Empire. He was also baptized and known for his support of the Bulgarian Orthodox Church. These facts from the king's biography may explain his use of this Byzantine cross-shaped monogram.

acanthus leaves (9, c. 56). It should be noted that no other ways of getting the silver tops and military badges into the Voznesensky "treasure", which were certainly military trophies, have been proposed by researchers so far, and therefore they selectively describe the composition of the treasure items.

So, let us assume a reconstruction of the events that preceded the discovery of the treasure near the Kichkas crossing. In 971, after the capture of the capital of the Bulgarian Empire, Great Preslav, which was defended by the voivode and adviser to Prince Svyatoslav, Sveneld, the Byzantine emperor John I Tzimiskes appropriated the treasures of the Bulgarian kings. He sent part of the captured wealth to Constantinople. After a long siege of the Dorostol fortress, which was defended by Prince Svyatoslav, a second treaty was concluded *"under Theophilus the Sinkel to John, called Tzimiskes, the Greek king, in Derst, in the month of July, indict 14, [in the summer of 6479]"* (25, c. 43), according to which Svyatoslav undertook not only not to attack the Byzantine Empire but also to defend it from enemies. "Svyatoslav made peace with the Greeks and went to the rapids in lodias <...> And the Pereyaslavians sent to the Pechenegs to say: *"Svyatoslav is returning to Rus' with part of his army, having taken great wealth and captives from the Greeks without counting"*. When the Pechenegs heard this, they occupied the rapids" (25, c. 43). Thus, the Emperor John I Tzimiskes paid Prince Svyatoslav a considerable ransom. And of course, he again took jewellery and money from the captured fortunes, among other items were a silver eagle holding a snake in its paws and a lion — the top of the standards of the Byzantine army units, as well as coins that the Kagan had once captured or received as

a ransom — symbols of Asparukh's victory over the Byzantine army. *"In the summer of 6480 [972]. And Svyatoslav came to the rapids, and Kurya, the Pecheneg prince, attacked him and killed Svyatoslav. And they took his head and made a bowl from his skull, and, having covered it with gold, drank from it"* (25, c. 43). The silver bird figurine, along with other treasures, became the prey of the Pechenegs, who defeated the Rus' army.

It can be assumed that the Pechenegs may have had some kind of sacred place on Voznesenska Girka, given that a large mound burial ground was located nearby (9, c. 37). Let us add one more important, in our opinion, detail. In the publication of the complex, V. A. Hrinchenko noted that part of the stone ring discovered in the eastern part of the excavated rampart, next to which two pits were found, was destroyed, and the stones from it were used to fill these pits (9, c. 41—42). Most likely, the stone ring already existed at the time of the pits' creation but did not fulfil its function and was later reused by the Pechenegs. The above hypothesis is based on the analysis of archaeological material and sources describing the events of the 10th century and does not contradict the dating of the Voznesensky "treasure" to the 8th century, which is recognized by almost all known archaeologists, as well as the ideas of those researchers who associated the Voznesensky complex with the Turkic Steppe world (Амброз 1982; Плетнева 2003). And, given the composition of the Voznesensky "treasure", the context, and the place of its discovery, it is reasonable to assume that it can be interpreted as a place of sacrifice to the Pecheneg gods. Thus, Svyatoslav's Balkan trophies could have found their way into the Voznesensky (Kichkas) "treasure" as a sacrifice to the Pecheneg gods for

the victory over a powerful enemy and honouring the comrades who died in a fierce battle at the rapids. The Voznesensky (Kichkas) "treasure" will continue to attract the attention of researchers, and the discussion of its ownership will encourage new searches and discoveries.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов, М. И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
2. Артамонов, М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. *Доклады Географического общества СССР. Этнография*. Москва, 1970. № 15. С. 17–20.
3. Айбабин, А. И. Погребение хазарского воина. *Советская археология*. 1985. № 3. С. 191–205.
4. Айбабин, А. И. Ранние хазарские археологические памятники в Северном Причерноморье. *Хазарский альманах*. 2009. № 8. С. 67–87.
5. Амброз, А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации. *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII в.* Москва, 1982.
6. Білецький, А. Вознесенське поховання: проблема інтерпретації. Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, 2012. С. 40–49.
7. Брайчевський, М. Ю. *Хазарія і Русь*. Вибране. Київ, 2009.
8. Ваклинов, С. *Формиране на старобългарската култура VI–XI век*. София, 1977.
9. Грінченко, В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія*. 1950. III, с. 37–63.
10. Граб, В. І. Місце народження Володимира Грінченка. *Археологія*. 2014. №4. С. 131–133.
11. Грінченко Володимир Автономович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 6: Го–Гю. Київ, 2006. С. 510.
12. Грінченко, В. А. Коротке звідомлення за археологічні роботи обабіч Дніпра від Кічкасу до Вільного порогу на Запоріжжі (літо 1928 р.). Дніпропетровськ, 1929. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 18. № 30.
13. Грінченко, В. А. Пам'ятник VIII в. відкритий біля с. Вознесенки на Запоріжжі 1930 р. Київ, 1937. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. Г/1.
14. Диакон, Л. *История*. М. М. Кононенко (пер.), Г. Литаврин (ред.). Москва, 1988.
15. Димитров, Д. *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие*. Варна, 1987. С. 110–112.
16. Дровосекова, О. В. Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава». *Музейний вісник*. 2009. №9. С. 204–214.
17. Калинина, Т. М. Сведения Ибн Хаукала о походах Руси времен Святослава. *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1976. С. 90–100.
18. Ковальова, І. Ф. Дніпрогесівська (Дніпробудівська) археологічна експедиція 1927–32. Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. та ін. (редкол.). *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-22217>
19. Ковалева, І. Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровской новостроечной экспедиции. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2012. №12. С. 196–207.
20. Комар, О. В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2002. С. 130–142.
21. Комар, А. В. Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мистификации. *Stratum plus*. 2014. № 5. С. 246–251.
22. Константин Багрянородный. Об управлении империей (de administrando imperio). Средневековые исторические источники Востока и Запада. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва, 1982.
23. Корзухина, Г. Ф. К истории Среднего Приднепровья в середине I тыс. н. э. *Советская археология*. 1955. XXII, с. 61–82.

24. Кулаковский, Ю. А. История Византии (серия «Византийская библиотека. Исследования»). Т. 3: 602–717 годы. Санкт-Петербург, 1995. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Yulian_Kulakovskij/istorija-vizantii-tom-iii-602-717-gody/5#note690
25. *Літопис руський*. Пер. з давньорус., передмова Л. Є. Махновця. Київ, 1989.
26. Мельникова, І. С., Ткаченко, О. М. Колега і товариш (до 120-ї річниці від дня народження В. А. Грінченка). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*: збірник наукових праць. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтая (1890—1963). Полтава; Харків, 2020. С. 182–192.
27. Міллер, М. Могила князя Святослава. Вінніпег, 1951. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Miller_Mykhailo/Mohyla_kniazia_Sviatoslava.pdf?від16.05.2024
28. Нестуля, О. О. Сплундрована доля (В. А. Грінченко). *Репресоване краєзнавство (20–30 роки)*. Київ, 1991. С. 204–209.
29. Нестуля, О. Грінченко Володимир Автономович (липень, 15, 1900 – квітень, 19, 1948). *Реабілітовані історією у 27 т. Полтавська обл., к. 5*. Полтава, 2007. С. 114–118.
30. Остапенко, М. А., Саричев, В. Д. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.). *Археологія*. 2016. № 3. С. 49–64.
31. Плетнева, С. А. *Кочевники южно-русских степей в эпоху средневековья (IV—XII в.)*. Воронеж, 2003.
32. Плетнева, С. А. Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования). Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. *Supplementum*. Вып. 1. Симферополь, 2006.
33. Попандопуло, З. Х. Фотопамять о Днепростроевской экспедиции. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2012. №12. С. 265–269.
34. *Радзивилловская летопись*. 1994, кн. 2.
35. Рыбаков, Б. А. Уличи. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1951. XXXV, с. 3–17.
36. Сенсация! В Украине найдена могила болгарского хана Аспаруха! От BgNews - Новости Болгарии - 28.09.2015. URL: <https://bgnews.bulgar-rus.ru/сенсация-в-украине-найденна-могила-бол/>
37. Сміленко, А. Т. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї. *Археологія*. 1972. № 7. С. 67–75.
38. Сміленко, А. Т. *Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)*. Київ, 1975.
39. Толочко, П. П. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Санкт-Петербург, 2003.
40. Шаповалов, Г. І. Могила Святослава в центрі Запоріжжя. Запоріжжя, 2008. URL.: <https://www.oru.org.ua/index.php/bogoznavstvo/statti/205-mogila>
41. Шаповалов, Г. І. «...Прийшов Святослав у пороги...». *Княжа доба: історія і культура*. 2014. № 8. С. 105–118.
42. Яворницький, Д. І. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького). URL: <http://hamchenko.archive.iananu.com/category/administratyvni-odynczki/dniprogesivska-arheologichna-ekspedycziya>

REFERENCES

1. Artamonov, M. (1962). *History of Khazars*. Leningrad. [in Rus.]
2. Artamonov, M. (1970). Bulgarian Cultures of the Northern and Western Black Sea Region. *Reports of the Geographical Society of the USSR. Ethnography*, 15. Moscow, pp. 17-20. [in Rus.]
3. Aibabin, A. (1985). Burial of a Khazar Warrior. *Sovetskaia arkheologiya* (Soviet Archaeology), 3, pp. 191-205. [in Rus.]
4. Aibabin, A. (2009). Early Khazar Archaeological Sites in the Northern Black Sea Region. *Khazarskii almanakh* (Khazar Almanac), 8, pp. 67-87. [in Rus.]
5. Ambroz, A. (1982). About Voznesenka Complex of the 8th Century on the Dnieper — a Question of Interpretation. *Antiquities of the Era of the Great Migration of Peoples in the 5th-8th Centuries*. Moscow. [in Rus.]
6. Biletskyi, A. (2012). Voznesenka Burial:

- Problem of Interpretation. In: Kovalova, I. (ed.). *Problems of Archeology of the Dnieper Region*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk National University, pp. 40-49. [in Rus.]
7. Braichevskiy, M. (2009). *Khozariia i Rus*. Vybrane. Kyiv. [in Ukr.]
8. Vaklinov, S. 1977. *Formation of Old Bulgarian Culture VI-XI Centuries*. Sofia [in Bul.]
9. Hrinchenko, V. (1950). Monument of the 8th Century Near Village Voznesenka in Zaporizhzhia. *Archaeology*, III, pp. 37-63. [in Ukr.]
10. Hrab, V. (2014). Place of Birth of Volodymyr Hrinchenko. *Arkhaeology*, 4, pp. 131-133. [in Ukr.]
11. Hrinchenko Volodymyr Avtonomovych (2006). *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Vol. 6. Kyiv, 510 p. [in Ukr.]
12. Hrinchenko, V. (1929). A Brief Report on Archaeological Works on Both Sides of the Dnieper from Kichkas to Vilny Porog in Zaporizhzhia (summer 1928). Dnipropetrovsk. *Scientific Archive of IA NASU*, F. 18, № 30. [in Ukr.]
13. Hrinchenko, V. (1937). Monument of the 8th Century Discovered Near the Village Voznesenka in Zaporizhzhia, 1930. *Scientific Archive of IA NASU*, F. 1/1. [in Ukr.]
14. Diakon, L. (1988). *History*. Moscow. [in Rus.]
15. Dimitrov, D. (1987). *The Proto-Bulgarians along the Northern and Western Black Sea Coasts*. Varna, pp. 110-112. [in Bul.]
16. Drovosekova, O. (2009). Mykhailo Miller and his work "Tomb of Prince Svyatoslav". *Muzeinii visnyk* (Museum Bulletin), 9, pp. 204-214. [in Ukr.]
17. Kalinina, T. (1976). Ibn Hawqal's Information about the Campaigns of Rus during the Time of Sviatoslav. *The Ancient States on the Territory of the USSR*. Moscow, pp. 90-100. [in Rus.]
18. Kovalova, I. (2008). Dniprohesisvsk (Dniprobudivsk) Archaeological Expedition 1927-32. In: Dziuba, I., Zhukovsky, A., Zheleznyak, M., et al., eds. *Encyclopedia of Modern Ukraine (Electronic resource)*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the NASU. [online] Available at: <https://esu.com.ua/article-22217> [in Ukr.]
19. Kovaleva, I. (2012). 80 Years: Oblivion and Grateful Memory. On the Anniversary of the DneproHES New Construction Expedition. *Muzeinyi visnyk* (Bulletin of Museum), 12, Zaporizhzhia, pp. 196-207. [in Ukr.]
20. Komar, O. (2000). Early Khazars in the Northern Black Sea Region. *Archaeology*, 2002, pp. 130-142. [in Ukr.]
21. Komar, A. (2014). The Place of Death of Prince Sviatoslav: Searches, Legends, Hypotheses, Hoaxes. *Stratum plus*, 5, pp. 246-251. [in Ukr.]
22. Constantine Porphyrogenitus. 1982. On the Administration of the Empire (de administrando imperio). Medieval Historical Sources of the East and West. *Development of Ethnic Self-Awareness of the Slavic Peoples in the Early Middle Ages*. Moscow. [in Rus.]
23. Korzukhina, G. (1955). On the History of the Middle Dnieper Region in the Middle of the 1st Millennium AD. *Sovetskaia arkheologiia* (Soviet Archaeology), XXII, pp. 61-82.
24. Kulakovskii, Yu., ed. (1995). *History of Byzantium* (series Byzantine Library. Research). Vol. 3: Years 602—717. Sankt-Peterburg: [online] Available at: https://azbyka.ru/otechnik/Yulian_Kulakovskij/istorija-vizantii-tom-iii-602-717-gody/5#note690 [in Rus.]
25. *Rus Chronicle*. (1989). Kyiv. [in Ukr.]
26. Melnykova, I., Tkachenko, O. (2020). Colleague and Comrade (to the 120th Anniversary of the Birth of V. A. Hrinchenko). In: *Antiquities of the Left Bank of the Dnieper: a Collection of Scientific Papers. To the 130th Anniversary of the Birth of O. K. Takhtai (1890—1963)*. Poltava; Kharkiv, pp. 182-192. [in Ukr.]
27. Miller, M. (1951). *Tomb of Prince Sviatoslav*. Winnipeg. [online] Available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Miller_Mykhailo/Mohyla_kniazia_Sviatoslava.pdf? [Accessed 16 May 2024]. [in Ukr.]
28. Nestulia, O. (1991). Ruined Fate (V. A. Hrinchenko). *Repressed Local History (1920-1930)*. Kyiv, pp. 204-209. [in Ukr.]
29. Nestulia, O. (2007). Hrinchenko Volodymyr Avtonomovych (15 July 1900 — 19 April 1948). *Rehabilitated by History in 27 Vol*. Poltava region, k. 5. Poltava. Center for Researching

- the History of the Poltava Region of the Poltava RSA, pp. 114-118. [in Ukr.]
30. Ostapenko, M., Sarychev, V. (2016). Finding a Sword of the 10th Century. Near Khortytsia (to the Issue of Prince Sviatoslav's Campaign "to the Rapids" in 972). *Archaeology*, 3, pp. 49-64. [in Ukr.]
31. Pletneva, S. (2003). *Nomads of the Southern Russian Steppes in the Middle Ages (IV-XII Centuries)*. Voronezh. [in Rus.]
32. Pletneva, S. (2006). An Ancient Russian City in the Nomadic Steppe (an Attempt at Historical and Stratigraphic Research). Materials on the Archeology, History and Ethnography of Taurida. *Supplementum*. Issue 1. Simferopol. [in Rus.]
33. Popandopulo, Z. (2012). Photographic Memory of the Dneprostoi Expedition. *Muzeinyi visnyk* (Museum Bulletin), 12. Zaporizha, pp. 265-269. [in Ukr.]
34. *Radzivil Chronicle*. (1994). Book. 2. [in Rus.]
35. Rybakov, B. (1951). Ulich. *Brief Notifications of the Institute of the History of Material Culture*, XXXV, pp. 3-17 [in Rus.]
36. *Sensation! The Grave of the Bulgarian Khan Asparukh has been Found in Ukraine!* [online] BgNews - Novosti Bolgarii - 28 Sep. 2015. Available at: <https://bgnews.bulgar-rus.ru/сенсация-в-украине-найдена-могила-бол/> [in Rus.]
37. Smilenko, A. (1972). Slavs and Steppe Tribes in Southern Dnieper. *Archaeology*, 7, pp. 67-75. [in Ukr.]
38. Smilenko, A. (1975). *Slavs and their Neighbors in Steppe Dnieper (II-XIII Centuries)*. Kyiv. [in Ukr.]
39. Tolochko, P. (2003). *Nomadic Peoples of the Steppes and Kievan Rus*. Sankt-Peterburg. [in Rus.]
40. Shapovalov, H. (2008). *Sviatoslav's Grave in the Center of Zaporizhzhia*. Zaporizhzhia. [online] Available at: <https://www.oru.org.ua/index.php/bogoznavstvo/statti/205-mogila> [in Ukr.]
41. Shapovalov, H. (2014). «"... Sviatoslav Came to the Rapids...". *Kniazha doba: istoriia i kultura* (Princely Age: history and culture), 8, pp. 105-118. [in Ukr.]
42. Yavornytskyi, D. 1927—1932. *DniproHES Archaeological Expedition 1927-1932 (Reports by D. I. Yavornytskyi)* [online] Available at: <http://hamchenko.archive.iananu.com/category/administratyvni-odyncyzi/dniprogesivska-arheologichna-ekspedycziya/> [in Ukr.]

Резюме

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ ВОЗНЕСЕНСЬКОГО «СКАРБУ»: ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ

Сергій ПЕТКОВ

orcid.org/0000-0003-4160-767X

доктор юридичних наук, професор Військового інституту
Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
email: svpetkov@ukr.net

Надія ГАВРИЛЮК

orcid.org/0000-0002-2369-5701

доктор історичних наук НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: gavrylyuk_na@ukr.net

Ірина ТАРАСЕНКО

orcid.org/0000-0003-2766-1880

молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
email: iryna_tarasenko@ukr.net

Актуальність. У дослідженні аналізуються висновки вітчизняних та зарубіжних вчених В. Грінченка, М. Міллера, С. Ваклинова, Г. Шаповалова щодо належності Вознесенського (кічкаського) «скарбу». На основі вивчення археологічних знахідок та історичних джерел визначається, що артефакти Вознесенського археологічного комплексу, відкритого учасниками Дніпрогеської археологічної експедиції Наркомпросу України, мають велике історичне значення і підтверджують давні історичні зв'язки між народами та державами Південної України та Балкан.

Метою статті є огляд матеріалів Вознесенського «скарбу» та дискусій, які супроводжували це місце протягом багатьох років, на основі поєднання перш за все археологічних та письмових джерел.

Висновки. Автори доходять висновку, що поява скарбу біля Дніпрових порогів пов'язана з подіями кінця 60-х – початку 70-х років. Х ст., коли, в ході русько-візантійської війни візантійський імператор Іоанн I Цимісхій захопив столицю Болгарського царства Великий Преслав і привласнив скарбницю болгарських царів. Частина здобичі він відправив до Константинополя, а частина багатств пішла на виплату данини князю Святославу відповідно до Доростольської мирної угоди. Серед інших предметів були і срібний орел, що тримає в своїх лапах змію, та лев — наверхі штандартів візантійських легіонів, а також візантійські монети, які наприкінці VII ст. захопив або отримав як відкупне каган Аспарух, засновник Першого Болгарського царства. Виявлене на грудях срібного орла клеймо ПЕТРО доцільно пов'язати із сином царя Сімеона Великого — царем Петром, який, очевидно, поставив свій знак на цінних речах, що зберігалися в скарбниці. Зазначимо, що будь-яких інших шляхів потрапляння срібних наверх і військових емблем до Вознесенського «скарбу», які, безумовно, були воєнними трофеями, дослідники наразі не пропонують, а лише роблять припущення про їх належність Святославу, Аспаруху, правителям Хозарського каганату тощо.

Срібний птах разом із іншими скарбами став здобиччю печенігів, які розгромили війська русів, що повертались з балканського походу і були виснажені та знекровлені після зимівлі на Білобережжі. Ця подія зафіксована у вітчизняних та зарубіжних хроніках. Трофеї Святослава могли потрапити до Вознесенського «скарбу» як жертва печенізьким богам за перемогу над сильним ворогом. Ця гіпотеза не суперечить визнаному практично всіма відомими археологами датуванню речей із Вознесенського «скарбу», а також ідеям тих дослідників, які пов'язували Вознесенський комплекс із тюркським степовим світом.

А якщо згадати, що поруч із місцем знахідки скарбу розташовувався великий курганий могильник, слід констатувати те, що Вознесенська гірка для печенігів, імовірно, мала сакральне значення. До цього висновку підштовхує важлива деталь, на якій акцентував увагу В. Грінченко, підкресливши, що частина кам'яного кільця, відкритого у східній частині розкопаного валу, на час створення Вознесенського комплексу вже існувала, але не виконувала своєї функції та пізніше була використана печенігами повторно. Це дає можливість інтерпретувати «скарб» як місце жертвоприношення печенізьким богам за отриману перемогу над князем Святославом.

Ключові слова: Вознесенський «скарб», князь Святослав, хан Аспарух, печеніги, Русь, Болгарське царство, Візантійська імперія.

РЕЗУЛЬТАТИ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ В РІЧЦІ ОРІЛЬ БІЛЯ СЕЛА НЕХВОРОЩА

Георгій ШАПОВАЛОВ

orcid.org/0000-0001-5813-9521

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка»

Олександр ОЛЕЙНИК

orcid.org/0000-0003-2653-9701

кандидат історичних наук, директор коледжу бізнесу та харчових технологій Запорізького національного університету

Валерій НЕФЬОДОВ

orcid.org/0000-0001-7936-6889

старший науковий співробітник
Національного заповідника «Хортиця» (м. Запоріжжя)

Анотація. *Наводяться результати підводної археологічної розвідки річки Оріль біля селища Нехвороща Новосанжарського району Полтавської області. Надається інформація про заснування селища у 1673 році переселенцями з Правобережної України. Підкреслюється, що саме по річці Оріль з давніх-давен проходили кордони між Київською Руссю та Степом, слов'янським та тюркським світами, що відбивається на матеріальній культурі цього регіону.*

Ключові слова: *Оріль, Нехвороща, Васильківська фортеця, Успенський Заорізький монастир.*

Постановка проблеми. Селище Нехвороща Новосанжарського району Полтавської області розташоване на правому березі Орілі, притоки Дніпра. Оріль – річка, по якій з давніх-давен проходили кордони між Київською Руссю та Степом, слов'янським та тюркським світами. Вздовж неї тягнуться славнозвісні Змієві Вали. Пізніше по Орілі проходив кордон між землями Війська Запорозького і Слобідською Україною.

Нехвороща була заснована у 1673 році переселенцями з Правобережної України. Назва селища походить від трави «нехворощ», з якої виготовляли віники. З писемних джерел відомо, що у 1679 році гетьман П. Скоропадський

наділив довколишніми землями полтавського полковника І. Черняка. Поселенці встановили прикордонну варту, кінну та пішу. У 1692 році нехворощани самостійно відбили татарську кінноту, відстоявши село.

У XVII столітті для захисту від регулярних татарських набігів на межі України та Степу починається будівництво так званої Української лінії укріплень, до складу якої входила і Васильківська фортеця у Нехворощі. На пагорбі на правому березі Орілі було збудовано укріплення під назвою «Містечко». Воно включало земляний вал, рів, палісади і п'ять дерев'яних веж. У довжину фортеця досягала 50–110 сажнів, завширшки

– 50 сажнів, загальна довжина валів становила 200 сажнів. Гарнізон фортеці складала козака сотня. У Нехворощі розміщувалася сотенна канцелярія та офіційна резиденція наказного сотника. Під час татарських набігів 1696, 1736 і 1737 років фортеця та село були захоплені та спалені, а місцевих жителів відведено до Криму.

На лівому, «татарському», березі Орелі навпроти Нехворощі знаходився Успенський Заорільський чоловічий монастир, заснований запорожцями. Монастир вважався «військовим» і ніс деякі повинності на користь Війська Запорозького. Згідно з переписаним у XVIII столітті переказом монастир неодноразово руйнувався під час ординських навал. Наприкінці XVII століття на місці колишнього монастиря стояла каплиця, в якій проживав один чернець. Але після 1709 року за ігумена Феодосії Несторовича монастир було відновлено. З-під Царичанки сюди було перенесено дерев'яну соборну Успенську та трапезну Миколаївську церкви, збудовано келії та інші монастирські будівлі. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. монастир зміцнили валами розміром 50×50 сажнів. За валами розташовувалися обидві церкви, келії, будинок настоятеля, господарські споруди. Тут же містився госпіталь для старих та немічних козаків, а ченцями були колишні запорожці.

Відомі численні цінні подарунки і пожертвування Війська Запорозького Нехворощанському монастирю – дзвін, богослужбові книги, ікони, дарозберігальниці, потири та ін. В Успенському монастирі помер і похований один із кошових отаманів Запорозької Січі Павло Іванович Козелецький.

Монастир володів слободами Гупалівка та Нехворощанська Чернеччина, млином на Орелі, лісом, двома рибними озерами. Ліс називався Редкодуб, а одне з озер – Святе. Нехворощани не забували свого козацького походження і всіляко чинили опір закріпаченню, про що свідчить скарга 1771 року: «Ми, люди запорізькі, живемо у тутешніх місцях за вільностями запорізькими».

Після ліквідації Запорозької Січі Успенський монастир почав занепадати, ще деякий час у ньому доживали свій вік колишні запорожці. У 1780 році тут розташовувалося Катеринославське духовне управління, а 1786 року монастир ліквідували. Згодом перенесли церкви та інші монастирські будівлі, згладилися захисні вали, зруйнувалися каплиця, гробниці.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Багата на події історія Нехворощі, на жаль, не отримала належної фіксації в літературі та спеціальних наукових дослідженнях. Краєзнавчі розвідки О. Коваленка [1], В. Ленченка [2], В. Мокляка [3], В. Шерстюка [6], А. Щербаня [7], присвячені різним аспектам прикордонного життя Нехворощі, є швидше винятком, ніж правилом.

У передостанній рік існування СРСР, на хвилі підйому національної самосвідомості, місцеві краєзнавці ініціювали обстеження околиць Нехворощі з метою локалізації монастиря, фортеці та інших історичних об'єктів. Керівництво Полтавського обласного краєзнавчого музею навіть звернулось до підводних археологів із Запоріжжя, в яких на той час вже був багатий досвід річкових археологічних досліджень, з проханням провести підводну археологічну розвідку річки Орель біля впадіння в неї притоки Нехворощанка.

Влітку 1990 року така розвідка була проведена Експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР) Центру історії та археології Дніпра при Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Керівником експедиції був один із авторів цієї статті – на той час директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук Георгій Іванович Шаповалов. Звіт про результати розвідки зберігається в Науковому архіві Інституту археології [5], але не був опублікований.

Метою статті є інформування наукової спільноти про результати підводних археологічних робіт ЕПАР у р. Оріль.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в енциклопедії «Запорізьке козацтво», довжина Орилі сягає 320 км, площа басейну – 9800 км², ширина русла – 20 м. «Площа лісів у долині Орилі в середині XVIII ст. дорівнювала 5690 десятини. В її долині існувала велика кількість плавнів та озер. На лівому березі їх налічувалось до 300; на цьому березі були розташовані Протовчанська та Орільська паланки – найбільш заселені і освоєні землі Запорозьких Вольностей. Рибні багатства, заливні луки і родючі ґрунти лівого берега спонукали до заснування тут численних козацьких зимівників і хуторів, у яких розводили

худобу, тримали пасіки, займалися городництвом і рільництвом. На окремих узвишсях лівого берега на відстані прямої видимості розташовувались козацькі прикордонні бекети, які виконували роль сторожових постів, а в місцях перевозів вони виконували ще й роль митниць. По Орилі, судноплавній на той час річці, запорожці інколи повертались на Січ обхідним маршрутом з Чорного моря через Азовське річками Азовського басейну» [4, с. 58].

У місцевих краєзнавців були всі підстави звернутися до підводних археологів. Експедиція насамперед здійснила наземну польову розвідку правим берегом, а також виконала геодезичну зйомку лінії правого берега Орилі в районі впадіння Нехворощанки та складала карту в масштабі 1:250. З метою прив'язки вздовж берегової лінії з урізу води через кожні 15 метрів було встановлено 10 реперів, які становили базову лінію.

Були виконані проміри глибин в Орилі та складено рельєф дна (Рис. 1).

Акваторію обстежуваної частини річки було розбито на квадрати. Безпосередньо підводні роботи здійснювали сім дайверів. Роботи ускладнювала негода, сильна течія та замуленість дна. Так, видимість під водою складала 3–4 м, швидкість течії – 6–7 м/хв. Проте було

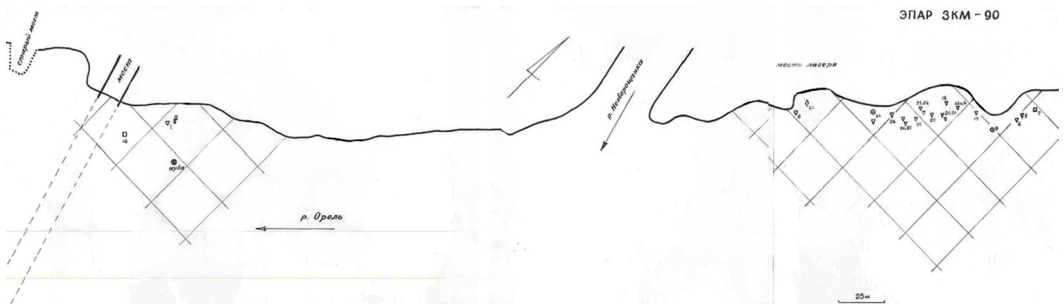

Рис. 1. Рельєф дна та лінія правого берега Орилі в районі впадіння Нехворощанки з позначками місць археологічних знахідок

встановлено, що дно річки в даному районі рясніє пам'ятками матеріальної культури XVII–XVIII ст. і є цінним джерелом української історії.

Зокрема, у квадраті № 2 на глибині 6 метрів за 7 метрів від берега було знайдено керамічний посуд з ручкою та лінійним охристим орнаментом у верхній частині корпусу. Більшість глечика покрита шаром сажі. Висота посудини 15,5 см, діаметр горщика у найширшій частині 20 см, а горловини – 14 см, висота вінчика – 3 см (Рис. 2).

Рис. 2. Глечик з кв. 2

Тарілка керамічна у внутрішній частині розписана різнобарвною поливою у вигляді плям неправильної форми. По ободу, ширина якого 5 см, йде лінійний орнамент, між яким ряд поперечних рис. Загальний діаметр – 27,5 см. Частина тарілки відколота. Також видно сліди вогню, від впливу якого полива подекуди здулася і відкололася (Рис. 3).

Рис. 3. Полиів'яна тарілка з кв. 2

Неподалік була виявлена й кована пішня з дерев'яною ручкою. Її загальна довжина 112 см, ручка – 44 см, втік – 15 см, саме перо квадратне у перерізі 2,3х2,4 см довжиною 54 см (Рис. 4).

Рис. 4. Кована пішня з кв. 2

У квадраті № 5 на глибині 6,5 м за 7 м від берега було виявлено зеленого скла свічник з ручкою, на якому зверху є підпора під великий палець. Денце у вигляді семи пелюсток, вінчик надбитий, але зберігся орнамент у вигляді широкої та чотирьох вузьких смужок зі скла. Висота свічника 5 см (Рис. 5).

Рис. 5. Скляний свічник з кв. 5

У цьому ж квадраті виявлено фрагмент посудини з ручкою (глечик) з відбитим денцем і верхньою частиною горловини з охристим лінійним орнаментом. Висота фрагмента 20 см, діаметр – 15 см. Верхня частина покрита шаром сажі, нижче за ручку неправильної округлої форми вибоїна діаметром 5,5 см (Рис. 6).

Рис. 6. Гончарний глечик з ручкою з кв. 5

У квадраті № 4 знайдено фрагменти кахлів із зображенням двоголового орла – герба Російської імперії (Рис. 7).

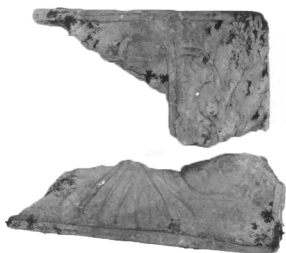

Рис. 7. Фрагментовані кахлі із зображення з кв. 4

Тут же знайдено фрагмент посудини із зеленою поливою, яка здулася і частково викришилася (Рис. 8), і фрагмент денця посуду, прикрашений розписом у вигляді квітки (Рис. 9). Крім того, тут же виявлено частину горщика з ручкою, його висота 7,5 см, діаметр горловини – 10 см, діаметр корпусу – 11,5 см (Рис. 10).

Рис. 8. Тарілка із зеленою поливою з кв. 4.

Рис. 9. Денце посудини з кв. 4.

Рис. 10. Горщик з кв. 4, аналогічний посудині, зображеній на рис. 2.

У квадраті № 10 на глибині 5 м за 7 м від берега знайдено частину глека з ручкою із зигзагоподібним, глибоко прокресленим орнаментом у верхній частині горщика та дрібними насічками по вінчику. Висота глека 15 см, діаметр – 18 см (Рис. 11). І тут же за 9 м від берега виявлено фрагменти великої тарілки з таким самим орнаментом по краю та всередині. Фрагмент посудини з аналогічним типом орнаменту по вінчику та із зовнішнього боку тарілки (Рис. 12).

Рис. 11. Глек з кв. 10

Рис. 12. Фрагмент покритки з кв. 10

На межі квадратів № 10 та № 9 за 5 м від берега на глибині 3,5 м було знайдено частину глечика з ручкою з охристим складним геометричним орнаментом зі слідами жовто-зеленої поливи по вінчику. Висота глека 16 см, діаметр горловини – 18 см, найбільший діаметр – 22 см, діаметр дна горщика – 11 см (Рис. 13), також знайдена верхня частина подібної посудини з ручкою та орнаментом у вигляді декількох тонких ліній, розділених похилими рисочками; діаметр горловини – 18 см, найбільший діаметр – 22 см (Рис. 14).

Рис. 13. Горщик, знайдений на межі кв. 10 і 9

Рис. 14. Посудина, знайдена на межі кв. 10 і 9.

У квадраті № 9 за 4 м від берега на глибині 3,5 м було знайдено ліхтар із жовто-зеленого скла. Ручка і шийка відбиті, скляний виріб краплеподібної форми, на денці знизу є ліycopодібне заглиблення. Висота скла ліхтаря 12 см, діаметр – 8 см (Рис. 15).

Рис. 15. Ліхтар жовто-зеленого скла з кв. 9

Поруч було виявлено фрагмент чарки з сіро-зеленого гутного скла з об'ємним хвилеподібним орнаментом по периметру. Його висота 5,6 см, діаметр – 5,5 см (Рис. 16).

Рис. 16. Фрагмент чарки з кв. 9

У цьому ж квадраті було знайдено велику кількість фрагментів кахлів з різноманітними геометричним та рослинним орнаментами (Рис. 17).

Рис. 17. Фрагменти кахлів з кв. 9

У квадраті № 15 на глибині 3 м за 4 м від берега була піднята посудина з відбитою ручкою висотою 20 см, аналогічна глеку, зображеному на Рис. 6, з лінійним та хвилястим орнаментом у верхній частині горщика, діаметр якого 14,5 см, і з лініями у верхній та нижній частині горловини, діаметр якої 9 см. Частина глека покрита шаром сажі (Рис. 18).

Рис. 18. Глек з кв. 9

Тут же за 10 м від берега на глибині 4,5 м було виявлено диск з вапняку діаметром 1,5 м блюдцеподібної форми з дещо потовщеними та загнутими краями. Очевидно, це якась архітектурна деталь, призначення якої поки що встановити не вдалося.

У квадраті № 68 виявлено цегляну кладку та великий фрагмент кахлі із геометричним (хрестоподібні фігури у ромбах) орнаментом довжиною 21,5 см (Рис.19), а також фрагмент керамічної кришки діаметром 18 см (Рис. 20).

Рис. 19. Кахля з кв. 68

Рис. 20. Керамічна кришечка кв. 68

У районі мосту, у квадраті № 75, на глибині 6,5 м за 7 м від берега знайдена кована уключина з кільцем. Її загальна довжина 25 см, шток – 15 см, на нижній частині є прямокутний отвір 1×0,5 см (Рис. 21).

У квадраті № 76 за 30 м від берега на глибині 6 м виявлено двоколісний віз (арба?). Діаметр колеса 1,8 м, дишлів – 3 м. На жаль, підводні археологи не мали можливостей у форматі розвідки детально обстежити цей цікавий об'єкт. В цьому квадраті було зібрано багато фрагментів кераміки з дуже різноманітним розписом, орнаментом, різнобарвною поливою і без неї (Рис. 22).

Рис. 21. Уключина з кв. 75

Рис. 22. Фрагменти кераміки з кв. 76, біля мосту і поряд із залишками арби

Рис. 23. Скоба та гвіздки з кв. 76

для кріплення (два по краях, один у центрі) (Рис. 24).

Рис. 23. Підківка від жіночого чобота з кв. 76

Висновки. Підводна археологічна розвідка у районі робіт виявила культурний шар, насичений великою кількістю кераміки, посуду та кахлю, а також металевих виробів та фрагментів скляного посуду. Артефакти належать до різних періодів історії, але більшість може бути датована XVII–XVIII століттями. Знахідки мають переважно побутове призначення і вказують на наявність житла або господарчих будівель. Однозначно це не є фортифікаційною спорудою.

Що стосується монастиря, то за два кілометри вище за течією р. Оріль лівим берегом у районі озера Святого було

Були підняті також цвяхи ковані, квадратні в перерізі з округлим, не правильної форми капелюшком, довжиною 12,5 см, скоба кована, квадратна в перерізі, вигнута у вигляді літери «П», загальна довжина – 14 см (Рис. 23) та підківка жіночого чобота з трьома шипами

виявлено триметрові вали з проходками та залишками старого цвинтаря, що прилягає до південного західного валу. Карта XVIII століття та оповідання старожилів дають можливість стверджувати, що це і є місце розташування Успенського Заорільського монастиря. Велика замуленість і наявність водоростей значно ускладнюють підводний пошук в озері без спеціального обладнання, але він, без сумніву, є необхідним, як і продовження робіт на Орілі, оскільки цей район рясніє пам'ятниками матеріальної культури XVII–XVIII століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко, О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття. *Український керамологічний журнал*. Опішне, 2004. № 1 (11). С. 89–96.
2. Ленченко, В. Козацький монастир на Орілі. *Пам'ятки України*. 1991. № 2. С. 28–30.
3. Мокляк, В. О. Полтавський полк: сотні та сотники. Про сотенні центри Полтавського козацького полку та їх сотників. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2018*: збірник наукових праць. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984). Київ, 2018. С. 165–183.
4. Олейник, О. Л. Оріль. *Українське козацтво*. Мала енциклопедія. Київ–Запоріжжя, 2002. С. 358.
5. Шаповалов, Г. І., Нефьодов, В. В., Олейник, О. Л. Звіт про роботу Експедиції підводних археологічних робіт в р. Дніпро і в р. Оріль. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд 1990/200.
6. Шерстюк, В. *Васильківська та Нехворощанська фортеці Української лінії в околицях Нехворощі. Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка*: зб. статей та матеріалів до Четвертої наук. конф. Київ–Полтава, 2020. С. 117–128.
7. Щербань, А. Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва. *Українська*

керамологія. Кн. III. Т. 1: *Українське гончарство доби козацтва*. Опішне, 2011. С. 34–39.

REFERENCES

1. Kovalenko, O. (2004). Materials for the History of Poltava Pottery of the 18th Century. *Ukrainian Ceramological Journal*. Opishne, No. 1 (11), pp. 89–96. [in Ukr.]

2. Lenchenko, V. (1991). Cossack Monastery on Oril. *Pamiatky Ukrainy* (Memorials of Ukraine), No. 2, pp. 28–30. [in Ukr.]

3. Mokliak, V. (2018). Poltava Regiment: Hundreds and Centurions. About the Centurion Centers of the Poltava Cossack Regiment and their Centurions. *Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions - 2018: Collection of Scientific Papers*. In memory of G. O. Sydorenko (1918–1984). Kyiv, pp. 165–183. [in Ukr.]

4. Oleinyk, O. (2002) Oril. *Ukrainian*

Cossacks. Small Encyclopaedia. Kyiv - Zaporizhzhia, 358 p. [in Ukr.]

5. Oleynyk, O., Nefyodov, V., Shapovalov, G. (1990). Report on the Work of the Expedition of Underwater Archaeological Works in the Dnipro and Oril Rivers. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 1990/200*. [in Rus.]

6. Sherstiuk, V. (2020). *Vasylkiv and Nekhvoroshchan Fortresses of the Ukrainian Line in the Vicinity of Nekhvoroshchi. The Village of Zhuky is the Birthplace of the Chronicler Samiylo Velichka*: collection of articles to the 4th Scientific Conference Kyiv–Poltava, pp. 117–128. [in Ukr.]

7. Shcherban, A. (2011). Steps to Understanding the Ceramics of Ukraine during the Cossack Period. *Ukrainian Ceramology*. Book III. T. 1: *Ukrainian Pottery of the Cossack Period*. Opishne, pp. 34–39. [in Ukr.]

Summary

RESULTS OF UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN THE ORIL RIVER IN THE NEKHVOROSHCHA VILLAGE

Heorhii SHAPOVALOV

orcid.org/0000-0001-5813-9521

Doctor of Historical Sciences, professor, Head of the Department of Ukrainian Studies and General Language Training of the Zaporizhzhia Polytechnic National University

Oleksandr OLEYNIK

orcid.org/0000-0003-2653-9701

Candidate of Historical Sciences, Director of the College of Business and Food Technologies of the Zaporizhzhia National University

Valeryi NEFYODOV

orcid.org/0000-0001-7936-6889

senior research fellow of the National Reserve “Khortytsia” (Zaporizhzhya) University

The relevance of the research. The article reproduces a scientific report on the results of underwater archaeological exploration of the Oril River near the village of Nekhvoroshcha, Novi Sanzhary District, Poltava Region. Information is given about the village foundation in 1673 by immigrants from Right Bank Ukraine. From ancient times, the borders between Kievan Rus and the Steppe, the Slavic and Turkic worlds, passed along the Oril River. The famous Zmievi Valy stretch along it. Later, the border between the lands of the Zaporizhzhian Host and Slobidska Ukraine passed along Oril.

In the 17th century, to protect against regular Tatar raids on the borders of Ukraine and the Steppe, the construction of the so-called Ukrainian line of fortifications, which included the Vasytkiv fortress in Nekhvoroshchi, began. On the left bank of the Oril, the Zaporizhia founded the Uspensky Zaoril monastery, which was considered “military” and carried out certain duties for the benefit of the Zaporizhzhian Host.

The **purpose** of this article is to inform the scientific community about the results of the underwater archaeological work of the underwater archaeological expedition near the river Oril.

Conclusions. In 1990, local historians from Poltava turned to the underwater archaeologists of the city of Zaporizhzhia with a request to survey the bottom of the Oril River near the confluence of the Nekhvoroshchanka tributary. At that time, a permanent Expedition of Underwater Archaeological Works was working in Zaporizhzhia, which had accumulated considerable experience in river archaeology. During the work in Nekhvoroshchya, underwater archaeologists carried out ground-field reconnaissance of the right bank, mapped survey squares, and picked up a significant number of artifacts. The discovered objects make it possible to confirm and illustrate the events of the written history of the second half of the 17th – the first half of the 18th centuries, related to the Tatar raids on Ukraine.

Keywords: Oril, Nekhvoroshcha, Vasytkiv fortress, Uspensky Zaoril monastery.

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 069.444/745.52

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024.314051

ОДИН ІЗ ГОБЕЛЕНІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ

Ольга ЯРЕМА-ВИНАР

кандидат історичних наук,

науковий співробітник Українського музею Нью-Йорка (США)

e-mail- oyw09@yahoo.com

Анотація. Представлено найцікавіший гобелен з Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, визначено його датування, автора картону, за яким він був витканий, та вірогідну майстерню виготовлення, показано місце цього твору серед рідкісних виробів ткацького мистецтва у європейській скарбниці.

Ключові слова: гобелен, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Фландрія, Франція, реставрація текстилю, вердюра, галон.

Постановка проблеми. Важливість подальшого вивчення пам'яток у колекціях музеїв України особливо актуальною постає нині, в часи загрози втрати і знищення історико-культурної спадщини. Серед творів мистецтва в українських музеях належне місце займають західноєвропейські гобелени. Порівняно з іншими видами пам'яток їх небагато за кількістю, але вони представлені повноцінно і є не лише гідним надбанням музейного фонду України, а й становлять частину світового надбання.

У цьому дослідженні зупинимось на колекції гобеленів у музеї Ханенків, яка збиралася протягом певного часу і поповнювалася без спеціально наміченого плану. Проте утворилася цікава підбірка гобеленів, де зосереджено твори різних періодів і різного рівня цінності. Це дає можливість припустити, що вони відображають основні етапи розвитку гобеленового виробництва в Західній Європі.

Отже, **мета** роботи – представити найцікавіший гобелен з фондів та експозиції Національного музею мистецтв

імені Богдана та Варвари Ханенків, визначити його датування та походження і показати місце цього твору серед рідкісних виробів ткацького мистецтва у європейській скарбниці.

Виклад основної частини. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків володіє 11 історичними гобеленами (Рис. 1; 2). Коли в Україні зацікавилися гобеленами, їх виробництво у Фландрії та Франції – головних осередках виготовлення – або вже затухало, або зовсім припинилося. Тому на аукціони, з яких походить більшість екземплярів колекції Ханенків, поступали розформовані серії гобеленів, переважно без супроводжуючих документів, що нині створює труднощі у їх комплексному дослідженні. Оскільки атрибуція є надзвичайно важливою умовою для введення творів мистецтва у загальносвітовий контекст, дослідження та збір якнайповнішої інформації про кожну пам'ятку дають можливість простежити зв'язки України з Європою на початку ХХ ст.

За тематикою та сюжетом їх можна

Рис. 1. Гобелени з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків:

1-7 – багатофігурні композиції (гобелени першої групи);
8-10 – пейзажні гобелени (вердюри)- гобелени другої групи

поділити на дві групи, в основу яких покладено особливості виробництва гобеленів та сюжетів, що на них зображені. У колекції представлено дві групи гобеленів: **перша – тематичні** гобелени з багатофігурними композиціями (Рис. 1: 1-7); **друга – гобелени з пейзажними зображеннями**, або як їх ще прийнято називати вердюри (verdure), що у перекладі з французької мови означає «зелень» (Рис. 1: 8-10).

Особливої уваги заслуговує гобелен

першої групи «Зустріч Давида», що зберігався у фондах музею (Рис. 3). Розмір гобелена значний – майже 6×5 м спочатку (через те, що були відрізані частини з усіх чотирьох боків, він становить 575×485 см), тому знайти стіну для його експонування досить непросто. Можливо, в минулому, щоб розміститися у заданому просторі, його розміри таким чином зменшили. Натомість, аби додати обрізаній композиції завершеності й замкнути її, навколо пришили

Рис. 2. Гобелени в експозиції Музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків

темно-брунату, майже чорну стрічку-галон. Цей галон за тоном випадає з усієї кольорової гами, адже на гобелені переважають світлі тони вохристо-бежевого кольору з композиційно врівноваженими насиченими синіми плямами. Частина гобелена без механічного врізання по

боках та напис у верхній частині бордюру ставлять цей твір мистецтва до ряду кращих зразків тогочасного періоду.

На час знайомства з колекцією гобеленів з музею Ханенків мусимо констатувати його незадовільний стан: упродовж десятків років він висів на стіні й

Рис. 3. Зустріч Давида? Автор картону А. Салаерт, Брюссель, Фландрія, перша половина XVII ст. Закуплено Ханенками на одному з аукціонів у Західній Європі у кінці XIX ст.

знімали його тільки для «підремонтування». У 2012 р. gobелен «Зустріч Давида» зберігався у фондосховищі музею накрученим на вал. У майбутньому для цього gobелена пропонується комплексна реставрація, що включає звільнення від старої, непрофесійно зробленої реставрації. Крім її неестетичного вигляду, стара реставрація наносить шкоду, бо позатягувалася у багатьох місцях. Автором розроблені покрокові рекомендації щодо науково обґрунтованої методики реставрації, адже, незважаючи на стан gobелена та результати колишніх грубих «ремонтів», «Зустріч Давида» продовжує вражати своєю красою, вишуканістю, легкістю і майстерністю виконання [1; 4].

Принагідно згадаємо, що згідно з Томом Кемпбеллом, у часи середньовіччя та Ренесансу коштовні gobелени тонкої роботи вивішували тільки в особливих випадках. Решту часу їх зберігали в

скрученому вигляді у спеціально призначених для цього приміщеннях. Тільки починаючи з XVII ст., gobелени повсякчас висіли на стінах, часто слугуючи тлом для дзеркал і картин. Це прискорювало процес старіння та руйнування шовку, а також призводило до вицвітання кольорів. Для прикладу науковець наводить збірку gobеленів короля Англії Генріха VIII (1491–1547), котрі висіли на стінах доти, поки у середині XIX ст. їх не зняли дуже понищеними. Через поганий стан їх не реставрували, а просто викинули [3].

Найважливішим завданням у вивченні gobелена «Зустріч Давида» залишається його датування та більш точна атрибуція. Процес уточнення датування, визначення автора картону та місця створення gobелена «Зустріч Давида» із колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків дав можливість простежити один із

Рис. 4. Один із дев'яти gobеленів із серії «Історія Тесея», Королівський палац, Мадрид, близько 1630 р., автор картону фламандський художник Антуан Салаерт, майстерня Жана Райєса Молодшого.

варіантів трансформації композиції цієї пам'ятки, а також шлях її переміщення в європейському просторі.

Гобелен «Зустріч Давида» вражає своїм високим художнім рівнем виконання, демонструє, що автор його картону прекрасно володів мистецтвом рисунку та композиції, отже, він вочевидь був досить відомим художником своєї доби. Слід відзначити також і бездоганне ткацьке виконання гобелена. Тільки надзвичайно досвідчені ткачі могли взятися за таку складну багатофігурну композицію, насичену безліччю деталей, сповнену досить непростими для ткання округлими формами та постатями, зображеними у складних рухах і ракурсах. Усе це створено з умілим використанням технік, притаманних тільки цьому виду мистецтва. Без сумніву, у виготовленні гобелена високий професійний рівень ткачів поєднувався з їхнім творчим підходом, адже автор картону не міг передбачити, як усі нюанси ткання використовуватимуться у відтворенні його рисунку, отже, виконавці стали гідними співавторами творця видатного картону.

Хто ж був автором картону і який ткацький майстерні належить його виконання, коли цей гобелен було створено і як гобелен одного й того ж сюжету поширювався? Як зазначає мистецтвознавець Гай Дельмарсел, подібний картон Рубенса «Історія Ахілла» був витканий не менш ніж 13 разів у період між 1653 і 1665 роками. Зважаючи на високий художній рівень гобелена «Зустріч Давида», логічно було передбачити існування його «двійників» у колекціях інших музеїв. Таким чином, у результаті тривалих пошуків подібний до «київського» за картоном гобелен було виявлено у Королівському палаці в Мадриді. Йдеться про

один із дев'яти гобеленів серії *Historia de Teseo*, а саме «Тесеї перемагає бика Марафона», який лише з незначними відмінностями повторює картон гобелена «Зустріч Давида» (Рис. 4).

Оскільки у Мадридському музеї збереглися документи про автора картону, місце і дату виконання гобелена, скористуємося цією інформацією для уточнення датування та визначення авторства й місця виробництва пам'ятки з українського музею.

Гобелени серії «Історія Тесея» були створені близько 1630 р. в майстерні Жана Райеса Молодшого. У період між 1580–1650 рр. ця майстерня славилася як одна з найуспішніших у Брюсселі. Самі ж картони серії належать відомому фламандському художнику періоду бароко Антуану Салаерту та датуються кінцем 1620-х років. А. Салаерт був автором гобеленів багатьох серій, що посідають визначне місце в історії мистецтва. У своїх ескізах і картонах митець поєднував монументальність XVI ст. з перспективою та об'ємом, характерними для мистецтва бароко XVII ст. В «Історії Тесея» Салаерт вміло зобразив монументальні фігури у русі, використав замість традиційного бордюру з архітектурних елементів колон та антаблементу. Він зобразив крилатих купідончиків, тобто поєднав різні види мистецтва – архітектуру, живопис і скульптуру, що, за відомим науковцем Томасом Кемпбеллом [3], стало характерною ознакою для європейського бароко XVII ст. Усі ці ознаки знайшли чудове втілення у серії «Історія Тесея» та у гобелені «Зустріч Давида».

Порівнюючи два твори мистецтва, які нині розділяють тисячі кілометрів, не виникає сумнівів, що для їх виконання було використано один і той самий

Рис. 5. Порівняння гобеленів з Києва та Мадрида (деталь « голова бика»).

картон. Центральна частина обох гобеленів відзначається подібністю загальної композиції, як, наприклад, поділом постатей людей на три групи на тлі пейзажу чи низькою лінією горизонту. Збігаються також рисунок фігур, рухи та ракурси зображених осіб.

Утім наявні і відмінності, які майже завжди були характерні при повторному використанні картону. У гобелені «Зустріч Давида» відсутнє зображення бика між центральною групою і жінками праворуч (Рис. 5). Попри цю різницю існують й інші, менш важливі, – в

одязі: у Давида – головної чоловічої постаті – відсутній головний убір, різне закінчення рукавів сукні у жіночої фігури праворуч (Рис. 6). Ці зміни, за бажанням замовника, міг внести Антуан Салаерт або інший митець, менш відомий, відповідно за дешевшу ціну.

Нерідко замовники зазначали необхідний їм розмір гобеленів, і тоді виконавці, намагаючись їх задовольнити, додавали або обрізали композицію. Часто це робилось шляхом механічного зменшення розміру – без збереження композиційної цілості. Так, жіноча постать

1

2

Рис. 6. Порівняння гобеленів з Києва та Мадрида (деталі)

праворуч на гобелені з Мадридського музею частково урізана. Не помістились її ліва рука і частина одягу, тоді як на гобелені з музею Ханенків вона закомпонована повністю. У гобелені з музею Ханенків у верхній частині зображено більше неба (Рис. 3). Це могло бути обумовлено різницею у розмірах гобеленів, що майже становить один метр більше за висотою. Більше простору у зображенні неба у гобелені з Києва композиційно є виправданим. Верхня частина бордюру цього гобелена є досить вагомою – з повисаючими пишними

гірляндами та великим медальйоном у центрі. Додатковий простір неба допоміг митцеві створити потрібну відстань між завантаженим декоративними елементами бордюром і монументальними за розміром головними персонажами. Це зрівноважило загальну композицію та зосередило увагу глядачів на найважливішому – танцюючих та співаючих постанях центральної частини.

Ще одна відмінність між гобеленами – ліва рука Давида (Рис. 3), яка зображена із дотриманням анатомічних пропорцій та не випадає із загального стилю,

Рис. 7. Гобелен «Тесеї перемагає бика Марафона» (з бордюром) із серії «Історія Тесея»

хоча Давид тримає її інакше, ніж Тесеї (Рис. 4), який лівою рукою веде бика за ріг. Проте місце між групою центральних фігур і групою жінок праворуч на гобелені з музею Ханенків заповнено дещо менш професійно. Фігура жінки на другому плані обрізана, у неї немає ніг, натомість по горизонталі просто було продовжено пейзаж. Там, де мало би починатись небо, домальовані вертикальні складки сукні без надання їм будь-якого об'єму (Рис. 3). Ці складки стилістично невиправдані, бо увесь гобелен наповнений щед्रो закрученими бароковими формами. Через те, що фігура жінки розташована там, де починається небо, здається, ніби вона перебуває за лінією горизонту. Лише тому, що цю жіночу постать певною мірою перекидає інша жіноча фігура першого

плану, це не надто впадає у вічі глядачеві.

Відрізняється не лише центральна частина гобеленів. Порівнюючи обидва бордюри, також знаходимо розбіжності, що не дивно, адже їх часто ткали окремо, і замовники могли підбирати їх на свій смак. У гобелені з Королівської колекції центральна частина і бордюр чітко розмежовані одна від другої темною та ясною смугами (Рис. 7). Бордюр цієї пам'ятки швидше нагадує традиційне рамоподібне облямування із чітким розмежуванням центру і країв. Тоді як пам'ятка із музею Ханенків відзначається відсутністю чіткого поділу – тут елементи бордюру вільно перетинають цю візуальну межу. Верхню і нижню частини «Зустрічі Давида» обрамляють звисаючі пишні гірлянди з квітів, фруктів і

стрічок. У верхніх кутках гірлянди підтримують крилаті купідончики, які відсутні на гобелені з Мадрида. По центру бордюрів обох гобеленів вміщено медальйони, проте лише у «Зустрічі Давида» у підкреслено більшому за розмірами верхньому медальйоні вміщено напис (Рис. 3), що в перекладі з латини означає: «Між блудом (помилкою) і рацією (здоровим глуздом) геть не знаю, кому мав би підкоритися (служити)» (переклад Андрія Содомори). А в нижньому медальйоні, подібно як і в порівнюваному нами гобелені, зображено пейзаж. Композицію обох пам'яток по боках симетрично завершують спіралеподібно закручені колони, проте декор на них різний.

Аналізуючи та порівнюючи ці дві пам'ятки, виникає необхідність відповісти на ряд запитань. Чому у гобелені із колекції музею Ханенків відсутня постаць бика, який є надзвичайно важливим компонентом у гобелені із Мадрида, про це говорить сама назва – «Тесеї перемагає бика Марафона»? У композиції цього гобелена усе підпорядковане розкриттю теми перемоги над биком і відображено радісний настрій людей. У гобелені ж «Зустріч Давида» цей настрій і відчуття піднесення, радості збережено, присутні й танці, музика, спів, квіти, лаврові вінки, але відсутній один із головних винуватців події – переможений бик Марафон – і змінено назву.

В інвентарній книзі музею Ханенків є два записи про цей гобелен: перший – датований лютим 1950 р., а другий – 7 грудня 2007 р. В обох записах зазначено: «Фландрія, XVII–XVIII, гобелен із зображенням зустрічі Давида». Притому чомусь коло назви гобелена стоїть знак запитання (?). Чому той, хто записував

цю пам'ятку в інвентарну книгу, засумнівався у правильності назви гобелена? І хто так назвав цей твір мистецтва?

Одержана в Мадриді інформація дає підставу приписувати авторство картону «Зустріч Давида» А. Салаерту. Наведені вище відмінності у композиціях гобеленів не суперечать цьому авторству, навіть якщо якісь із цих розбіжностей виконував інший митець. Як уже зазначалося вище, при повторенні картонів ті чи інші деталі часто додавались або усувались.

Очевидно також, що гобелен із музею Ханенків був створений у Брюсселі або у майстерні Jean Raes le Jeune, або в іншій, де майстри були не менш вправні, а тому і майстерня – відповідною за якістю. Гобелен із музею Ханенків не має підпису, його бордюр та краї із невідомих причин були зрізані – тепер важко визначити наскільки. Із впевненістю можна лише сказати, що це була тільки невелика частина бордюру, яка могла стати джерелом цінної інформації про місце створення гобелена, адже саме на ній майстри-ткачі зазвичай ставили свій підпис у вигляді ініціалів, монограм або знаків, на жаль, втрачена назавжди.

Зважаючи на викладене, щодо походження гобелена можна зробити два припущення:

– гобелен із музею Ханенків належить до серії на тему життя Давида і для цього замовлення був використаний існуючий картон А. Салаерта, створений ним для серії «Історія Тесея»;

– гобелен належить до серії «Історія Тесея», проте до іншого її варіанта.

Надати перевагу одній із зазначених версій допоможуть подальші дослідження й пошуки.

Таким чином, можна стверджувати,

що гобелен у музеї Ханенків витканий за картоном видатного митця А. Салаерта у кінці 1620-х років у стилі європейського бароко. Немає сумнівів, що це фламандський гобелен, створений у майстерні Жана Райеса Молодшого (Jean Raes le Jeune). Як зазначає Г. Дельмарсель, вироби якого у період між 1580–1650 рр. цінувались як одні з найкращих у Брюсселі, або в іншій майстерні, подібній їй за якістю виконання. В результаті тривалих та копітких пошуків подібний за картоном гобелен було виявлено у вже згаданому Королівському палаці у Мадриді. Йдеться про один із дев'яти гобеленів серії «Історія Тесея» (Story of Theseus), а саме про гобелен «Тесеї перемагає бика Марафона» (Teseo vence al toro de Marathón), який лише з незначними відмінностями повторює малюнок гобелена «Зустріч Давида». Цю серію придбав іспанський король Філіп IV у 1636 р. [4].

Оскільки у Мадридському музеї збереглися документи про автора картону, місце і дату виконання гобелена, ми можемо скористатись цією інформацією для уточнення датування та визначення авторства й місця виробництва пам'ятки з українського музею.

Гобелени серії «Історія Тесея» були створені близько 1630 р. Як зазначає Г. Дельмарсель, у період між 1580–1650 рр. ця майстерня славилася як одна з найуспішніших у Брюсселі. Самі ж картони серії належать пензлю відомого фламандського художника періоду бароко Антуану Салаерту (Antoon Sallaert) та датуються кінцем 1620-х років. Він був автором багатьох серій гобеленів, що посідають визначне місце в історії мистецтва. У своїх ескізах і картонах митець поєднував монументальність XVI ст. з перспективою та об'ємом, характерними

для мистецтва бароко XVII ст. В «Історії Тесея» Салаерт вміло використав нововведення, започатковані Пітером Паулем Рубенсом (1577–1640). Так, наслідуючи Рубенса, для підсилення монументальності та величності композиції він розміщував велетенського розміру фігури на тлі пейзажу із заниженою лінією горизонту. Щоб постаті людей, на які глядачі дивилися знизу, не видавалися деформованими, Салаерт свідомо зменшував пропорції нижніх частин фігур, залишаючи верхню без змін. Другим, запозиченим у Рубенса нововведенням, стало використання замість традиційного бордюру по боках деталізованих архітектурних елементів, так званих спіралеподібних колон Соломона.

Оскільки подібність обох гобеленів з Києва і Мадрида не викликає сумніву, можна стверджувати, що:

- гобелен «Зустріч Давида» з Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків відображає життя Тесея, а не Давида;

- він був витканий за картоном Антуана Салаерта у кінці 1620-х років у стилі європейського бароко;

- це фламандський гобелен, створений у майстерні Жана Райеса Молодшого (Jean Raes le Jeune).

Висновки. Варто підкреслити, що музей Ханенків має не гіршу, якщо не кращу, версію гобелена. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що вивчення колекції гобеленів із музею Богдана та Варвари Ханенків та ознайомлення з колекціями інших музеїв України повною мірою свідчать, що Україна володіє вагомою, різноманітною і цікавою колекцією цих унікальних творів мистецтва, а «гобеленовий» фонд музеїв України є унікальним світовим культурним надбанням, і

ми можемо пишатися, що маємо експонати рівня найвідоміших музеїв світу. Це твердження розширює нашу впевненість, що культура та мистецтво України завжди були частиною європейської спільноти. Дослідження колекцій наших музеїв сприяє не лише їх збереженню для наступних поколінь, а й розумінню того, що у світовій культурі Україна займає належне місце.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярема-Винар, О. С. Гобелен «Зустріч Давида» з колекції Національного музею Богдана та Варвари Ханенків: стан збереженості, консервація та експлуатація. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 166–178. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000230171>

2. Ярема-Винар, О. С. Методи реставрування гобеленів (на базі технологій, розроблених в лабораторіях відділу реставрації текстильних виробів Метрополітен-музею). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 18. С. 186–196. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/79410>

3. Campbell, T. Henry VIII and the art of majesty: tapestries at the Tudor Court. New Haven : *Published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art* by Yale University Press, 2007. 419 p.

4. Delmarsel, G. Flemish Tapestry. *Harry N. Abrams*. Inc Publisher. 2000. NY-368 p.

REFERENCES

1. Yarema-Wynar, O. (2012). Tapestry “The Meeting of David” from the Collection of The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts: Archival Quality, Conservation and Exploitation. *Pratsi Tsenry pamiatkoznavstva* (Proceedings of the Centre of Cultural Heritage Studies). Kyiv. Vol. 21. pp. 166–178. [online] Available at: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000230171> [in Ukr.]

2. Yarema-Wynar, O. (2012). Methods for Restoring Tapestries (Based on Technologies Developed in Laboratories for the Restoration of Textile Goods at the Metropolitan Museum of Art). *Pratsi Tsenry pamiatkoznavstva* (Proceedings of the Centre of Cultural Heritage Studies). Kyiv, 2012. Vol. 18. pp. 186–196. [online] Available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/79410> [in Ukr.]

3. Campbell, T. Henry VIII and the Art of Majesty: Tapestries at the Tudor Court. New Haven : *Published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art* by Yale University Press, 2007. 419 p. [in Eng.]

4. Delmarsel, G. Flemish Tapestry. *Harry N. Abrams*. Inc Publisher. 2000. NY-368 p. [in Eng.]

Summary

ONE OF THE TAPESTRIES OF THE BOHDAN AND VARVARAKHANENKO NATIONAL MUSEUM OF ARTS

Olha YAREMA-WYNAR

Candidate of Historical Sciences,

research fellow of The Ukrainian Museum, New York (the USA)

e-mail- oyw09@yahoo.com

The relevance of the research. The museum's tapestry from the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts is listed in accession registers of the museum as "The Meeting of David.". The collection of historical tapestries in the Khanenko Museum has been collected over a certain time and was replenished without an outlined plan. Nevertheless, an interesting collection of tapestries of different periods and different levels of value has been formed. This suggests that they reflect the main stages of the development of tapestry production in Western Europe.

The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts owns 11 historical tapestries. When Ukraine became interested in tapestries, their production in Flanders and France, the main centres of tapestry production, was already declining. Therefore, the auctions, from which most of the items in the Khanenko collection came, were ungrouped series of tapestries, mostly without accompanying documents, which now creates difficulties in their comprehensive research. Collecting the most complete information about each conservation unit is very relevant and extremely important, as it makes it possible to trace Ukraine's ties with Europe in the early twentieth century.

Thus, the **purpose** of the work is to present the most interesting tapestry from the National Museum of Arts named after Bohdan and Varvara Khanenko, to determine its dating and origin, and to show the place of this work among the rare pieces in the European treasury of these works of weaving art.

The collection of historical tapestries from the Bohdan and Varvara Khanenko Museum can be divided into two groups according to their subject matter and plot: the first group includes thematic tapestries with multi-figure compositions; the second group includes tapestries with landscape images, or as they are also called verdure, which means 'greenery' in French.

The first group is the tapestry 'The Meeting of David', which was kept in the museum's funds and is the subject of this article adorns the collection. Familiarity with the collections of tapestries in European museums and the available literature on the subject allows us to state that the closest analogy to the tapestry "The Meeting of David" from the Kyiv Museum is the tapestry from the Royal Palace in Madrid. It is one of the nine tapestries of the Historia de Teseo series, namely Theseus defeating the bull Marathon, which, with only minor differences, repeats the canvas of "The Meeting of David." It is concluded that:

- the tapestry "The Meeting of David" from the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts reflects the life of Theseus, not David;
- it was weaved from cardboard by Antoine Salaert in the late 1620s in the European Baroque style;
- it is a Flemish tapestry created in the workshop of Jean Raes le Jeune.

Hence, the article shows the place of this work among the rare pieces in the European treasury of these amazing works of weaving art, which is one of the proofs of the spread of European culture to Ukraine.

Keywords: tapestry, the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts; Flanders, France, restoration of textiles, verdure, gallon.

ДОКУМЕНТИ ОСОБИСТОГО АРХІВУ В. М. ХИЖНЯКОВА

Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ
orcid.org/0000-0003-4480-365X

кандидат історичних наук,
доцент кафедри права

Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права

Анотація. *Вперше до наукового обігу вводиться цінне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті роки XIX ст.), а саме частина особистого архіву Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917) – члена опозиційної аристократичної фронди Північної України, багаторічного міського голови Чернігова та голови Чернігівської губернської земської управи. Контент-аналіз частини цього архіву свідчить, що його проекти реформаційних перетворень у царині сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи були спрямовані на побудову соціально справедливої, правової держави з розвиненим громадянським суспільством та абсолютним приматом імперативів демократичних прав і свобод кожного громадянина.*

Ключові слова: *В. Хижняков, особистий архів, земський лібералізм, сільське самоврядування, волосне управління, провінційний суд.*

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму, зокрема на території Північного Лівобережжя, належить до вкрай актуальних, але вельми маловивчених проблем української історії. Враховуючи це, виявлення та запровадження до наукового обігу історичних джерел має першочергове значення для історіографії, оскільки дає можливість сформуванню необхідного джерельного корпусу для дослідження цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Яскравим прикладом щодо цього можна вважати творчий спадок члена опозиційної аристократичної фронди Північної України, багаторічного міського голови Чернігова та голови Чернігівської губернської земської управи Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917). У ході тривалих наукових пошуків нам вдалося отримати доступ до унікального особистого архіву відомого політика і функціонера місцевого

самоврядування, який зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського і до цього часу не був предметом вивчення.

Відтак **метою** публікації є введення до наукового обігу та контент-аналіз частини вказаного архіву – документів, які безпосередньо стосуються досліджуваної нами наукової проблематики.

Виклад основного матеріалу. Особистий архів В. Хижнякова став частиною фондового зібрання Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського у 2010 р. [7]. Колекція містить 109 одиниць зберігання, серед яких – епістолярій, публіцистика, копії офіційних документів, поштівки, світлини, архівні примірники періодичних видань і, що особливо важливо, рукописи авторських неопублікованих статей, чернеток тез виступів і доповідей Василя Михайловича на різних суспільних

форумах політико-ідеологічної ваги у Російській імперії. Матеріали архіву стосуються переважно останнього етапу життєдіяльності політика та репрезентанта опозиційної аристократичної фронди Північної України, який датований періодом Першої світової війни. Однак частина документів архіву безпосередньо присвячена подвижницькій участі В. Хижнякова у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя другої половини XIX ст. Оскільки в українській історіографії ще немає спеціальної комплексної праці, присвяченої життю, діяльності та творчості яскравого опозиціонера російському самодержавству, спробуємо лаконічно ознайомити громадськість та спільноту учених-істориків з частиною документів особистого архіву Василя Михайловича, які прямо пов'язані з історією земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х роках XIX ст.

Говорячи про участь В. Хижнякова як представника земського лібералізму у різного роду суспільних форумах, перш за все привертають увагу два унікальних артефакти: нотатки політика про роботу земського з'їзду у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. та конспект його доповіді, яка була публічно оприлюднена в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга у той же період.

Досліджуючи політичну діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя та їх активну участь у визвольному русі у Російській імперії на етапі 70–80-х років XIX ст., в одній із попередніх публікацій автор цих рядків показав загальну панораму опозиційних зусиль аристократичної фронди регіону, у тому числі й В. Хижнякова, у справі

боротьби зі свавіллям російського деспотичного режиму. Була сформульована та обґрунтована наукова гіпотеза про те, що наявні висновки в історіографії про міфічність існування та діяльності консолідованих політичних організацій загальноімперської земської ліберальної опозиції у 70–80-х роках XIX ст. є передчасними, адже історичні джерела засвідчують факти постійних, сталих та регулярних політико-ідеологічних зв'язків і контактів між головними, знаковими представниками українського земського лібералізму та прогресивної демократичної громадськості, а відтак твердження про міфічність існування координації серед земських лібералів виглядає дуже непереконливим [1, с. 270–272]. Як відомо, дослідник земського ліберального руху у Російській імперії Н. Пірумова вказувала на те, що навіть після початку контрреформ імператора Олександра III та серії репресивних, каральних акцій корони Романових проти найбільш активних діячів аристократичної фронди консолідована опозиція не припинила свого існування і після маленької перерви продовжила роботу: у другій половині 80-х років XIX ст. у столичних Санкт-Петербурзі та Москві знову почали збиратись приватні нелегальні з'їзди земських діячів з усіх регіонів країни. Усього, за приблизними підрахунками вченої, відбулося близько 10 таких зустрічей, на яких обговорювались проблеми не тільки взаємовідносин земських інституцій з органами державної влади та верховної бюрократії, а й практичні питання захисту прав і свобод земського самоврядування, його широкомасштабного реформування, консолідації земських інститутів, податкової та кредитно-банківської політики,

освітньої та медичної галузі земського господарства тощо [5, с. 187].

В. Хижняков, як свідок та безпосередній учасник історичних подій, у своїх споминах повністю підтверджував факти зібрань опозиційних земців. Він вказував, що зустрічі проходили на приватних квартирах знаних українських лібералів І. Петрункевича та В. Вернадського; кількість учасників становила близько 30 осіб [6, с. 244–245]. «Патріарх» лібералізму у Російській імперії, беззаперечний лідер та керманіч опозиційної аристократичної фронди Північної України І. Петрункевич, який змушений був емігрувати до етнічно російських губерній за вимогою вищої бюрократії українських земель та у другій половині 80-х років XIX ст. проживав у Москві, у мемуарах теж підтверджував ці факти [4, с. 258–259].

Персональні нотатки В. Хижнякова про роботу земського форуму у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. повністю підтверджують нашу гіпотезу. Так, зокрема, на одній із таких зустрічей було обговорено ряд питань, пов'язаних із функціонуванням установ земського самоврядування. Головною темою стала свавільна політика місцевих регіональних адміністрацій губернаторів як щодо губернських, так і повітових земств. Після тривалого обговорення форумом було прийняте рішення про те, що усі без винятку земські установи мають, використовуючи право клопотань до інституцій верхньої влади, надсилати однакові за змістом прохання, акцентуючи на тому, що урядовий нагляд має здійснюватися виключно у контексті дотримання законності діяльності та прийнятих земствами рішень, а не керуючись політичною доцільністю

внутрішньополітичного життя. Зазначалось, що клопотання від земств мають стати регулярним інструментом у спілкуванні з урядовими колами: не потрібно чекати знакових чи особливих нагод для направлення петицій – ця форма роботи повинна бути систематичною; звернення необхідно надсилати одночасно від якомога більшої кількості установ.

І. Петрункевич, який брав участь у засіданні, проінформував делегатів з'їзду про те, що відчуження губернських адміністрацій і земських установ все більше поглиблюється. Для прикладу він навів ситуацію у Тверській губернії, де він придбав маєток: чиновники без усіяких попереджень і погоджень із земськими органами ревізували господарство, порушивши елементарні норми субординації. Після обговорення наведеного прикладу форум прийняв рішення, що будь-яке втручання адміністрацій губернаторів та регіонального чиновництва у сфери діяльності та законних повноважень земських інституцій має відбуватися виключно за умов наявності юридично оформлених підстав і попередніх погоджень.

Окремий сегмент питань для розгляду був присвячений проблемам вкрай негативного впливу нового законодавства на життєдіяльність суспільства, яке стосувалось системи місцевого та міського самоврядування у Російській імперії, адже контрреформи імператора Олександра III фактично нівелювали доленосні трансформації у державі, реалізовані в епоху Великих реформ (1856–1874).

У нотатках В. Хижняков зафіксував факти вимог земських форумів до влади: 1) ліквідація інститутів земських начальників та волосних старшин у провінції;

2) введення до складу губернських по земських справах присутствій міських голів та делегата від губернського земства; 3) погодження владою з земськими інституціями кандидатур на посади керівників провінційних судових органів та прокуратури; 4) виборні посадові особи повітових та губернських земських установ, у тому числі наймані земські службовці, не повинні проходити процедури затвердження губернаторами; 5) губернатор не повинен затверджувати персони земських гласних від селянської курії на виборах; 6) кількість виборчих дільниць повинна дорівнювати кількості депутатів у повітових та губернських земських зібраннях.

Другим великим блоком питань, що обговорювались на зустрічах, були проблеми кредитно-банківського забезпечення аграрної діяльності як селянства, так й інших представників соціуму у регіонах. Наприклад, В. Хижняков зазначив, що більшість делегатів форумів дійшли спільної думки, що на кредитування державних банків розраховувати не можна, оскільки урядові кола роблять ставку на швидкий розвиток промислової індустрії шляхом політики протекціонізму як пріоритет економічної політики. Учасники зустрічей дійшли згоди, що банківський комерційний відсоток при кредитуванні сільськогосподарських виробників не повинен перевищувати 3% річних.

У ході конструктивних дискусій, посилаючись на прогресивний досвід Німеччини та Великої Британії, де економічне благополуччя селянства досягло пристойного рівня, земські опозиціонери прийшли до висновку про нагальну необхідність створення великої мережі дрібних банківських установ

у провінціях Російської імперії, скажімо, під патронатом повітових інститутів земського самоврядування, які будуть виконувати функцію кредитного забезпечення аграрного виробництва. Позики у вказаних банках повинні надаватись на загальний термін до 20 років і бути як довготерміновими, для придбання нових земельних наділів, так і короткостроковими, до 5 років, залежно від мети, завдань та специфіки сільськогосподарського виробництва: придбання худоби, знарядь праці, аграрної техніки та реманенту, мінеральних добрив і т. д. Згадані банківські установи, у візії лібералів, повинні будуть не тільки надавати позики під заставу активів власності та майна селян, за винятком приватної земельної власності, а й проводити різноманітні комісійні операції, тим самим позбавляючи непорядних комерсантів та посередників згубного фінансового впливу на виробничу діяльність землеробів.

В ідеалі, на переконання земських прогресистів, потрібно мати «надбудову» у мережі дрібних банків, скажімо, у вигляді центрального губернського земського банку, який формуватиметься з прибутків провінційних банківських установ, а завдання його буде полягати у наданні первинного капіталу, страхуванні фінансових ризиків діяльності мережі вказаних закладів, всебічній допомозі необхідними ресурсами для належного функціонування дрібних банків, регуляції та фінансового моніторингу діяльності провінційних установ. Прикладом подібної структури діячі вважали німецький кооперативний банк, створений відомим фінансистом Ф. Райффайzenом, який являв собою перехідну форму від ощадно-позичкового,

споживчого товариства до класичної комерційної банківської установи, де фінансові ресурси клієнтів були захищені комплексом страхових інструментів. В умовах кінця 80-х років XIX ст. опозиціонери вважали вказану модель кредитно-банківського забезпечення сільськогосподарського виробництва ідеальною [7, арк.1–13в.].

Конспект доповіді В. Хижнякова в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга був присвячений проблемам корінного реформування сільського самоврядування, волосного управління у Російській імперії та провінційної судової системи, які ліберальні земці вважали фундаментом для подальшого розвитку країни.

У своєму виступі Василь Михайлович виклав візію формування системи сільського самоврядування, її повноважень та сфер відповідальності. Так, зокрема, ліберал дав негативну оцінку законопроекту про сільське управління, який був розроблений Міністерством внутрішніх справ, і закликав для початку зберегти існуючу систему сільського самоврядування у країні, а вже потім перейти до її всебічного удосконалення та реформування або ж до ухвалення нової системи. Він вважав, що вказана ланка управління у державі має ґрунтуватись на принципі суспільної безстановості під час процесів та процедур обрання представників від селянської курії до складу виборчих зібрань у провінції.

В. Хижняков запропонував такі імперативи:

1. Репрезентанти селянської курії, які будуть обрані до сільських сходів, повинні брати повноцінну участь в усіх аспектах функціонування та діяльності цього органу, включаючи право на

розробку кошторисів, оскільки селянство вже стало юридично вільним та повноправним членом суспільства Російської імперії;

2. Виборчий процес та процедури до установ сільського самоврядування, згідно з імперським законодавством, хоч і залишаються цензовими, але загалом ці вимоги необхідно послабити, адже колишні кріпаки не мають ні великої земельної власності, ні аналогічних міських активів майна;

3. Майновий ценз на виборах може виглядати як багатоступенева конструкція: власники 50 і більше десятин землі мають право ставати членами сільського сходу без виборів; володарі 5 десятин землі входять до виборчого зібрання, яке делегує свого представника на сільський сход; селяни, які мали у власності менше 5 десятин землі могли стати членами сходу шляхом участі у дрібних виборчих групах у селищах і селах, які обирали своїх делегатів на сільські сходи;

4. Виборчі зібрання у провінції безпосередньо мали право обирати повноправних членів селянських сходів, але з урахуванням майнового пропорційного принципу вся кількість дрібних земельних ділянок власників умовно ділилася на 50 і після цього визначалися делегати від зібрань до сходів;

5. Особи, які не були землевласниками і заробляли на життя неземлеробською працею, мали право брати участь у сільському самоврядуванні, однак лише залежно від рівня сплати фіскальних зборів та податків: чим більший відсоток виплат, тим більший ступінь участі в управлінні;

6. Опозиціонер наголошував на принциповій вимозі надання виборчих прав жінкам-землевласницям,

власникам активів майна у провінції або їх участі у сільському самоврядуванні через спеціально уповноважених персон;

7. Василь Михайлович вважав, що потрібно заборонити участь у виборах до органів сільського самоврядування особам із судимістю; представникам лихварського капіталу; комерсантам та підприємцям, які займалися індустрією розважального бізнесу, у тому числі торговцям алкоголем і тютюном, себто власникам шинків на території підросійської України;

8. Голова сільського сходу та його заступник повинні обиратися з кола його делегатів на виборчу каденцію – 3 роки; обов'язковою умовою мала бути наявність права виборців на відкликання керманічів сходу;

9. Процедура ухвалення рішень на сільських сходах може мати такий алгоритм: необхідний кворум для прийняття поточних рішень – не менше половини персонального складу сходу; проблеми бюджетної та податкової політики, питання виборів волосних старшин, волосних правлінь та відкликання їх із посад могли вирішуватись голосами не менше 2/3 складу сільських сходів;

10. Політик наполягав на тому, що члени сільських сходів повинні мати хоча б мінімальний рівень імунітету від свавілля державної влади: делегатів органу самоврядування необхідно звільнити від адміністративної відповідальності і особливо важливо – від ганебної феодалної форми обструкції – тілесних покарань; представники сходів можуть притягатися до відповідальності, але лише за рішенням судових органів влади;

11. Географічно сільські сходи

формується на локальних територіях, які розташовані на 400–600 десятинах землі і будуть являти собою найнижчу ланку державного управління у Російській імперії; можливий варіант, коли орган управління формується на території церковної парафії або церковнопарафіяльних піклувань;

12. Оподаткування території сільських сходів інституціями земського самоврядування має відбуватися на двох рівнях: губернські земства готують систему фіскальних зборів з земельної власності у кожній локації, а повітові – оподатковують промислову індустрію у вигляді фабрик, заводів, мануфактур тощо;

13. До повноважень сільських сходів належать вибори старост сіл та селищ; старости обираються терміном на 3 роки; староста здійснює нагляд за виконанням рішень сільського сходу; притягає до відповідальності селян, які вчинили правопорушення з передачею їх правоохоронним органам; виконує згідно з наданими інструкціями рішення інститутів земського самоврядування; у розпорядженні старости знаходяться представники провінційної поліції, які, за погодженням із регіональними очільниками, здійснюють правоохоронну діяльність на території сходу;

14. Усі питання провінційної життєдіяльності мають вирішувати сільські сходи, котрі можуть бути черговими та позачерговими – надзвичайними та екстремними;

15. Опозиціонер наполягав на тому, що першою судовою інстанцією у громаді має бути сільський або парафіяльний суд;

16. Контролюючою установою над сільським сходом є сільське піклування,

яке виконує функцію арбітра у взаємовідносинах різних інституцій місцевого самоврядування у провінції; піклування має здійснювати моніторинг за діяльністю старост, у разі виявлення фактів порушення ними встановлених повноважень складати відповідні юридичні протоколи, скликати сільський сход та ставити питання про висловлення недовіри з правом відкликання старости зі своєї посади [8, арк.1–1зв.].

В. Хижняков згадував, що тези його доповіді в Юридичному товаристві у Санкт-Петербурзі були оприлюднені під час наради прогресивної спільноти країни щодо перспектив впровадження дрібної земської одиниці у Російській імперії, яка була організована вже відомим на той час очільником земського ліберального руху у Московській губернії В. Скалоном. В. Хижняков самокритично визнав, що найбільші дебати викликав запропонований ним принцип багатоступеневості виборів до органів сільського самоврядування та інститут майнового цензу. Наприклад, спеціаліст з державного управління та права професор А. Коркунов наголошував на тому, що уся Західна Європа перейшла до всезагального виборчого права. Політик сприйняв ці аргументи і вважав їх дуже корисними для подальшої розробки концепції системи сільського управління [6, с. 209].

Щодо модернізації волосного управління та трансформації провінційної судової системи В. Хижняков виклав такі програмні пропозиції:

1. Делегати від сільських сходів до складу волосних правлінь повинні визначатися повітовими земствами, щоб усі інтереси інститутів провінційного самоврядування були репрезентовані;

вибори до волосних сходів мають проводитись без врахування майнового цензу;

2. До повноважень волосного сходу належить обрання голови та його заступника на виборчу каденцію – 3 роки; права і повноваження волосних сходів такі самі, як і у сільських;

3. Волосна управа складається з голови, двох уповноважених чиновників, секретаря і діловода;

4. Волосній управі необхідно надати право на здійснення дрібних послуг у сфері нотаріату, адже це зменшить навантаження на правників і наблизить юридичні послуги ближче до населення;

5. Запровадження інституту волосних фіскалів, які б займались збиранням податків та зборів на місцях, а посаду аналогічного сільського збиральника пропонував ліквідувати;

6. Середньою ланкою судової системи у провінції має бути волосний суд, який вкрай потрібно звільнити від будь-якого впливу адміністративної влади у регіонах та інкорпорувати до загальнодержавної судової системи; з'їзд волосних суддів необхідно зробити апеляційною та касаційною інстанцією, яку будуть очолювати незалежні від регіональних інтересів представники центрального суддівського корпусу;

7. Усі питання опіки над сільськими громадами потрібно передати реформованим волосним органам влади;

8. Будь-які постанови провінційних судових інституцій мають право бути оскарженими: рішення сільських судів – протягом однієї доби, рішення волосних судів – повітовими земськими зібраннями або управами залежно від терміновості, важливості та складності справи;

9. Контроль та нагляд за законністю прийнятих судовими інститутами

рішень покладається не на губернаторів, які є політичними персонами і можуть лише санкціонувати верифікацію судових ухвал, а на повітових та губернських прокурорів як представників вищого щабля судової влади у державі; прокурори мають бути позбавлені будь-якого впливу та нагляду за господарчими справами і діяльністю як сільських та волосних органів, так і земських установ;

10. Політик наголошував на необхідності залучення до функціонування сільських та волосних сходів репрезентантів інших суспільних станів соціуму, оскільки це може зблизити інтереси різних прошарків населення країни;

11. Перетворення сільського та волосного сходу у територіальну парафію ліберал вважав дуже небезпечним кроком, оскільки у такий спосіб Російська православна церква, яка вже й так стала провідним суспільним інститутом у державі в умовах доби Контрреформ, ще більше посилить свій вплив і стане повноцінною політичною інституцією; церковні парафії теж вимагають перетворень – потрібно запозичити прогресивний досвід лютеранської церкви у Західній Європі з приводу кращої організації участі вірян у громадському житті;

12. Щорічне фінансове забезпечення системи волосного самоврядування може виглядати приблизно таким чином: староста – 180 рублів, писар – 180 рублів, два службовці – по 180 рублів; голова волосної управи – 360 рублів, два службовці – 480 рублів, секретар – 360 рублів, писар – 240 рублів, фіскалі – по 900 рублів; голова волосного суду – 240 рублів, два канцеляристи – по 240 рублів, добові фінанси на відрядження – 800 рублів [8, арк.1зв. –2 зв.].

На нашу думку, тези доповіді В. Хижнякова в Юридичному товаристві у Санкт-Петербурзі доповнюють та суттєво розширюють програмні засади реформування селянського самоврядування у Російській імперії, які члени опозиційної аристократичної фронди публічно оприлюднили на початку 80-х років XIX ст., ілюзорно сподіваючись на щирість верховної влади у справі продовження модернізаційного курсу імператора Олександра II [2; 3].

Крім проаналізованих вище документів історичної ваги, не останню роль відіграють і матеріали меморіального характеру, які, традиційно для XIX – початку XX ст., являють собою дуже інформативне джерело у вивченні біографії та життєвого шляху будь-якої історичної особистості. Так, у повідомленні про смерть та чернетці некролога В. Хижнякова, які були написані приятелем діяча, багаторічним секретарем Чернігівської губернської земської управи, головним редактором основного мас-медіа системи земського самоврядування Північної України – «Земского сборника Черниговской губернии» – С. Лисенком, подається лаконічний, але яскравий огляд подвижницької суспільної діяльності політика протягом другої половини XIX – початку XX ст., який до самої своєї смерті вірою і правдою служив міському та земському самоврядуванню у Чернігівській губернії, у тому числі перебуваючи на відповідальній посаді міського голови Чернігова. Драматична історія довготривалої боротьби Василя Михайловича з місцевою владою – регіональною бюрократією та адміністрацією губернатора – викладена у спогадах ліберала, які вийшли у петроградському видавництві «Огни» у 1916 р. Автор відзначив, що півстоліття

подвижницької діяльності зробили ім'я В. Хижнякова символом рідної Чернігівщини, оскільки навіть у часи жорсткої політичної реакції та суспільних потрясінь він один із небагатьох завжди з честю та шляхетністю протистояв згаданим силам і достойно репрезентував свій край. У 80–90-ті роки XIX ст. В. Хижняков був активним учасником земських з'їздів у Москві та Санкт-Петербурзі; у 1895 р. став автором чергового, після 1879 р., «Черниговского адреса» від Чернігівського губернського земства до нового російського імператора Миколи II, який закликав самодержавство до демократичних реформ, ставши помітним фундаментом для розвитку нового етапу земського ліберального руху у Російській імперії, що тривав з 1890 по 1906 р.; у 1904–1905 рр. був співавтором третього «Черниговского адреса», більш радикального за змістом, який в умовах розгортання революційних тенденцій у державі вже вимагав докорінних перетворень від верховної влади. Зрозуміло, що після написання кожного з названих політичних документів В. Хижняков став персоною *non grata* як для регіональної влади, так і для російського деспотичного режиму загалом. Однак, незважаючи на утиски, він був оптимістом і являв собою приклад персонального джерела надії для багатьох сучасників. С. Лисенко зауважив, що Василь Михайлович прогнозував початок першої революції у Російській імперії вже на початку російсько-японської війни 1904–1905 рр., яку російська монархія програла. Поява Парламенту у короні Романових тільки підтверджувала його оптимізм. Але остаточна перемога сил ортодоксальної реакції та консерватизму у державі дещо змінила акценти у поглядах політика.

Він з гіркотою та жалем вимушений був визнати, що те, за що боролись півстоліття він та його ідеологічні соратники, багато у чому стало політичною утопією в умовах російського монархічного режиму. А чергова революція 1917 р., за якою прискіпливо спостерігав земський ліберал, та крах російського престолу, як погоджувався Василь Михайлович, стали закономірним результатом історичного процесу, адже іншого виходу з глибокої кризи держави на той момент, у його візії, не було.

Останні дні свого життя, не зраджуючи себе, В. Хижняков провів у роздумах про покращення рівня життя основної частини населення країни – селянства, конструюванні планів щодо розвитку осередків культури і освіти в провінції, кредитно-банківського забезпечення виробничої діяльності, створення споживчої селянської спілки та бібліотеки тощо. С. Лисенко зауважив, що реалізація хоча б частини задумів діяча стане прикладом шляхетного вшанування В. Хижнякова [9; 10].

Слід наголосити, що пам'ять про видатну особистість в українській історії була гідно вшанована міським самоврядуванням на сучасному етапі державотворення. 21 вересня 2021 р. міський голова Чернігова В. Атрошенко урочисто відкрив пам'ятний барельєф з погруддям Василя Михайловича Хижнякова [11].

Висновки. Увівши до наукового обігу частину особистого архіву міського голови Чернігова, видатного функціонера місцевого самоврядування, члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917), можемо стверджувати, що вказаний корпус пам'яток є унікальним джерелом з

історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у другій половині XIX ст. Контент-аналіз частини архіву В. Хижнякова яскраво підтверджує тезу про важливість корпусу документів для дослідження діяльності земської ліберальної партії регіону.

Нотатки В. Хижнякова про роботу земського з'їзду у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. та конспект доповіді, яка була публічно оприлюднена в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга у той же період, підтверджують сформульовану та обґрунтовану у наших попередніх працях наукову гіпотезу про те, що навіть після усіх репресивних та каральних акцій російського деспотизму проти учасників земського ліберального руху нелегальні приватні зібрання опозиційних земців країни не припинилися. Більше того, виявлені історичні факти без жодних сумнівів свідчать про те, що системні та регулярні контакти земських лібералів і прогресивної громадськості держави призвели до консолідації основних сил конструктивної опозиції у Російській імперії. На нашу думку, існувала і неформально функціонуюча організація прогресивної громадськості та ліберально-демократичного нобілітету Російської імперії, яка координувала публічні опозиційні дії та виступи згаданих представників фронди у рамках визвольного руху, перш за все у протопарламентських земських зібраннях корони Романових. Згадана історична метаморфоза потребує всебічного та широкомасштабного вивчення, оскільки і до цього часу не віднайдені джерела, які б суттєво «пролили світло» на цю вагомую проблему в історії визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст.

У той же час віднайдені нами історичні джерела являють собою авторські проекти реформ сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи, розроблені В. Хижняковим у контексті впровадження російським абсолютизмом судово-адміністративної реформи 1889 р., з якою демократична фронда принципово не погоджувалася, та підготовки загальної доктрини земського лібералізму у Російській імперії. Беззаперечно, проекти Василя Михайловича доповнювали та суттєво розширювали засади реформування селянського самоврядування у країні, які члени опозиційної аристократичної фронди публічно оприлюднили на початку 80-х років XIX ст.

Ліберальні земці в особі В. Хижнякова, категорично не сприймаючи філософії та законодавства контрреформ імператора Олександра III, сформулювали вимоги до верховної влади у царині трансформації регіонального управління, перелік яких яскраво ілюструє факт того, що земські ліберали наполягали як мінімум на поверненні до законодавчих реалій епохи Великих реформ у галузі місцевого самоврядування, зокрема законодавства про земські установи 1864 р.

У сфері сільського самоврядування було запропоновано низку прогресивних ініціатив. Незважаючи на правову дискримінаційність пропозиції про відмову у наданні виборчих прав репрезентантам соціуму комерсантів, торговців та підприємців, особливо відзначимо епохальні новації – вимоги надання політичних прав жінкам-землевласницям, що свідчить про революційні трансформації у гендерній політиці земських лібералів та права на відкликання

обраних керманічів сільських сходів.

У галузі волосного управління та провінційної судової системи був оприлюднений цілий пакет модернізаційних перетворень, спрямований на досягнення ліквідації політичного впливу та незалежності судових установ від інститутів регіональної чи державної влади, запровадження принципово важливого інструменту оскарження будь-яких судових рішень, передачу контрольних та наглядових функцій від губернаторів до інституту прокурорів, ліквідацію будь-якого впливу влади на інституції місцевого самоврядування. Так чи інакше, прогресивні земці намагалися ліквідувати будь-які легальні можливості для правового свавілля посадових осіб як виконавчої, так і судової влади у провінції.

Наголосимо на тому, що, на наше переконання, проекти реформаційних перетворень у царині сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи, розроблені та публічно презентовані В. Хижняковим у столичному регіоні Російської імперії, стали красномовним виявом органічної програми з модернізації системи державного управління та місцевого самоврядування монархії Романових, яка була кристалізована у ході важкої політичної боротьби земської ліберальної партії Північної України з ортодоксальною реакційною більшістю консервативного політикуму Російської імперії у 80-х роках XIX ст. Генеральною метою вказаної програми опозиційна аристократична фронда вважала побудову соціально справедливої, правової держави з розвиненим громадянським суспільством та абсолютним приматом імперативів демократичних прав і свобод

кожного громадянина. Відзначимо, що більшість ідей, оприлюднених В. Хижняковим наприкінці 80-х років XIX ст., жодним чином не втратили актуальності для сьогодення і цілком можуть стати історичним фундаментом для побудови модерної системи державного управління та місцевого самоврядування вже у новітній українській державі.

Хочемо висловити сподівання, що унікальний особистий архів В. Хижняка стане предметом детального та прискіпливого дослідження для представників сучасної української історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котельницький, Н. Участь земських лібералів північної України у визвольному русі у Російській імперії наприкінці 70-х рр. XIX ст. *Славістична збірка*. Київ, 2018. Вип. IV. С. 263–272.
2. Котельницький, Н. Ліберальні земці північної України та проблема реформування селянського самоврядування у 80-х рр. XIX ст. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернігів, 2020. Вип. 7. С. 165–169.
3. Котельницький, Н. Проблема реформування селянського самоврядування у Російській імперії на початку 80-х рр. XIX ст.: візія земських лібералів північної України. *П'яті Череванівські наукові читання*. Збірник наукових статей. Полтава, 2020. Вип. V. С. 26–32.
4. Петрункевич, И. *Из записок общественного деятеля. Воспоминания*. Прага, 1934. 472 с.
5. Пирумова, Н. *Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в.* Москва, 1977. 272 с.
6. Хижняков, В. *Воспоминания земского деятеля*. Петроград, 1916. 251 с.
7. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ). *Фондове зібрання. Архівні колекції. Архів В. М. Хижняка (1842–1917)*. Інів.

№ 96. КП-35607. Ад-3307. Нотатки Хижнякова В. М. про роботу земського з'їзду у Москві. Автограф. 1 аркуш.

8. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 97. КП-35608. Ад-3308. Конспект доповіді Хижнякова В. М. в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга. Автограф. 2 аркуші.

9. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 86. КП-35597. Ад-3297. Некролог Хижнякова В. М., написаний Лисенком С. І. (чернетка). Автограф. 2 аркуші.

10. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 87. КП-35598. Ад-3298. Повідомлення про смерть Хижнякова В. М., написане Лисенком С. І. Автограф. 2 аркуші.

11. У Чернігові відкрили пам'ятний барельєф з погруддям колишнього міського голови Василя Хижнякова. URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-50329/>

REFERENCES:

1. Kotelnyskyi, N. (2028) The Participation of the Zemstvo Liberals of Northern Ukraine in the Liberation Movement in the Russian Empire at the End of the 70s of the 19th Century. *Slavic Collection*. Issue IV. Kyiv, pp. 263 - 272. [in Ukr.]

2. Kotelnyskyi, N. (2020) Liberal Peasants of Northern Ukraine and the Problem of Reforming Peasant Self-Government in the 1980s. *Razumovski Meetings: a Collection of Scientific Works*. Issue 7. Chernihiv, pp. 165 - 169. [in Ukr.]

3. Kotelnyskyi, N. (2020) The Problem of Reforming Peasant Self-Government in the Russian Empire at the Beginning of the 1980s: the Vision of the Zemstvo Liberals of Northern Ukraine. *Fifth Cherevaniv Scientific Readings*.

Collection of Scientific Articles. Issue V. Poltava, pp. 26 - 32. [in Ukr.]

4. Petrunkevich, I. (1934) *From the Notes of a Public Figure. Memories*. Prague, 472 p. [in Rus.]

5. Pirumova, N. (1977) *Zemskoe Liberal Movement. Social Roots and Evolution until the Beginning of the 20th Century*. Moscow, 272 p. [in Rus.]

6. Khizhniakov, V. (1916) *Memoirs of a Zemstvo Activist*. Petrograd, 251 p. [in Rus.]

7. *Chernihiv Regional History Museum Named after V. V. Tarnovsky (hereinafter - CRHM). Fund Collection. Archive collections. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 96. KP - 35607. Ad - 3307. Notes by V. M. Khyzhniakov about the Work of the Zemstvo Congress in Moscow. Autograph. 1 sheet. [in Ukr.]

8. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 97. KP - 35608. Ad - 3308. Synopsis of the report by V. M. Khyzhniakova, in the Law Society of St. Petersburg. Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]

9. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 86. KP - 35597. Ad - 3297. Obituary of V. M. Khyzhniakov, Written by S. I. Lysenko (Draft). Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]

10. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 87. KP - 35598. Ad - 3298. Notice of the Death of V. M. Khyzhniakov, Written by S. I. Lysenko. Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]

11. *In Chernihiv, a Memorial Bas-Relief with a Bust of Former Mayor Vasyl Khyzhniakov was Opened*. [online] Available at: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-50329/> [in Ukr.]

Summary

DOCUMENTS OF THE PERSONAL ARCHIVE OF V.M. KHYZHNIAKOV

Nazar KOTELNYTSKYI

orcid.org/0000-0003-4480-365X

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

of the Law Department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law

The relevance of the research. In the study, for the first time is introduced into international scientific circulation a unique source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the second half of the 19th century, namely, a part of the personal archive of Vasyl Mykhailovych Khyzhniakov (1842-1917) - a member of the opposition aristocratic fronde of northern Ukraine, the mayor of Chernihiv of many years and the head of the Chernihiv provincial land administration. The content analysis of a part of this archive vividly confirms his projects of reformation transformations in the field of rural self-government, parish government and the provincial judicial system, aimed at the construction of a socially just, legal state, with a developed civil society and the absolute primacy of the imperatives of democratic rights and freedoms of every citizen.

The **purpose** of this publication is the introduction to scientific circulation and content analysis of part of the given archive - documents that directly relate to the scientific issues we are investigating.

Conclusions. A part of the personal archive of the mayor of Chernihiv, a prominent functionary of local self-government, a member of the opposition aristocratic fronde of the Northern Left Bank, V. M. Khyzhniakov (1842-1917), is introduced into scientific circulation. It is noted that this corpus of monuments is a unique source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine in the second half of the 19th century.

It has been studied that the historical sources we have found are the author's projects of reforms of rural self-government, volost administration and the provincial judicial system developed by V. Khyzhniakov in the context of the implementation by Russian absolutism of the judicial and administrative reform of 1889, with which the democratic fronde fundamentally disagreed, and the preparation of the general doctrine of zemstvo liberalism in the Russian Empire. Undoubtedly, projects of V. Khyzhniakov complemented and significantly expanded the principles of reforming peasant self-government in the country, which were publicly announced in the early 80s of the 19th century by the members of the opposition aristocratic fronde. Most of the ideas have not lost their relevance for the present and may become a historical foundation for building a modern system of public administration and local self-government in the modern Ukrainian state.

Keywords: V. Khyzhniakov, personal archive, zemstvo liberalism, village self-government, parish administration, provincial court.

УДК 81'272(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024.312767

**СИСТЕМНА МОВНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НА СХОДІ Й ПІВДНІ
УКРАЇНИ ЯК ВИСНОВКИ З ПОМИЛОК МИНУЛОГО**

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація. Мова – один із ключових атрибутів держави й політичної нації, а освіта – основний чинник утвердження державної мови й держави. Автор порівнює застосування української мови в навчальному процесі освітніх закладів сходу й півдня України в останній період існування УРСР, перші роки незалежності та в останні роки.

Ключові слова: мова, державна мова, коренізація, українізація, освіта.

Постановка проблеми. У статті йдеться про стан навчання українською мовою в закладах середньої (переважно) освіти в східних областях України, а також частково – в південних областях і Кримській АР від моменту розпаду СРСР й утворення незалежної Української держави до поточного моменту. Не заради традиційного огляду того, який шлях пройдено, які здобутки і втрати на цьому шляху, що спрацювало, а що, навпаки, завадило становленню української мови в середній освіті, як і державності загалом, на Донбасі, в Криму та на інших східних і південних теренах України. Хоча й це теж не буде оминатися.

Головна ж **мета** статті – спираючись на минулий, переважно гіркий, досвід утвердження української мови в середній школі, не повторити колишніх помилок, не наступити знову на старі граблі індиферентності чи байдужості до спротиву русифікаторських сил.

«При формуванні державної політики будь-якої країни у будь-якій сфері необхідно починати з аналізу вже реалізованого, аналізу помилок та наслідків, що вже набуті і впроваджені в тій чи іншій сферах <...> Відсутність аналітичної

складової минулого періоду до окупації породжує нові ризики майбутньої політики реінтеграції» [16]. Бо зараз перед нашою державою, нацією, суспільством постають майже ті самі державницькі проблеми й завдання на деокупованих і окупованих росією територіях, які були нагальними й на час творення Української держави від моменту здобуття незалежності.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, мова є одним із найважливіших чинників національної належності, формування відповідного державно-національного самовизначення, творення чи гальмування, спротиву утвердженню власної держави. «<...> українська мова – це не просто засіб спілкування, а один із конституційних фундаментів держави <...> І від міцності фундаменту залежить, чи вистоять стіни під ударами агресора, чи вистоїть держава <...>» [7, с. 4]. Найважливішу роль в утвердженні державницьких переконань, зокрема й української мови як державної в Україні, мали відіграти, як і в усьому сучасному цивілізованому світі, два суспільних інститути – освіта й мас-медіа. Щодо вивчення української мови й навчання

© Васьків М.

українською загалом ситуація в Україні на момент розпаду СРСР була плачевною. Більш-менш прийнятною вона була хіба що в західних областях, та й то не в усіх. Чим далі на схід і від села до великого міста, тим було гірше. Тому кількість шкіл і учнів, які навчалися українською, прямувала у великих містах, особливо в обласних центрах сходу й півдня України, до нуля.

Так, у 1991 році в Донецьку не було жодної україномовної школи, в Запоріжжі «значно більше» – аж одна. В Запорізькій області, в усіх селах, містечках і містах, українською мовою тоді навчалися 22,7% учнів, в Одеській – 24,7%, у Харківській – 28%, у м. Києві – 30,5%. Найгірше становище було в Криму – жодної школи, в Донецькій і Луганській областях в україномовних школах навчалося відповідно 3,3% і 6,7% учнів [9]. Побудова незалежної держави вимагала й утвердження української мови в середній школі, й не можна сказати, що успіхів у цій сфері не було. Навіть переважно декларативний закон «Про мови в Української РСР» від 28 жовтня 1989 року давав для українізації (коренізації) освіти належні підстави.

Наслідком були значні здобутки в цьому напрямку. На 1998 рік у Києві українською навчалися вже 87% школярів, у Дніпропетровській області – 59%, у Харківській – 47%, загалом у більшості областей – понад 70–80%, а в 12 з них – понад чи близько 90% [14]. Проте проміжок у сім років, від 1991-го до 1998-го, виявив і суттєві негаразди в цьому процесі. У Криму україномовних шкіл стало всього 0,5%, в Донецькій області – 10%, у Луганській – 13% [9]. Можна би вважати такий поганий стан із упровадження української, державної, мови в

навчальний процес у регіональній специфіці, мовляв, такий це найсхідніший і найближчий до росії регіон, що призвело до подальшого домінування російської мови й небажання нібито батьків віддавати дітей до україномовних шкіл.

Однак, як завжди, є нюанси. Певний поступ у справі «українізації» школи був у сусідніх до Донецької й Луганської областей не лише в уже згадуваних Дніпропетровській і Харківській областях, а й у Полтавській області – 89%. Навіть у Запорізькій області кількість україномовних шкіл на 1998 рік становила 38%, що, проте, виглядало на загальному тлі явно недостатньо. Ще прикріше, що в Одеській області, яка в 1991 р. дещо випереджала за відсотком україномовних шкіл Запорожжя, в 1998-му – вже відставала (37%). На тлі східніших Миколаївської (66%) та Херсонської (70%) [9] областей «здобутки» Одещини виглядали мізерно. Та свідчили про те, що на заваді стояли не тільки й не стільки якісь об'єктивні чинники, а прямий чи латентний спротив із боку регіональних органів влади, а часто – й із боку центральних владних органів, основу яких становили вчорашні компартійні й комсомольські «діячі». Чим далі на схід і в Крим – тим було їх більше, там вони домінували. У кращому разі можна констатувати відсутність політичної волі в переведенні шкіл на українську мову навчання з боку тих владних інституцій, повноваження яких зобов'язували їх здійснювати таке переведення.

Як не прикро констатувати, **українські** органи державної влади, конкретні державні чиновники часто чинили спротив тому, що мало би бути їх завданням, – упровадженню **української** мови в різні сфери суспільного буття, зокрема в

освіту. Як переконливо доводить Тарас Марусик у збірці своїх статей «30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну», постійно доводилося не стільки переконувати громадськість у важливості утвердження української мови, скільки долати опір представників влади різних рівнів, передусім найвищих її щаблів, а його власна діяльність – це насамперед «хроніка боротьби за Мову і за її носіїв» [7, с. 7] не разом, а проти цієї влади. Стосується це й освіти: чим організованішим і більшим був спротив місцевої влади й еліт, тим гіршим – результат з україномовними школами й учнями. Тому Одещина в цьому процесі поступалася сусіднім областям, а на Донбасі й у Криму він рухався на рівні статистичної похибки.

Для цього вдавалися до різноманітних маніпуляцій, фальшування інформації, лише формального надання статусу україномовних школам, дитячим садкам, які насправді й надалі послуговувалися російською мовою. Яскраво про це у книзі Н. Позняк-Хоменко «Без ротації» свідчать реальні персонажі – мешканці Донбасу, які в 2014 році свідомо обрали український, державницький, бік. Ось що про такі результати навчання каже Олександр Проскурін: «Зараз усі дивуються, чому тут усі були за Росію? А як інакше, якщо нам ще зі школи постійно розповідали, яка Росія класна, що Росія нам найближчий друг, лише з Росією ми будемо щасливі, а без неї ми ні на що не здатні. І це ж були вже роки незалежності – я чився з 1996 по 2006 роки. Але, незважаючи на це, України у нас практично не було. Навіть про Голодомор та інші страшні речі у нас до війни практично не говорили. В курсі історії України це подавалося так, поверхово.

Здається, один абзац у підручнику – і все. І жодних заходів у ці дні в нас не проводилося <...> Може, на державному рівні щось і робилося, але на місцях була тиша» [12, с. 7]. Отже, неукраїнська мова йшла пліч-о-пліч із неукраїнським змістом освіти й політики місцевої влади загалом.

Маніпулятивними були твердження, що населення Донбасу, мовляв, російськомовне й не має жодного сантименту до українства. Бо про українське коріння, українську мову як колишню основу комунікації в попередні роки, зрештою, про міцні проукраїнські спільноти в Луганській і Донецькій областях свідчить майже кожен герой книги Н. Позняк-Хоменко: «Казати, що в Луганську всі були за Росію – це брехня. Проукраїнськи налаштованих людей там теж було багато»; «Тут же жило багато українців. Я цікавився історією, своїм корінням: батько в мене із Воронежської області, селище Кам'янське, але коріння у нас українське <...> А по маминій лінії маю родичів у Самборі на Львівщині. Та й загалом Луганщина – це ж українські землі. Я не беру до уваги Луганськ та інші промислові центри <...> там з радянських часів встановилася мода на російську мову, бо приїжджало багато людей з усіх кінців Радянського Союзу. А заїдь у будь-яке село поблизу – там усі розмовляють українською. Ця територія завжди була Україною, і такою й залишиться» (Петро Моругін [12, с. 30–31]); «Тоді (на початку 1990-х років. – М. В.) українські ідеї нормально знаходили відгук. Наша газета “Бандерівець”, яку ми тоді роздавали по електричках, розліталася, як пиріжки. <...> Донбас просто ніхто не захотів українізувати» (Віталій Применко [12, с. 42]); «А в Луганську проросійські

настрої були ще в 1990-х. Я не раз чув від людей, що “краще б нам було бути з Росією”, “росіяни нам брати”. Там більшість їздили на заробітки в Росію. Я так думаю, що Росії так легко вдалося підняти смуту серед людей, бо вони пустили чутки, що якщо Україна увійде до ЄС, то кордони з Росією перекриють і не буде де заробляти. <...> І ми потрапили в Біловодськ, біля кордону з Росією. Мене тоді здивувало, що там усі говорили українською мовою» (переселенець із Абхазії на Луганщину Сослан Дзабахідзе [12, с. 70]); «Мої пращури за батьком приїхали на Донбас у 1930-х роках із Курської губернії, бо там теж був голод. <...> Інший дід був із Бессарабії, шахтар <...> Так він вільно спілкувався щирою українською мовою. Тоді весь цей край був україномовним, доки не почали українське село нищити Голодомором. <...> До речі, в Ростовській області досі в селах багато хто спілкується українською мовою» (Дмитро Бабкін [12, с. 77]) та ін.

Як же місцеві чиновники гальмували українізацію школи й замилювали очі громадськості та центральній владі «успіхами» в переведенні шкіл на українську мову навчання? Пролити світло на цей дуалізм частково може власний досвід спілкування у 1997–1998 роках як голови Запорізького міського ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка з тодішнім освітнім керівництвом, зокрема з начальником управління освіти м. Запоріжжя Миколою Фроловим. На мій запит отримав статистику з управління про те, що більшість шкіл в обласному центрі стали вже україномовними чи бодай двомовними. От із кількістю учнів, які навчаються українською, справа була «швах», бо українськими називали школи, в яких лише набирали україномовних

першокласників, а від другого й до одинадцятого класу учні аж до випуску й надалі продовжували навчатися російською, як твердив М. Фролов, аби не травмувати учнів і вчителів різким переходом на українську мову навчання; хоча надалі їм доведеться в Українській державі спілкуватися в офіційній та неофіційній сферах чи продовжувати навчання у вишах українською.

На українську мову навчання переводили передусім малі за кількістю учнів школи, натомість із великими – не поспішали, що й призводило до дуже втішної статистики з кількістю шкіл (саме її, очевидно, підносили громадськості та на вищі щаблі влади), але кількість україномовних учнів перебувала довгий час на низькому рівні. До цього варто додати, що на обласному рівні переважно ставали україномовними нечисленні за кількістю учнів сільські чи містечкові школи, з міськими стан справ був гіршим, що, однак, у результаті тішило око великою кількістю шкіл із українською мовою навчання. Але зовсім інші показники були з учнями, які навчалися українською.

У 2000-ні роки стан справ з українською мовою навчання у школах східних і південних областей України повільно, але покращувався. У 2008 році в Донецькій області навчалися у середніх школах українською 29,5% учнів (проте «у Донецьку – 17,1%, Маріуполі – 14,7%») [2]. Особливо помітними ці зрушення стали в 2014 році, коли подолано було перепони з боку влади Партії регіонів, хоча вже й почалася окупація російськими військами Криму, Донецької та Луганської областей. Так, заяви на складання ЗНО українською мовою подавали в Криму 21,98% випускників

(у 2013-му – 8,01%), у Луганській обл. – 52,97% (44,62%), у Донецькій – 39,68% (37,87%) і навіть у Севастополі – 18,31% (4,89%).

Російська агресія обірвала це вагоме зрушення в переведенні середньої освіти на українську мову навчання, а можливо, такі успіхи в «українізації» освіти й суспільства загалом стали однією з вагомих причин цієї агресії. Тепер у прифронтових, деокупованих регіонах (а з часом – й у звільнених окупованих) постають майже ті самі завдання, що були в перші роки здобуття незалежності: утвердження української державності, української культури, української мови, передусім – в освіті. Що ж ми маємо у звільнених та вбережених від окупації районах Донецької й Луганської областей за останні роки?

Обласна влада Донеччини 20 вересня 2016 року поспішила втішити небайдужих високими показниками шкіл з українською мовою навчання: «Українські класи з державною мовою викладання існують у 445 школах Донецької області – 82,8% від загальної кількості шкіл. Всього ж в області діють 325 шкіл, де навчання проходить повністю державною мовою. Про це повідомила у вівторок під час прес-конференції в АКМЦ в Краматорську директор департаменту освіти та науки Донецької обласної державної адміністрації Надія Оксенчук», – повідомляє кореспондент Укрінформу. «У нас 325 шкіл – україномовні, що становить 59,1% від загальної кількості шкіл. А 455 шкіл мають двомовність і це – 82,8% від загальної кількості», – заявила вона [15]. Проте занепокоєння викликала статистика, «скромно» наведена в кінці замітки й подана як теж «позитивна».

«Цього року до шкіл Донеччини

прийшли 17, 2 тис. першокласників. З них вже 10,8 тисячі будуть навчатися саме у перших класах з державною мовою», – додала вона [15]. Отже, відсоток школярів-першокласників, які будуть навчатися українською, далекий від такого втішного показника шкіл із українською мовою навчання. Можливо, це стосується, однак, не лише першокласників, а й у всіх інших класах така більша менш обнадійлива ситуація?

Проте ґрунтовніший аналіз статистики свідчить, що маємо ту саму ситуацію, як і в перші два десятиліття незалежності. «При цьому **питома вага** (тих, хто. – М. В.) навчаються державною мовою в початкових класах, вища. Якщо в старших класах цей показник становить 31,5%, то серед першокласників – 54,7%. У міських школах **українською мовою** займаються 36,8% всіх школярів, в сільській місцевості – 71,4%» [13]. Отже, високий показник шкіл і учнів з українською мовою навчання досягається, як це було й раніше, за рахунок невеликих за кількістю учнів сільських шкіл. Дещо краща ситуація з мовою навчання в молодших класах, зате невтішна у старших.

Російська пропаганда, місцева сепаратистська влада й інтелігенція постійно апелювали до того, що не можна різко українізувати мешканців сходу й півдня України, мовляв, це недемократично, суперечить правам людини, треба надати російській мові якийсь офіційний статус тощо. Що ж натомість роблять росіяни, окупувавши українські території? Ось повідомлення агентства УНІАН від 14.08.2014: «Кримські школи скасували навчання українською мовою в початкових класах» [6]. А ось і зовсім свіжа інформація за 20.06.2024 від Human Rights Watch: «Нехтуючи законами

війни, російська влада системно обмежує можливість українських дітей на отримання освіти. Зокрема, це виявляється в тому, що РФ **впроваджує власну систему освіти**, поширює антиукраїнську пропаганду та впроваджує викладання в школах російською мовою, що порушує положення Конвенції ООН про права дитини. <...> Правозахисники виявили, що окупаційна влада **примушує дітей навчатися в російських школах** шляхом тиску на їхніх батьків. Зокрема, родини українських школярів ризикують отримати штраф, бути заарештованими або навіть позбавленими батьківських прав за відмову віддавати своїх дітей до російських навчальних закладів. Незважаючи на це, з-поміж близько мільйона дітей шкільного віку, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, за даними Human Rights Watch, понад 62 тисячі продовжують навчатися в українських закладах освіти дистанційно» [4]. Отже, гальмування українізації школи під різними приводами було маніпулятивним і безпідставним, українська мова навчання мала і має попит, тому повинна була впроваджуватися значно рішучішими методами, більш масово, швидшими темпами, аби дати позитивні результати в процесі державотворення.

Повернімося, однак, до запорізьких реалій кінця 1990-х років. Пригадує, приводив доньку до дитячого садочка, який уважався офіційно україномовним. Зранку вихователь віталася з нами «Добрий день!» чи «Доброго ранку!», аби одразу ж перейти, без жодної тіні сорому, на російську мову спілкування з дітьми. Щоправда, увечері було щире українське «До побачення!». Так само син повідомляв, що в школі спілкування на перервах, у позаурочний час (а інколи

й на уроках) швидко й «ненав'язливо» переходило на російську мову, особисто бачив, що в цій школі, як і в багатьох інших зі статусом україномовних, наочність майже повністю була російською. Тому звернувся до начальника міського управління освіти з проханням запровадити офіційно україномовний режим спілкування учителів з учнями в позаурочному, позакласному, а, по можливості, й у позашкільному спілкуванні. На що М. Фролов дуже палко заперечив, бо він не збирається навантажувати вчителів зайвиною, вносити напругу в їх роботу, коли вони й так страждають від безгрошів'я, нелегких умов праці тощо.

На нагальну потребу спілкування учителів з учнями в позаурочний час постійно звертає увагу в численних публікаціях Лариса Масенко. Вона доводить, що це не просто зменшує час спілкування українською, стає на заваді засвоєнню її норм, а й маргіналізує українську мову в свідомості учнів: «Постійне застосування у шкільній комунікації двох мов з боку педагогів не лише заважає учням оволодіти усім спектром української мови <...> а й формує в їхній свідомості роздвоєння між сферами застосування цих мов: вживання української обмежується для них тільки уроками, тоді як значно вільніша, а тому і привабливіша сфера неформального спілкування й розваг закріплюється за російською мовою. Педагог, який на перерві, після закінчення уроку або лекції переходить на спілкування з учнями російською, дезорієнтує їх, формує у них стереотип непридатності української мови для живої неофіційної розмови» [8, с. 65]. Підважується сам статус української мови, яка зводиться до звуженого кола застосування.

Тому зрозумілим стає спротив запровадженню україномовного режиму в позакласній та позашкільній комунікації як з боку М. Фролова, так і 52 депутатів-регіоналів, які оскаржили запровадження такого мовного режиму постановою Кабінету Міністрів від 30 вересня 2009 року, та суддів Конституційного Суду, які це оскарження задовольнили. Проблема полягає в тому, що Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) й Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020), попри всю їх прогресивність, не вирішили цієї проблеми, залишивши її на відкуп самим учителям і школам. Якщо ж нема відповідної вимоги, то вчителі та школи не дуже поспішають упроваджувати зміни самостійно, тим паче коли це вимагає від них додаткових зусиль, які нічим не регламентуються та, що особливо важливо, нічим не стимулюються.

Унаслідок цього маємо таке: «Значна частина освітнього процесу, особливо в закладах позашкільної освіти, всупереч закону здійснюється російською мовою. Ще гірша ситуація в дитячих гуртках і секціях. Так, лише 16% дитячих гуртків у Києві і 8% у Харкові ведуть усі заняття українською мовою. В 56% гуртків і секцій для дітей у 5 найбільших містах України заняття виключно російськомовні» [10]. І це статистика, яку формували ті чиновники чи опитувані, які прагнуть подати якомога оптимістичнішу картину. Натомість окомозамілювання, формалізацію процесу без реальних результатів ніхто не відміняв («реальна мовна ситуація в закладах освіти часто не відповідає офіційній статистиці» [10]). Якщо врахувати, що саме в деокупованих чи прифронтових районах

у військових адміністраціях тотально не дотримуються україномовного (обов'язкового!) режиму (мовляв, не до цього зараз), офіційно звітуючи про майже повне його запровадження (видається, експеримент экс-губернатора Донецчини П. Жебрівського зі спілкування в адміністрації лише українською був приємним винятком на тлі неприємного російськомовного правила), то стає зрозумілим, що неправдива звітність у школах про україномовне навчання та спілкування у східних регіонах є найбільш поширеною.

У сучасних умовах відновлення державності на деокупованих територіях перед Україною постають майже ті самі завдання, що й на момент отримання незалежності. Це й завдання, які стосуються східних і південних регіонів нашої держави, й завдання українізації освіти. Наша освітня сфера до 2014 року так і не спромоглася забезпечити всеохопне вивчення української мови в середніх школах і ЗВО в Луганській, Донецькій областях, АР Крим. Попри наміри й декларації владних структур значного поступу в цій сфері центральні й регіональні органи влади так і не спромоглися в цих регіонах України забезпечити україномовну освіту для етнічних українців, тобто не виконали навіть завдань коренізації українців. Що ж тоді казати про всебічне утвердження української мови як державної в усіх сферах діяльності, зокрема й у освіті? Дещо кращою була ситуація в зараз окупованих районах Запорізької й Херсонської областей, але після деокупації треба буде запускати заново процеси мовно-національної коренізації й утвердження української мови як державної.

Найбільша проблема полягає,

очевидно, в тому, що теперішні органи влади, від президента і вниз ієрархічною драбиною, не вважають важливою потребу утвердження української мови, зокрема і в освіті, на окупованих територіях після їх звільнення. Про це свідчить відсутність будь-яких відповідних пунктів у різноманітних деокупаційних планах і програмах. «Кричущим є той факт, що в сучасній політиці державних органів влади у питаннях реінтеграції тимчасово окупованого Криму немає усвідомлення і розуміння того, що таке формування української національної ідентичності – найстратегічнішої складової національної безпеки України» [16]. Зрештою, А. Щекун констатує, що й зараз українська держава, правозахисні організації не надто переймаються захистом української спільноти Криму. «На жаль, ані МОН, ані МКІП, ані Мінреінтеграції як центральні органи виконавчої влади України, а також Представництво Президента України в АР Крим не протидіють фактичному знищенню української етнічної національної спільноти. Про це неодноразово заявлялося представниками Крайової Ради Українців Криму» [16]. Зрозуміло, що дуже важливо відстоювати на міжнародній арені інтереси кримськотатарського народу, який не має власної держави, інших історичних теренів для проживання та є корінним народом України. Але ж і українці Криму теж мають право на повноцінне вживання рідної мови й на розвиток рідної культури, а цього законного з позиції міжнародного законодавства права їх нахабно позбавляє російська окупаційна влада, що теж вимагає рішучих заяв і позовів із боку українських державних і громадських структур.

Швидка, системно-хаотична й

запопадлива діяльність росіян на окупованих і анексованих територіях мала би переконати наше чиновництво в тому, що інформування, агітація, пропаганда, культурно-освітня робота мають не менше, якщо не більше значення порівняно з економічно-політичними проблемами. Тому треба не тільки і не стільки чітко визначати відповідальних і рівень їх відповідальності, а таки неминуче карати тих, хто саботує україністичні акти, передусім в освіті, чи усувається від їх упровадження в життя, коли це є їх безпосереднім обов'язком. Стосується це не лише вчителів, директорів шкіл, начальників управлінь освіти різних рівнів, працівників Міністерства освіти і науки, а також (можливо, насамперед) керівників держадміністрацій та їх заступників, керівників та членів Кабміну, Офісу Президента, інших державних структур.

Довгий час на сході й півдні України йшлося про те, щоб охопити українською мовою навчання хоч би такий відсоток учнів, який відповідав би відсоткові етнічних українців у тому чи тому регіоні. Тобто йшлося про «коренізацію» українців. Прикро, що навіть цього не вдалося досягнути в багатьох великих містах Донбасу, а тим паче – у Криму. Петро Вольвач у публікації 2006 року в газеті «Кримська світлиця» аналізував безрадісний стан переведення кримської освіти на українську мову. Відштовхуючись від таких плачевних результатів, він змушений був прагнути й вимоги, власні й однодумців, зводити до запровадження україномовного навчання хоч би серед такої кількості школярів, яка б відповідала відсоткові етнічних українців (також у такому ракурсі йшлося і про кримських татар) у різних містах і районах Криму [1]. Однак до 2014 року

навіть такого рівня «українізації» кримських шкіл досягнути не вдалося.

Проте українська мова в Україні, у тому числі в Криму, східних і південних областях, є не просто мовою етнічних українців, а й мовою державною. Тому відсоток україномовних шкіл, ЗВО, школярів, студентів має бути значно вищим за відсоток етнічних українців у тих чи тих містах, районах, областях України. А отже, завдання, бажані результати мають ставитися максимальні, а не за принципом «хоч би...». Реалізуватися мають в уже згадувані оптимальні терміни двох-трьох років. Для успішності таких перетворень уже зараз мають готуватися підручники, посібники з усіх предметів з урахуванням специфіки різних регіонів, але домінуванням загальнодержавних пріоритетів. Так само вже зараз потрібно прораховувати, які потрібні будуть кошти, матеріально-технічні, технологічні цінності, педагогічні й керівні кадри, внутрішні й зовнішні джерела фінансування для успішного старту та швидкої реалізації переведення освіти на україномовну основу.

Можливо, не зовсім правда, що кадри вирішують усе, але вони є таки визначальним чинником освіти. До цього можемо додати ще одну сакраментальну фразу: маємо те, що маємо; тобто в переважній більшості інших учителів для освіти влада не має й не може дати. Можна буде закликати молодь, випускників педвишів поїхати до шкіл сходу й півдня, деокупованого Криму, спираючись на романтичні, національно-патріотичні переконання, притаманні для молодого покоління. Хоча це буде золотий фонд учительства для національно-державницького виховання, для утвердження української мови й культури в освіті й у

повсякденному бутті, видається, однак, що таких молодих педагогів у відсотках від загальної кількості вчителів буде небагато. Отже, треба працювати з наявним контингентом учителів.

Можемо здогадуватися, що на деокупованих і поки окупованих територіях є чимало із проукраїнськи налаштованих учителів, які змушені були працювати чи зараз працюють у «сепаратистських» школах. Проблем із ними не повинно бути. Як і з так само кількістю вчителів, які не дуже замислюються над суспільно-політичними проблемами, над власною визначеністю в поглядах. Вони, керуючись психологією штибу «що я можу знати?», «начальству видніше» тощо, будуть упроваджувати в навчальний процес, позакласну й позашкільну роботу те, що їм спускатимуть згори. Очевидно, що робитимуть це переважно несвідомо, хоча можна сподіватися й на «перевиховання» значної частини з них. І тут дуже важливим є вже згадуване своєчасне забезпечення підручниками, посібниками, навчально-методичними матеріалами, розробками для позакласних і позашкільних заходів, проведення різноманітних курсів, тренінгів, занять для вчителів тощо.

Так само є значна частина вчителів, які відверто чи латентно колаборували із «сепаратистськими» й окупаційними адміністраціями різних рівнів, активно виступали проти української держави, мови, культури, тому потрібна прискіплива увага до них як від освітянського керівництва, так і з боку відповідних правоохоронних структур. Очевидно, що переважну більшість таких педагогів варто швидко відлучати від роботи в школах, ЗВО, не прикриваючись аргументами про брак кадрів, бо краще хай

не буде жодних учителів, викладачів, ніж такі. Тим паче, що завжди знайдуться педагоги, які не мають навантаження на повну ставку, але охочі працювати на додаткові частки ставки.

Висновки. Отже, що має робити українська влада для україномовної освіти на сході й півдні України, на прифронтових та деокупованих у майбутньому територіях, аби не повторити колишніх помилок? Андрій Щекун як підсумок статті «Невивчені уроки минулого та бездіяльність як першооснова перешкоджання реалізації державної політики реінтеграції» наводить два надважливих завдання, аби не залишалися порожніми папірцями різноманітні офіційні та напівофіційні укази, розпорядження, стратегії, перспективні плани щодо коренізації, українізації освіти: «1) визначення, хто і в які терміни відповідатиме за виконання та за результати; 2) як буде фінансово забезпечуватися діяльність, що направлена на реалізацію політики деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій» [17]. Не можна не погодитися з такими висновками, дещо їх конкретизувавши.

Щодо термінів і виконавців. Справді, значна частина законодавчих документів не зазначає, хто має упроваджувати їх пункти в життя, а особливо – хто відповідальний за невиконання. Одразу значимо, що в більшості таких випадків зрозуміло, чий посадові обов'язки передбачають таку відповідальність. Справа в тому, що гуманітарні проблеми в нас десятиліттями вважалися другорядними, незначними.

Будь-яка програма, зокрема й у гуманітарній сфері, передбачає належне її фінансування, якщо ми прагнемо реальних результатів. І знову з гіркотою

констатуємо, що російська влада на окупованих територіях не шкодує коштів на русифікацію населення, знищення всього, що хоч трохи нагадує про українську державу й культуру. Майже миттєво вони знаходять кошти, друкують і завоюють підручники, посібники, виготовляють символіку, наповнюють бібліотечні фонди. Українські програми, «стратегії» тощо натомість найчастіше чітко не передбачають обсягів фінансування або ж мізерні кошти розмиваються по кишнях «потрібних» фірм і людей, тому майже не дають такого-сякого ефекту. Навіть плановий друк підручників у нас частенько зривають, бо не можуть поділити кошти між вигодонабувачами, що ж тоді казати про швидку реакцію на зміни в мовно-політичній ситуації? Зрозуміло, що український бюджет неспівмірний із російським. Отже, тим паче використання коштів має бути якомога ефективнішим. Також потрібно залучати до вирішення мовно-культурних проблем і потреб кошти західних державних інституцій, громадських організацій, різноманітних фондів тощо.

До висновків А. Щекуну додаємо ще низку рекомендацій, які впливають із наведеного вище у статті. Наприклад, щодо швидкості реалізації змін, зокрема й мовних, в освіті, мас-медіа, культурі тощо. Колись почув таку фразу: «Втрата темпу рівнозначна із утратою курсу». Вимовлялося як жарт, але за цим жартом прихований вагомий сенс. Провали в переведенні освіти на українську мову навчання в східних і південних областях України, АР Крим можна пояснити, зокрема, й повільними темпами цього процесу, що дискредитувало сам процес, посяло зневіру серед його прихильників і дало аргументи та відчуття моральної

зверхності для українофобів. Тому перевести навчання на деокупованих територіях на українську мову потрібно протягом двох-трьох років, охопивши якомога більшу кількість шкіл, класів, від перших до випускних, і учнів, аби ця більшість стала критичною, зробила процес українізації освіти остаточним і незворотним.

Для масштабності та незворотності процесу не варто знову вдаватися до традиційних методів самозаспокоєння й окомилування, як-от переведення на українську мову навчання великої за відсотком кількості малокомплектних сільських шкіл, які в результаті дають невеликий відсоток кількості учнів. М. Хвильовий із одностайними ще в 1920-х роках стверджував, що охоплювати українською мовою й культурою потрібно передусім великі міста, центри, які визначають політику регіону чи й держави. Отже, дуже важливою є «українізація» обласних центрів, великих міст, які є політичними, промисловими, освітніми, культурними центрами, тому переводити на українську мову навчання потрібно передусім великі школи у великих містах.

Важливою є також престижність шкіл із українською мовою навчання. Україномовними мають ставати передусім школи-ліцеї, гімназії, колегіуми, комплекси, провідні школи з поглибленим вивченням різних предметів чи групи предметів, школи-«хаби» (за термінологією уряду А. Яценюка), аби їх відсоток був не меншим, а бажано – й вищим порівняно із загальним відсотком таких «привілейованих» шкіл серед усіх шкіл регіону. Якість освітніх послуг у таких школах неминуче призводитиме до престижності навчання українською

мовою, до бажання батьків і дітей потрапити саме в ці школи, а не чинити опір засвоєнню державної мови.

Мовно-освітня політика має поєднуватися з чітким дотриманням вимог законодавства й вимагає активної протидії до їх порушень. Адміністративні покарання, аж до звільнення із займаних посад, не лише рядових учителів, а й чиновників різних рівнів є дуже дієвими не своєю тотальністю, а як показові приклади. Зрештою, вони завжди поєднуються з фінансовим чинником, чи не найпотужнішим. Це стосується, наприклад, фінансових обмежень. Скажімо, зняття премії за офіційно зафіксовані адміністративні правопорушення. Й ось тут підходимо до дуже важливого поєднання покарань із заохоченнями.

Щоби втрата частини чи й усієї зарплати, премії була вагомою, відчутною, потрібно, аби грошова винагорода вчительської праці була гідною. Це радше хороше побажання, яке невідомо коли реалізується. Але вже зараз варто запроваджувати в школах сходу України доплати вчителям, керівникам шкіл за активне переведення навчання на українську мову, за спілкування українською мовою з учнями в урочний і позаурочний час, за проведення державно-патріотичних заходів – і все це за результатами анонімого опитування учнів, колег тощо.

І варто не забувати, що йдеться тут про вживання української мови в навчальній і позакласній роботі, але насправді також йдеться і про національно-патріотичне виховання, про формування свідомих державницьких поколінь молоді, про національно-державну безпеку. Не можна відкладати вирішення окреслених проблем до того «далекого» моменту, коли українці

звільнять окуповані території чи коли це «стане на часі». Бо на деокупованих територіях розв'язання цих нагальних питань було на часі вже вчора. На тих теренах, які будуть звільнені в подальшому, держава вже повинна мати готову освітню, зокрема й мовну, програму, яку почне втілювати з першого дня деокупації з уже готовими підручниками, посібниками, іншою літературою в належній кількості, з чітко розробленими законодавчими положеннями щодо роботи з учителями й освітніми адміністраторами, заходами їх заохочення й контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольвач, П. Гордіїв вузол україномовної освіти в Криму і шляхи його розв'язання. *Кримська світлиця*. 2006. № 49–52; 2007. № 1–8. URL: <http://ukrlife.org/main/uacrim/vuzol.htm>
2. Донецька область. *Енциклопедія Сучасної України*. 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20812>
3. Коваленко, А. «Витрачають шалені кошти»: правозахисниця розповіла, як РФ «перевиховує» українських дітей. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/rosiyani-zminili-taktiku-vplivu-na-ukrajinskih-ditey-jih-vidpravlyayutu-podorozhi-z-perevihovannya-301169/> (дата звернення: 20.05.2024).
4. Коваленко, А. Human Rights Watch: Росія проводить примусову русифікацію освіти на окупованих територіях. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/rf-katuye-osvityan-tarorushuye-pravo-ukrajinskih-ditey-na-osvitu-zvit-human-rights-watch-302233/> (дата звернення: 20.06.2024).
5. Конашевич, С. Україномовна освіта в Криму: минуле, теперішнє і... майбутнє? *Голос Криму: інформаційна агенція*. 2024. 22 липня. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analitycs/ukrainomovna-osvita-v-krimu-minule-teperishnye-i-majbutnye.html>
6. Кримські школи скасували навчання українською мовою в початкових класах. 14.08.2014. URL: <https://www.unian.ua/society/951492-krimski-shkoli-skasuvainavchannya-ukrajinskoju-movoyu-v-pochatkovih-klasah.html>
7. Марусик, Т. *30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну*. Київ, 2022. 464 с.
8. Масенко, Л. *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ, 2021. 176 с.
9. Мови в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мови_в_Україні
10. Оприлюднені результати дослідження про становище української мови в Україні в 2020 році. 06.11.2020. URL: <https://language-policy.info/2020/11/oprylyudnenirezultaty-doslidzhennya-pro-stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajini-v-2020-rotsi/>
11. Павлюк, А. У школи окупованої Луганщини росіяни завезли пропагандистські словники, – ОВА. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/na-tot-luganshchini-rosiyani-zavezli-propagandistski-slovniki-dlya-vchitelivova-301179/> (дата звернення: 21.04.2024).
12. Позняк-Хоменко, Н. *Без ротації*. Тернопіль, 2023. 224 с.
13. У Донецьку 40% школярів навчаються українською мовою. 30.11.2008. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/culture/02351-u-donetsku-40-shkolyariv-navchayutsya-ukrainskoju-movoyu.htm>
14. Українська мова в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні
15. Українські класи вже є у понад 82% шкіл Донеччини, підручників достатньо, – Оксенчук. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-donechchina/2087004-ukrainski-klasi-vze-e-u-ponad-82-skil-doneccini-pidrucnikiv-dostatno-oksencuk.html#:~:text=>
16. Щекун, А. Невивчені уроки минулого та бездіяльність як першооснова перешкоджання реалізації державної політики реінтеграції Криму. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analitycs/nevivcheni-uroki-minulogo-ta-bezdiyalnist-yakpershoosnova-pereshkodzhannya-realizacii>

derzhavnoi-politiki-reintegracii-krimu.html?fbclid (дата звернення: 30.06.2024).

17. Щекун, А. Становлення освіти державною мовою в Криму: невивчені уроки. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/stanovlennya-osvitederzhavnoyu-movoyu-v-krimu-nevivcheniuroki.html?fbclid> (дата звернення: 09.05.2024).

REFERENCES

1. Volvach, P. (2007). The Gordian Knot of Ukrainian-Language Education in Crimea and Ways to Solve It. *Krymska svitlytsia*, 2006, No. 49–52; 2007, No. 1–8. [online] Available at: <http://ukrlife.org/main/uacrim/vuzol.htm> [in Ukr.]
2. Donetsk oblast. (2008). *Encyclopedia of Modern Ukraine*. [online] Available at: <https://esu.com.ua/article-20812> [in Ukr.]
3. Kovalenko, A. (2024). “They Spend Crazy Money”: the Human Rights Activist Told how the Russian Federation “re-Educates” Ukrainian Children. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/rosiyani-zminili-taktiku-vplivu-na-ukrajinskih-ditey-jih-vidpravlyayut-upodorozhi-z-perevihovannya-301169/> [Accessed 20 May 2024]. [in Ukr.]
4. Kovalenko, A. (2024). *Human Rights Watch: Russia is Carrying out Forced Russification of Education in the Occupied Territories*. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/rf-katuye-osvityan-ta-porushuye-pravoukrajinskih-ditey-na-osvitu-zvit-human-rights-watch-302233/> [Accessed 20 June 2024]. [in Ukr.]
5. Konashevych, S. (2024). Ukrainian-Language Education in Crimea: Past, Present and... Future?. *Holos Krymu: News Agency*, July 22. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/ukraïnomovna-osvita-v-krimu-minuleteperishnye-i-majbutnye.html> [in Ukr.]
6. *Crimean Schools Canceled Education in the Ukrainian Language in Primary School*. [online] Available at: <https://www.unian.ua/society/951492-krimski-shkoli-skasuvainavchannya-ukrajinskoyu-movoyu-v-pochatkovih-klasah.html> [Accessed 14 Aug. 2014]. [in Ukr.]
7. Marusyk, T. (2022). *30 Years of Independence: Language Acts That Change Ukraine*. Kyiv, 464 p. [in Ukr.]
8. Masenko, L. (2021). *The Conflict of Languages and Identities in Post-Soviet Ukraine*. Kyiv, 176 p. [in Ukr.]
9. *Languages in Ukraine*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мови_в_Україні [in Ukr.]
10. *The Results of the Study on the State of the Ukrainian Language in Ukraine Published in 2020*. [online] Available at: <https://language-policy.info/2020/11/oprylyudneni-rezultaty-doslidzhennya-pro-stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajini-v-2020-rotsi/> [06 Nov. 2020]. [in Ukr.]
11. Pavliuk, A. (2024). *Russians Brought Propaganda Dictionaries to Schools in Occupied Luhansk Region – RMA*. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/na-tot-luganshchini-rosiyani-zavezli-propagandistski-slovniki-dlyavchiteliv-ova-301179/> [21 Apr. 2024]. [in Ukr.]
12. Pozniak-Khomenko, N. (2023). *No Rotation*. Ternopil, 224 p. [in Ukr.]
13. *In Donetsk, 40% of Schoolchildren Study in Ukrainian*. [online] Available at: <https://www.obozrevatel.com/ukr/culture/02351-u-donetsku-40-shkolyariv-navchayutsya-ukrainskoyu-movoyu.htm> [30 Nov. 2008]. [in Ukr.]
14. *Ukrainian Language in Ukraine*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні [in Ukr.]
15. *More than 82% of Schools in Donetsk Region Already have Ukrainian Classes, there are Enough Textbooks – Oksenchuk*. [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-donechchina/2087004-ukrainski-klasi-vze-e-uponad-82-skil-doneccini-pidrucnikiv-dostatno-oksencuk.html#:~:text=> [in Ukr.]
16. Shchekun, A. (2024). *Unlearned Lessons of the Past and Inaction as the Basis for Obstructing the Implementation of the State Policy of Reintegration of Crimea*. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/nevivcheniuroki-minulogo-ta-bezdiyalnist-yak-pershosnova-pereshkodzhannya-realizacii-derzhavnoi-politiki-reintegracii-krimu.html?fbclid> [30 June 2024]. [in Ukr.]
17. Shchekun, A. (2024). *Formation of*

Education in the State Language in Crimea: Unlearned Lessons. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytcs/stanovlennya-osviti-derzhavnoyu-movoyu-v-krimu-nevicheni-uroki.html?fbclid=09> [09 May 2024]. [in Ukr.]

Summary

SYSTEMIC LANGUAGE AND EDUCATIONAL POLICY IN THE EAST AND SOUTH OF UKRAINE AS CONCLUSIONS FROM THE MISTAKES OF THE PAST

Mykola VASKIV

orcid.org/0000-0003-3909-1213

Doctor of Philology, Professor, senior research fellow of RIUS
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the research. Language is one of the key attributes of the state and political nation, and education is the main factor in the establishment of the state language and the state. The author compares the use of the Ukrainian language in the educational process of educational institutions in the east and south of Ukraine during the last period of the Ukrainian SSR, the first years of independence, and recent years. The objective and subjective reasons that hindered the establishing of the Ukrainian language as the state language and language of education in these regions, the linguistic indigenization of ethnic Ukrainians, are analyzed: active resistance of bureaucrats of various ranks; imperfection of legislation and regulations in the field of education; inadequate training of teaching staff; meagre funding for the work of teachers and education in general, as well as measures aimed at establishing the Ukrainian language in education, in various other spheres of social life, as well as in everyday life. This was compounded by Russia's constant information subversive activities and Russia's harsh policy of Russification in the occupied territories.

The **purpose** of the article is, based on the past, mostly bitter, experience of establishing the Ukrainian language in secondary schools, avoid previous mistakes, not to step back onto the old rake of indifference or disregard to the resistance of Russification forces.

Conclusions. In order to overcome the obstacles that harmed the transfer of education to the state language in the east and south of Ukraine (as well as in other regions), the author of the article proposes the following: to define clear deadlines and responsible executors for the introduction of the Ukrainian language into the educational process; to make the pace of introduction of the state language in education rapid by transferring to the Ukrainian language of teaching, first of all, large urban schools from the first to the final grades simultaneously, "prestigious" schools – gymnasiums, lyceums, complexes, collegiums, leading schools in the study of certain subjects, including the natural cycle; strict removal from the educational system of all teachers and officials who were caught collaborating with the Russian authorities or special services; legislatively and through public approval, introduce a requirement for teachers to communicate with students in the state language during extracurricular and out-of-school hours; introduce a clear and steady system of rewards and punishments for educators for adhering to the Ukrainian-language mode of communication with schoolchildren and students.

Keywords: language, state language, indigenization, Ukrainization, education.

УДК 323.1. 37.01

DOI: 10.17721/2413-7065.3(92).2024.314012

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИТЕТІВ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ: УКРАЇНОЗНАВЧІ ВИМІРИ

Олена ГАЗІЗОВА

orcid.org/0000-0002-5353-5637

кандидат історичних наук,

завідувачка відділу української філології та освітніх технологій

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: olena.gazizova@ukr.net

Анотація. Висвітлено процес формування в учнівської молоді національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української ідентичності в умовах російсько-української війни. За концептуальну основу до такого підходу взято українознавство як систему наукового знання про Україну, українців, українськість. Обґрунтовано, що відновлення історичної й культурної пам'яті спонукає до вироблення нових підходів і методів подачі (ширення) обґрунтованої інформації про Україну й українців в освітньому процесі, що відповідно підвищує рівень консолідації молодого покоління.

Ключові слова: національна ідентичність, російсько-українська війна, консолідація українства, українознавство, Міжнародний конкурс з українознавства, освіта, учнівська мова, патріотизм.

Постановка проблеми. З огляду на виклики, які стоять перед суспільством і державою, утвердження національної та громадянської ідентичності української молоді є однією з необхідних передумов як національної безпеки держави, так і досягнення консолідації та стабільності суспільства. Російсько-українська війна як війна за право на існування нації, держави й національної ідентичності зумовлює потребу переосмислення національних цінностей крізь призму українознавчого виміру. Тому соціально-гуманітарна сфера потребує ґрунтовних досліджень, пошуку й використання нових засобів і методів формування національних ідентитетів молодого покоління під час російської збройної агресії проти України. Ціннісні орієнтири стають центральним елементом у формуванні національної свідомості. Патріотизм,

солідарність, любов до рідної землі та бажання захищати її набувають нового змісту. Вони формують нову парадигму особистісного та колективного розвитку. Українознавчий чинник у національно-патріотичному вихованні та освітньому процесі має відіграти ключову роль, адже саме він може формувати українську сутність громадян, і передовсім молодого покоління, у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Аналізуючи сучасні дослідження, можемо констатувати, що науковці акцентують увагу на тому, що згуртованість суспільства зосереджується навколо ідей (ідеться насамперед про ідею національного самовизначення, ідею незалежності країни), зазначаючи, що це поєднання кількох складових: ідентичності, довіри,

© Газізова О.

взаємодії та доступності; стверджуючи, що згуртованість, ступінь інтеграції суспільства, єдність і консолідація розглядаються як синоніми; констатуючи, що згуртованість – це показник готовності до спільної дії, тобто здатності суспільства чи спільноти до спільної дії в умовах нагальної потреби, викликів та загроз, а також утвердження консолідації українського суспільства як чинника національної ідентичності.

Під цим оглядом заслуговують на увагу праці таких дослідників, як М. Степико, Л. Нагорна, М. Козловець. Особливої уваги вимагає питання формування новітньої національної пам'яті української спільноти, зважаючи на активні трансформації в умовах не лише глобалізаційних процесів, але й загроз гібридної війни, здатної через підміну смислів та цінностей формувати іншу реальність та руйнувати національні смисли. Зокрема, Є. Бистрицький вдається до онтологічного підходу, що дає можливість побачити співбуття ідентичності та екзистенційне переживання людського буття у проекті війни [1]. Сучасні події активізували увагу західних дослідників до питання української ідентичності. Так, Тімоті Снайдер зазначає, що Росія на чолі з Путіним вторглася в Україну задля того, щоб могли розповісти щось на зразок історії про те, хто такі росіяни. Путін формує для Росії щось на кшталт ідентифікації, яка є мітичною, яка зосереджена на минулому, яка є повністю негативною, яка повністю залежить від інших народів [12]. Л. Якубова наголошує, що завдяки стійкості та згуртованості української нації українці, здолаючи «русский мир», стануть переможцями [17, с. 12].

Вагомість українознавчої

проблематики, її увиразнення у патріотичному вихованні опрацьовано в дослідженнях П. Кононенка, Я. Калакури, Л. Токаря, В. Крисаченка, А. Ціпка, В. Піскун та ін. В. Крисаченко акцентує увагу на тому, що саме національна самобутність України є екзистенційним гарантом її історичного буття, постаючи визначальною складовою у прагненнях української нації зберегти свою національну ідентичність [8, с. 24].

Вплив асиміляційних процесів на формування ідентичності сучасної молоді в Україні та за кордоном конкретизується у доробках С. Бойко [5], Л. Шумик [16]. У працях Т. Василик, В. Кротюк акцентується увага на осмисленні феномену героїзму і гідного пошанування героїв російсько-української війни [6]. Л. Чупрій, О. Сіра підкреслюють, що в умовах російської агресії відбувається активне формування загальнонаціональної ідентичності, яка базується передусім на підтримці культури і мови титульного українського етносу, вихованні патріотизму та формуванні української політичної нації [14, с. 45].

Враховуючи виклики війни, можемо стверджувати, що Україна потребує формування новітньої національної пам'яті, актуалізації національно-патріотичного виховання на основі концептуалізації сучасних українознавчих засад освітнього процесу.

Зважаючи на сучасні гуманітарні проблеми, міграційні процеси в Україні та за кордоном, що супроводжуються кризою ідентичності, більш ретельного аналізу потребує вироблення, захист та поширення національних смислових аспектів культуротворення, впровадження українознавчих засад освітнього процесу через формування базових

громадянських цінностей, мовних, соціальних та комунікативних компетентностей.

Формування цілей статті. Російська агресія проти України є війною ідентичностей. В Україні відбуваються активні соціокультурні трансформації, що зумовлюють засвоєння тих цінностей та ідеалів, які базуються на практиках свободи та виявляються через захист власної самоцінності та суверенності. Формування сучасної національної ідентичності українства відбувається супроти активної фази нав'язування чужої ідентичності, спроб розколу та фрагментації. Важливими компонентами ідентичності стають історія (суспільна пам'ять), культура (цінності, світогляд) і дискурс (інформація), які пізнаються і набуваються через соціальні взаємодії. Зважаючи на здатність українського суспільства до консолідації в умовах захисту своєї свободи та ідентичності, варто щораз актуалізовувати національне «ми-почуття» як підґрунтя спільного життя та соціокультурної основи.

В умовах війни одним із головних завдань освітньої політики має стати формування в учнівської молоді національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української ідентичності. За концептуальну основу до такого підходу варто взяти українознавство як систему наукового знання про Україну, українців, українськість. Відновлення історичної й культурної пам'яті спонукає до вироблення нових підходів і методів подачі (ширення) обґрунтованої інформації про Україну й українців в освітньому процесі, що відповідно підвищує рівень консолідації молодого покоління. Осмислення потребують позитивні суспільні та державні практики

вшанування героїв, авторитет українських героїв у світі як необхідна складова збереження національної спільноти.

Мета дослідження полягає в аналізі проблематики й структури українознавчих студій як чинника формування національної ідентичності учнівської молоді у сфері збереження та відтворення української нації в Україні та за кордоном в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Війна стає потужним каталізатором для переосмислення національної ідентичності. Учнівська молодь стикається з викликами, які змушують глибше задуматися про свою роль у суспільстві та значення належності до нації. Цей процес супроводжується формуванням почуття відповідальності за майбутнє країни. Освітні заклади відіграють ключову роль у цьому процесі. Саме через освіту молодь може засвоювати важливі для нації цінності, такі як свобода, гідність, демократія та справедливість. Військові реалії допомагають глибше зрозуміти ці абстрактні поняття та застосувати їх на практиці.

Ідея національної єдності, згуртованості, консолідації одночасно є умовою і засобом формування української національної ідентичності. Т. Бевз акцентує увагу на тому, що пріоритетним напрямом у національній системі освіти в умовах повномасштабної війни має стати патріотичне виховання здобувачів освіти, яке є складовою частиною національної безпеки та обороноздатності держави, інструментом утвердження національної ідентичності [2, с. 37]. Я. Калакура наголошує, що війна має потужний вплив на утвердження української ідентичності, масове усвідомлення українськості, розуміння небезпеки

і необхідності захищати Батьківщину [7, с. 23]. Загрози національній безпеці України викликають потребу підняття рівня патріотизму українства, формування національних цінностей та пріоритетів у захисті Батьківщини та утвердження національної ідентичності.

Виходячи з аналізу проблематики та маючи на меті сприяння зміцненню національної єдності українського суспільства, освітня політика спрямовується на виконання Закону України від 13.12.2022 № 2834-IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [4], постанови Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322 «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках», розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 141-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року». Концепцією заплановано до 2028 р. залучити 20 відсотків громадян України до участі в проектах з утвердження ідентичності, збільшити до 75 відсотків частку громадян, які пишуться бути українцями, та близько 80 відсотків, які постійно будуть спілкуватися українською мовою, збільшення щороку кількості реалізованих проектів та кількості фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [11].

У цьому контексті важливим є дослідження українознавчих підходів до утвердження національної ідентичності

молоді. В. Крисаченко наголошує, що в умовах сучасних викликів українознавство постає своєрідною настільною книгою, тезаурусом знань як про себе самого, так і про весь народ і рідну землю. Ці знання окреслюють національні інтереси та цінності і виконують об'єднавчу функцію при пошуку необхідності та шляхівгуртування всіх громадян в нову синергетичну якість – нездоланну Україну [8, с. 12].

Основним завданням українознавства як освітнього напрямку і як окремого навчального курсу є виховання в учнів високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності та незалежності України.

Актуальним питанням є визначення ціннісно-сміслового наповнення освітніх компетентностей як засобу консолідації української нації, узагальнення інформації про збройну агресію Російської Федерації проти України, зокрема щодо подвигів героїв війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, з метою її використання під час формування ціннісних орієнтирів на прикладах героїчної боротьби українського народу за утвердження суверенітету власної держави. Аналітичні матеріали з цієї проблематики стануть значним внеском в розробку методологічних підходів до формування національної ідентичності української молоді, утвердження демократичного суспільства з високим рівнем патріотизму.

Також необхідним бачиться розуміння спільної історії та культурних традицій. Під час війни історія нації стає живим досвідом, а не просто фактом з

підручника. Молодь вчиться оцінювати минуле через призму сучасних подій, що зміцнює її ідентичність. Соціальні мережі та інформаційний простір також впливають на формування національної свідомості. Вони можуть як посилювати, так і послаблювати почуття належності до нації залежно від інформаційних потоків та ціннісного контенту, що споживає молодь.

Формування національної ідентичності в умовах війни також залежить від особистого досвіду учнівської молоді. Участь у волонтерських ініціативах, допомога армії, підтримка внутрішньо переміщених осіб – усе це сприяє глибшому усвідомленню власної ролі в суспільстві та належності до нації. Такий досвід не лише зміцнює патріотичні почуття, але й розвиває емпатію, соціальну відповідальність та стійкість. Крім того, війна формує новий тип героїзму, який стає зразком для наслідування молоддю. Героїчні вчинки як сучасників, так і історичних постатей надихають та мотивують до активної громадянської позиції. Важливою є також роль медіа в популяризації цих прикладів, оскільки саме вони створюють образ національних героїв і підкреслюють важливість боротьби за свободу.

Не можна ігнорувати психологічний аспект. Війна впливає на емоційний стан молоді, що у свою чергу формує певне світосприйняття. Важливо забезпечити психологічну підтримку, щоб молодь могла не лише зберегти свою національну ідентичність, але й розвивати її на основі справжніх цінностей, уникаючи почуттів ненависті та розчарування. Таким чином, формування національної ідентичності в умовах війни – це процес, що поєднує в собі індивідуальний досвід,

історичні уроки, суспільні цінності та емоційний розвиток, створюючи нове покоління свідомих і відповідальних громадян.

Приклади, які ілюструють процес формування національної ідентичності серед учнівської молоді в умовах війни, допоможуть краще зрозуміти теоретичні роздуми. По-перше, варто згадати активну участь школярів у волонтерських рухах та благодійних акціях. Наприклад, багато учнів створюють власні проекти для збору коштів на підтримку армії або допомогу постраждалим від війни. Ці ініціативи не лише розвивають у молоді почуття відповідальності, але й формують розуміння єдності нації у спільній боротьбі за свободу.

Ще один приклад – участь молоді у відновленні культурної спадщини. Відновлення пам'яток історії, організація заходів на вшанування героїв війни, проведення національних свят набувають нового значення. Через ці дії учні вивчають та засвоюють історію свого народу, формуючи глибший зв'язок із минулим та розумінням сучасної боротьби за незалежність. Значущим прикладом є також робота шкільних психологів та освітніх програм, які підтримують молодь в умовах стресу і воєнного конфлікту. Психологічна допомога та навчальні проекти, що включають дискусії про цінності, національну ідентичність та патріотизм, допомагають учням зберегти емоційну стійкість та розвивати свою національну свідомість. Завдяки активній громадянській позиції та освітнім ініціативам молодь не лише вчиться долати виклики війни, але й активно бере участь у побудові майбутнього України.

Питання національної пам'яті є засадничими для державного будівництва

й формування відчуття належності до нації, оскільки національна пам'ять виступає процесом збереження і відтворення інформації про минуле, символічною формою передачі культурних смислів. Політика пам'яті допомагає формувати колективну інтерпретацію минулого та визначає, як певні події або фігури слід розуміти та вшановувати в суспільстві.

Особливої актуальності в контексті зазначеної проблематики набуває необхідність українознавчої роботи у співпраці з українцями за кордоном.

У серпні 2024 р. Міністерство освіти і науки України оголосило про старт серії тренінгів для вчителів, спрямованих на ефективне впровадження українознавчого компонента в навчальний процес. Мета навчальних тренінгів – ознайомити з дистанційним контентом для українознавчих предметів та надати вчителям інструменти для ефективної дистанційної освіти.

Навчання складається як із навчальних вебінарів, так і з практичних тренінгів, які охоплюють широкий спектр тем: від використання модифікованих програм та викладання конкретних дисциплін до практичних методик викладання на дистанційці [10].

Українознавчий компонент – скорочена освітня програма для школярів, які перебувають за межами України. Вона дає змогу зменшити навчальне навантаження на учнів, які очно вчать в країні перебування та водночас дистанційно здобувають освіту в Україні.

Сюди входять предмети, які не викладають за кордоном: українська мова, українська література, історія України, географія, захист України, основи правознавства. Учні матимуть змогу

навчатися за цією програмою, а ті предмети, які не входять до українознавчого компонента, перезаховувати з іноземних шкіл [10].

Вироблення українознавчого контенту національно-патріотичного виховання, спрямованого на підвищення патріотичних настроїв у суспільстві, збільшить мобілізаційну готовність молоді до захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, ідентичності України. Державні концепції національно-патріотичного виховання, як і теоретичні розробки науковців, а отже, і програмне забезпечення цього напрямку освітнього процесу, виходили з необхідності підвищити громадянські компетентності молоді. Впровадження курсу «Українознавство» в комплекс навчальних дисциплін дало можливість розвинути активну краєзнавчу дослідницьку та наукову роботу. Разом з тим відхід державної політики у 2012 році від національного спрямування в бік полікультурності та декларативності програм патріотичного виховання звів українознавчий контент до наукової сфери. Натомість нова концепція зацентувала увагу на відображення українознавчої складової у вивченні всіх навчальних предметів.

Національна освіта має визначити ціннісні орієнтири суспільства, з'ясувати, які критерії, стандарти, знання є пріоритетними в процесі розбудови громадянського простору. З огляду на сучасні виклики і загрози необхідною постає розробка українознавчих проєктів, спрямованих на формування та відстоювання ідеї національної єдності/згуртованості/консолідації українства в умовах війни та післявоєнної відбудови.

В Україні в умовах воєнної агресії РФ

та інформаційно-психологічного впливу одним із головних завдань державної політики має стати формування в учнів та молоді патріотичних цінностей, відданості загальнодержавній справі захисту та зміцнення країни, активної громадянської позиції. Сьогодні важливим напрямом державної політики є історична пам'ять, яка формує національну ідентичність, національну позицію, соціальні та культурні координати, збагачує соціальний капітал особистості, продукує неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації.

У цьому контексті важливим є розроблення українознавчої концептології осмислення та формування новітньої історичної пам'яті щодо відзначення подвигів героїв російсько-української війни. Зокрема, у навчальній програмі для 5–11 класів закладів загальної середньої освіти «Українознавство» (автори-укладачі А. Ціпка, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова) («Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (лист МОН України від 10.08.2020 № 1/11-5310)) важливою складовою є формування дієвого патріотизму учнівської молоді.

Започатковані НДПУ науково-освітні проекти «Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів» та «Міжнародний конкурс для вчителів «Українознавчі пріоритети освітнього процесу» стали дієвою силою в організації українознавчої спрямованості сучасної системи освіти, у розбудові і модернізації національної освіти, утвердженні єдності освітнього простору України.

Для зміцнення українознавчих заasad освітнього процесу, утвердження українознавства як окремої навчальної дисципліни і методології викладання

інших навчальних дисциплін, базового компонента освіти, формування поколінь патріотів-державників та розвитку міжнародних освітніх контактів з 2002 р. було розпочато реалізацію проекту «Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів». За 17 років в освітньому проекті було представлено близько шести тисяч науково-пошукових учнівських досліджень. Цьогорічний XVII Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти проводився відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 23.10.2023 № 1/16443- 23 «Про організацію XVII Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти» та Правил проведення Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 22.08.2013 № 1228, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 11.09.2013 за № 1567/24099, з метою залучення учнівської молоді до пізнання України й українського світу через індивідуально-пошукові форми, розвиток інтелектуального потенціалу школярів на засадах українознавства.

До участі в конкурсі запрошуються учні 8–11 класів закладів освіти усіх типів та форм власності України, учнівська молодь інших держав.

Конкурс проводиться в два етапи:

I етап (заочний) конкурсу передбачає написання учнями 8–11 класів закладів освіти в Україні та за кордоном науково-дослідних робіт. Завершені напрацювання учнів мають відображати самостійний творчо-пошуковий

доробок, заснований на оригінальних джерелах. Учасники конкурсу можуть представляти карти, технологічні програми та схеми, розроблені статистичні таблиці.

II етап (очний) конкурсу передбачає виконання письмових конкурсних завдань, публічний захист науково-дослідних робіт (до 8 хвилин) та виконання тестів з українознавства. У зв'язку з введенням воєнного стану в 2022–2024 рр. II етап конкурсу проводився в дистанційному режимі.

У конкурсі 2022 р. переможцями стали 239 учнів із 20 областей України. Найбільш представленими були Івано-Франківська, Чернівецька, Полтавська, Харківська, Волинська, Київська, Запорізька, Чернігівська, Хмельницька області. У конкурсі 2023 р. – 243 призери з різних куточків України і закордоння. Варто відзначити, що цьогорічний конкурс з українознавства ознаменувався рекордною кількістю переможців – 293.

Тематичне спрямування науково-дослідних робіт, їхня наповненість відобразили комплексність українознавчих студій. Одним із важливих напрямів досліджень є опис та поширення фактів про героїчні подвиги українських військовослужбовців, які мужньо боронять нашу державу, та вшанування пам'яті ветеранів війни. У роботах юних дослідників велика увага приділяється дослідженню історії України, етногенезу українського народу, процесів державотворення, волонтерському руху, культурологічним процесам під час війни, проблемі інформаційної безпеки в сучасному гуманітарному просторі України тощо.

Проведення Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів

закладів загальної середньої освіти у 2022–2024 роках засвідчило велику організованість як педагогів, так і дітей та необхідність здійснення такої роботи, враховуючи важкі суспільно-політичні реалії сьогодення, пов'язані з воєнною агресією і повномасштабним вторгненням РФ в Україну. Перевірка й оцінювання науково-дослідних робіт відобразили комплексність українознавчих студій і стали підсумком наполегливої творчопошукової діяльності як школярів, так і наукових керівників. Багатоаспектні наукові розвідки характеризуються тематичним наповненням, що пов'язане з історією України чи певного регіону, де мешкають автори. Актуальним є дослідження формування української ідентичності в контексті сучасних інформаційних і глобалізаційних процесів та аналізу творчості відомих українських громадських діячів, письменників і митців. Чимало робіт було присвячено проблематиці функціонування і наповнення культурного простору українським контентом, збереження й примноження українських традицій. Цікавими є дослідження діяльності різних культурно-освітніх, громадських організацій задля перемоги в культурному й інформаційному просторі та їх ролі у забезпеченні культурних потреб людей [3, с. 179].

З метою вивчення, узагальнення та поширення кращого педагогічного досвіду вчителів різних типів і форм власності в Україні та українських освітніх закладів за кордоном щодо українознавчого наповнення системи освіти, викладання курсу за вибором «Українознавство», а також використання елементів українознавства в різних галузях освіти в Україні та в українських освітніх осередках за кордоном у січні 2024 року

НДІУ проводився IV Міжнародний конкурс для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети освітнього процесу».

Конкурс реалізується відповідно до Положення про проведення Міжнародного конкурсу для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети освітнього процесу», затвердженого рішенням вченої ради Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (протокол від 02.11.2021 р. № 7).

Переможці у номінаціях (1–3 місця) визначаються конкурсним журі у складі наукових співробітників Науково-дослідного інституту українознавства за участю освітянської громадськості у номінаціях:

- авторський урок з курсу за вибором «Українознавство» для учнів 1–11 класів закладів загальної середньої освіти України;

- авторський урок з українознавства для освітніх установ української діаспори;

- авторський урок із предметів суспільно-гуманітарного, фізико-математичного або природничого циклу на українознавчій основі для учнів 1–11 класів закладів загальної середньої освіти України;

- авторська розробка виховного українознавчого заходу для учнів 1–11 класів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори.

Несподіванкою стала велика кількість робіт, особливо з областей, які нині найбільше потерпають від жорстокої агресії РФ: Харківської, Донецької,

Сумської, Луганської, Херсонської, Запорізької. Активно долучилися до конкурсу вчителі з Івано-Франківської, Вінницької, Київської, Львівської, Полтавської, Чернігівської, Чернівецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської, Хмельницької та інших областей України. Загалом заслужену перемогу в конкурсі цього року здобули понад 500 педагогів з усіх регіонів України і закордоння.

Для підвищення рівня патріотизму учнівської молоді у 2023 році Науково-дослідним інститутом українознавства був започаткований Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна». Конкурс проходив з 1 жовтня 2023 р. по 18 січня 2024 р. з метою привернення уваги українських дітей в Україні та за її межами до Збройних сил України загалом та воїнів-захисників зокрема. На сьогодні актуалізувалося завдання поширення серед школярів інформації про воїнів ЗСУ, які стоять на захисті національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності кордонів України. На сучасному етапі винятково важливим стало пропагування ідеї шанобливого та позитивного ставлення до Збройних сил України та до воїнів-захисників, які героїчно борються з російським агресором і відстоюють демократичний вибір українського народу.

Учнівські роботи розглядалися у двох номінаціях: «Есе» та «Малюнки», які раніше не брали участі у творчих конкурсах та не були опубліковані. Усі учнівські праці присвячені Збройним силам України. Конкурсною комісією та організаційним комітетом було опрацьовано

300 учнівських есеїв та 35 малюнків. Відзначення переможців конкурсу відбулося у Міжнародний день рідної мови – 21 лютого. У творчих роботах призерів конкурсу можемо виокремити такі аспекти: 1) в умовах російсько-української війни посилення національно-патріотичних почуттів; 2) переосмислення ціннісних орієнтирів; 3) віра у перемогу України [15, с. 128].

Міжнародні конкурси з українознавства стали значним підсумком науково-теоретичної і практичної роботи, проведеної колективом НДІ українознавства та численним активом науковців-українознавців, вчителів і викладачів українознавства в Україні й за кордоном.

Результати конкурсів з українознавства відображаються у серії наукових статей та методичних посібників, що впроваджуються в закладах загальної середньої освіти України.

У свою чергу НДІ українознавства сьогодні виконує важливу роль координатора нових освітніх ідей, підтримуючи партнерські зв'язки науковців-українознавців і педагогів-практиків.

Партнерство в науково-освітній сфері між НДІ українознавства та обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти сприяє розширенню взаємозв'язків, обміну передовим досвідом у сфері науки та освіти, об'єднанню творчих зусиль у напрямку наукових досліджень в галузі українознавства, створенню методичних розробок, узагальнень, апробаційно-експериментальному і практичному впровадженню українознавчих практик в освітній процес. Наприклад, у співпраці з Івано-Франківським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти відбуваються спільні наукові та

науково-методичні заходи, спрямовані на дослідження етнічних особливостей субетносів Прикарпаття (бойків, гуцулів, ополян, покутян). У рамках роботи етномайстерень співробітники НДІУ протягом 2022–2023 рр. взяли участь у круглому столі з українознавства та етнопедагогіки та тему «Українознавство та етнопедагогіка в сучасному освітньому процесі Прикарпаття: здобутки і сподівання», етнокультурному діалозі на тему «Гастрономічна спадщина та кулінарні традиції субетносів Прикарпаття: їжа та історія», круглому столі та етнобранчі «Етнокультурні феномени Гуцульщини: етнопсихологічний та етнокультурний коди українців» тощо. За результатами науково-методичних заходів упорядковано авторські учнівські, педагогічні, спільні учнівсько-педагогічні науково-методичні матеріали дослідницьких проектів, статей, доповідей, тез круглого столу з українознавства та етнопедагогіки, матеріали етнокультурного діалогу, які прорецензовано провідними науковцями, педагогами-практиками та схвалено вченою радою НДІ українознавства.

29 травня 2024 р. НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка спільно з Івано-Франківським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти та Навчально-науковим інститутом українознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника провели педагогічну науково-практичну конференцію «Українознавство та етнопедагогіка: витоки, становлення та розвиток шкільництва на теренах Прикарпаття» [13]. Головною метою співпраці є надання взаємної допомоги в підготовці й підвищенні кваліфікації науково-педагогічних кадрів

у галузі теорії українознавства, практичних досліджень з історії, етнології, культури і мови України та українців, проведення наукових, мистецько-культурних заходів для учнів та педагогів. Це дає можливість на локальному рівні домогтися об'єднання українських сил; активізації діяльності наукових, освітніх, культурно-мистецьких, політологічних організацій; піднесення патріотизму української молоді, готовності утверджувати традиції, мову, культуру, ідеали українського народу на світовій арені.

Висновки. Формування національної ідентичності учнівської молоді в умовах війни є багатогранним процесом, що охоплює як засвоєння національних цінностей, так і активну участь у громадському житті. Війна змушує переосмислити такі поняття, як *патріотизм*, *солідарність* і *відповідальність* за майбутнє країни. Учні, залучені до волонтерської діяльності, освітніх ініціатив та наукових українознавчих проєктів, не лише зміцнюють свою ідентичність, але й стають активними учасниками формування нової України. Цей процес, хоч і є складним через психологічний тиск і виклики, сприяє розвитку нації та її стійкості перед сучасними випробуваннями.

В умовах війни українознавчі практики спрямовані на оновлення методичних підходів в системі національно-патріотичного виховання з метою підвищення рівня патріотичної свідомості, формування національної ідентичності та активної громадянської позиції учнівської молоді. Інтегративний характер українознавства сприяє формуванню дієвого патріотизму молодого покоління: від усвідомлення ціннісних ідеалів своєї родини, багатства і різноманіття рідного краю до усвідомлення

ролі України в сучасному геополітичному просторі.

Визначення ціннісно-смыслового наповнення освітніх компетентностей як засобу консолідації української нації, розробка освітньої науково-практичної моделі, в якій інтеграція та систематизація знань про Україну втілюватиме базові культурно-смыслові пріоритети українства щодо процесу утвердження національної єдності українства, дадуть можливість розробити механізм для впровадження комплексу національно зорієнтованих проєктів в освіті, які сприятимуть зростанню обороноздатності суспільства та збереженню україноцентричного потенціалу національної гуманітаристики.

Практичне втілення цих настанов відобразатиметься в науковій, науково-методичній літературі, рекомендаціях органам державної влади, розробленні пізнавальних волонтерських проєктів з безпекової тематики, створенні освітньої науково-практичної моделі, в якій інтеграція та систематизація знань про Україну втілюватиме базові культурно-смыслові пріоритети українства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бистрицький, Євген. Філософські уроки війни як екзистенціального зіткнення світів. *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 21–22.
2. Бевз, Тетяна. Національно-патріотичне виховання в Україні: нормативно-правові засади. *Українознавство*. 2023. № 4. С. 24–40.
3. Газізова, Олена, Сорочук, Людмила, Кононенко, Алла, Бойко, Світлана, Іванець, Софія. Тенденції українознавчих досліджень XVI Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти. *Українознавство*. 2023. № 2. С. 174–221.

4. Закон України від 13.12.2022 № 2834- IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
5. Бойко, Світлана. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. 148 с. С. 17–21.
6. Василик, Т. Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ...»: історія створення, концепція та інформаційне наповнення. *Архіви України*. 2022: жовтень–грудень. Вип. 4. № 333. С. 217–232.
7. Калакура, Ярослав. Українознавство у викликах війни Московії проти України. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 15–25.
8. Крисаченко, В. С. Системність українознавства і консолідація нації: екзистенційний дискурс. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2022. Вип. 89. С. 12–28.
9. Кротюк, В. А. Феномен героїзму у контексті патріотичного виховання. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4 (47). С. 58–71.
10. Міністерство освіти і науки України запускає серію навчань для педагогів з українознавчого компонента. URL: <https://mon.gov.ua/news/ministerstvo-osvity-i-nauky-ukrainy-zapuskaie-seriiu-navchan-dlia-pedahohiv-z-ukrainoznavchoho-komponenta>
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 141-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-2024-%D1%80#Text>
12. Снайдер, Тімоті. Чому бреше Путін? URL: <https://zbruc.eu/node/109102>
13. *Українознавство та етнопедогогіка: витоки, становлення та розвиток шкільництва на теренах Прикарпаття*: матеріали обласної педагогічної науково-практичної конференції (29 травня 2024 року) / авторка ідеї та упорядниці Л. Максим'як. Івано-Франківськ: Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти; Навчально-науковий інститут українознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2024. 124 с.
14. Чупрій, Л., Сіра, О. Патріотичне виховання як чинник формування національної ідентичності в умовах російської агресії. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 3 (35). С. 27–46.
15. Шинкарик, Юліана, Безсмертна, Наталія. Концепт українознавчих конкурсів у формуванні та реалізації державної мовної політики України у галузі освіти. *Українознавство*. 2024. № 2. С. 108–143.
16. Шумик, Л., Широких, А. Вікові особливості розвитку національної ідентичності та вплив воєнних дій на її формування. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2023. № 21. С. 110–118.
17. Якубова, Лариса, Головка, Володимир. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст. У трьох книгах*. Книга 3. 30 років незалежності. Виклики, випробування, відповіді. Київ, 2022. 712 с.

REFERENCES

1. Bystrytskyi, Ye. (2023). Philosophical Lessons of the War as an Existential Clash of Worlds. *Filosofska dumka* (Philosophical Thought), No. 3, pp. 21–22. [in Ukr.]
2. Bezv, T. (2023). National-Patriotic Education in Ukraine: Normative and Legal Foundations. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4, pp. 24–40. [in Ukr.]

3. Hazizova, O., Sorochuk, L., Kononenko, A., Boiko, S., Ivanets, S. (2023). Trends in Ukrainian Studies of the 16th International Competition in Ukrainian Studies for Students of Grades 8–11 of General Secondary Education Institutions. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2, pp. 174–221. [in Ukr.]
4. *Law of Ukraine of 13.12.2022 No. 2834- IX "On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Affirming Ukrainian National and Civic Identity."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukr.]
5. Boiko, S. (2022). Formation of National Identity of Ukrainian Youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *Ukrainoznavchyi Almanach* (Ukrainian Studies Almanac). Issue 30. Kyiv, 148 p., pp. 17–21. [in Ukr.]
6. Vasylyk, T. (2022). The Virtual Memorial to The People of Shevchenko University Fallen of War «Heroes Do Not Die...»: History of Creation, Conception and Information Context. *Arkhivy Ukrainy* (Archives of Ukraine), Issue 4, No. 333: October-December, pp. 217–232. [in Ukr.]
7. Kalakura, Ya. (2023). Ukrainian Studies in the Challenges of the Moscow War Against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1., pp. 15–25. [in Ukr.]
8. Krysachenko, V. (2022). Systematicity of Ukrainian Studies and National Consolidation: Existential Discourse. *Political Science Bulletin: Collection of Scientific Works*. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Issue 89, pp. 12–28. [in Ukr.]
9. Krotiuk, V. (2020). The Phenomenon of Heroism in the Context of Patriotic Education. *Visnyk NluU imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia Filozofiiia, filozofiiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. (Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology), 4(47), pp. 58–71. [online] Available at: https://fileview.fwdcdn.com/?url=https://mail.ukr.net/api/public/file_view/list%3Ftoken%3D8wkAgU1pfIlyNunjj-DPf1BOX5sb-MKZ7uxW48CKTHBd-hD5Jgf7_8dUgPt7IT_yiN9gYx2MJzekQoBAaSfvXcmm8ayrlSA1noAEiyW3Vw:3COcOqYXaqUuphMY%26r%3D1696274043461&default_mode=view&lang=uk#start=1 [in Ukr.]
10. *The Ministry of Education and Science of Ukraine Launches a Series of Trainings for Teachers on the Ukrainian Studies Component.* [online] Available at: <https://mon.gov.ua/news/ministerstvo-osvity-i-nauky-ukrainy-zapuskaie-seriiu-navchan-dlia-pedahohiv-z-ukrainoznavchoho-komponenta> [in Ukr.]
11. *Cabinet of Ministers of Ukraine Order as of February 16, 2024 No. 141-r "On Approval of the Concept of the State Target Social Program for the Affirmation of Ukrainian National and Civic Identity for the Period Until 2028."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-2024-%D1%80#Text> [in Ukr.]
12. Snyder, T. *Why Does Putin Lie?* [online] Available at: <https://zbruc.eu/node/109102> [in Ukr.]
13. Maksymiak, L., comp. (2024). *Ukrainian Studies and Ethnopedagogy: Origins, Formation, and Development of Education in Prykarpattia: Materials of the Regional Pedagogical Scientific-Practical Conference* (May 29). Ivano-Frankivsk. Ivano-Frankivsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education; Educational and Research Institute of Ukrainian Studies of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 124 pp. [in Ukr.]
14. Chuprii, L., Sira, O. (2022). Patriotic Education as a Factor in the Formation of National Identity in the Context of Russian Aggression. *Krakowskie Studia Małopolskie*, No. 3 (35), pp. 27–46. [in Ukr.]
15. Shynkaryk, Yu., Bezsmertna, N. (2024). The Concept of Ukrainian Studies Competitions in the Formation and Implementation of State Language Policy of Ukraine in the Field of Education. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2, pp. 108–143. [in Ukr.]
16. Shumyk, L., Shyrokiikh, A. (2023). Age Characteristics of the Development of National Identity and the Influence of Military Actions

on Its Formation. *Psychology: Reality and Perspectives*. Collection of Scientific Papers of the RSHU. No. 21, pp. 110–118. [in Ukr.]

17. Yakubova, L., Holovko, V. (2022). *Testing Fate, Strengthening Willpower. Ukraine*

and Ukrainians in the 20th – Early 21st Century. In Three Books. Book 3. 30 Years of Independence. Challenges, Trials, Responses. Kyiv, 712 pp. [in Ukr.]

Summary

FORMATION OF NATIONAL IDENTITIES OF SCHOOL YOUTH AS A FACTOR OF THE CONSOLIDATION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES: UKRAINIAN STUDIES DIMENSIONS

Olena HAZIZOVA

orcid.org/0000-0002-5353-5637

Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Ukrainian Philology
and Educational Technologies of RIUS

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: olena.gazizova@ukr.net

The relevance of the research. In the conditions of the war, one of the main tasks of the educational policy should be the formation of national social and state values as the ideological basis of the Ukrainian identity in schoolchildren. As a conceptual basis for such an approach, it is worth taking Ukrainian studies as a system of scientific knowledge about Ukraine, Ukrainians, and Ukrainianness. The restoration of historical and cultural memory encourages the development of new approaches and methods of providing (disseminating) substantiated information about Ukraine and Ukrainians in the educational process, which, accordingly, increases the level of consolidation of the younger generation. Positive social and state practices of commemorating heroes, the authority of Ukrainian heroes in the world as a necessary component of preserving the national community need to be understood. The main task of Ukrainian studies as an educational direction and as a separate educational course is to educate students in high patriotic consciousness, readiness to fulfil their civic and constitutional duty to protect the national interests, integrity, and independence of Ukraine.

The **purpose** of the article is to analyze the problems and structure of Ukrainian studies as a factor in the formation of the national identity of school youth in the field of preservation and reproduction of the Ukrainian nation in Ukraine and abroad in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Conclusions. Formation of the national identity of student youth in the conditions of war is a multifaceted process that includes not only the assimilation of national values but also active participation in public life. Pupils involved in volunteer activities, educational initiatives, and scientific Ukrainian studies projects not only strengthen their identity but also become active participants in the formation of a new Ukraine. This process, although difficult due to psychological pressure and challenges, contributes to the development of

the nation and its resilience in the face of modern challenges. Ukrainian studies practices in the modern education system of Ukraine are aimed at updating methodical approaches in the system of national-patriotic education with the aim of raising the level of patriotic consciousness, forming national identity, and an active civic position of student youth.

International contests in Ukrainian studies have become a significant result of the scientific, theoretical, and practical work carried out by the staff of the Research Institute of Ukrainian Studies and the numerous assets of scientists-Ukrainian studies, teachers, and lecturers of Ukrainian studies in Ukraine and abroad.

The results of competitions in Ukrainian studies are reflected in a series of scientific articles and methodical manuals implemented in general secondary education institutions in Ukraine. According to the results of the contests in Ukrainian studies, the following aspects were determined in the field of establishing the Ukrainian national identity of schoolchildren: 1) in the conditions of the Russian-Ukrainian war, the strengthening of national-patriotic feelings; 2) rethinking value guidelines; 3) faith in the victory of Ukraine.

Keywords: national identity, Russian-Ukrainian war, consolidation of Ukrainianness, Ukrainian studies, International competition in Ukrainian studies, education, school youth, patriotism.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ ДЛЯ ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Анотація. *Йдеться про осмислення історії створення та діяльності Української Повстанської Армії (УПА) для посилення національно-патріотичного виховання громадян України в умовах російсько-української війни.*

Ключові слова: *Україна, українці, Українська Повстанська Армія, національно-патріотичне виховання, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка розпочалася в лютому 2014 р. і триває наразі та особливо після 24 лютого 2022 р., коли розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ на терени України, яскраво показала, що лише активна співпраця Української держави з її громадянами допомогла дієво протидіяти окупантам. Треба бути реалістами й враховувати, що збройні сили російської федерації (далі – зс рф) кількісно та якісно суттєво переважають й зараз переважають Збройні сили України (далі – ЗСУ), проте звитяга наших захисників, згуртування українського суспільства й допомога демократичних країн-партнерів посприяли стабілізації критичної ситуації. Разом з тим для здобуття перемоги Українській державі та її громадянам треба значно посилити власні зусилля у консолідації всіх ресурсів: воєнних, економічних, людських, фінансових тощо. Якщо 2022-й був роком звитяги й героїзму українців, коли вдалося зупинити агресора й поступово відвоювати майже 50 відсотків тимчасово окупованих зс рф територій,

то 2023-й – став роком завищених сподівань і розчарувань. Раптово виявилось, що ворог не втікає від появи довгоочікуваних «абрамсів» і «леопардів» на лінії бойового зіткнення, а вміє воювати й створювати дуже потужні лінії оборони. Злочинне керівництво рашистів і т. зв. російський «глибинний народ» досить спокійно реагують на десятки й сотні тисяч убитих, поранених і покалічених співгромадян. Головне для них – знищити Українську державу й українську політичну націю, упокорити сучасних українців, як колись їхні пращури упокорили т. зв. «мазепинців», «петлюрівців» і «бандерівців», будь-якою ціною. Надважливо для них відновлення т. зв. «великої історичної росії» у форматі Радянського Союзу 2.0 й розповсюдження т. зв. «руського мира» по всій Євразії.

Саме тому 2024-й має стати роком тотальної мобілізації та консолідації влади й громадянського суспільства України. ЗСУ потребують поповнення навченими й патріотично налаштованими військовослужбовцями. Але мобілізація громадян до лав ЗСУ зокрема

й до Сил оборони України (далі – СОУ) загалом має бути не примусовою, не покаранням за щось, а насамперед мотивованою. Задля цього треба системно задіювати багато чинників, у тому числі національно-патріотичне виховання громадян України й напрацювання попередніх поколінь українців, зокрема бойовий та організаційний досвід Української Повстанської Армії (далі – УПА), а також враховувати її прорахунки, яких, на жаль, було чимало. Актуалізація цих здобутків і помилок українських повстанців наразі є, на нашу думку, недостатньою, тому й потребує фахового осягнення вченими.

Джерела та література. Джерельною базою дослідження слугують свідчення безпосередніх очевидців тих подій – українських повстанців.

З часів ліквідації Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) і відновлення Української держави в 1991 р. проблема вивчення історії створення, діяльності, здобутків і прорахунків УПА порушувалася багатьма вченими. Окремі аспекти заявленої проблематики висвітлювали такі дослідники: М. Андрусак, С. Биструхін, І. Бігун, В. Бірчак, Л. Бондарук, Д. Веденєєв, В. В'ятрович, О. Гогун, Р. Грицьків, Г. Дем'ян, І. Дерев'яний, С. Здіорук, В. Ідзьо, Р. Забілий, А. Кентій, Ю. Киричук, С. Кокін, В. Косик, О. Лисенко, І. Марчук, О. Марищенко, Г. Мотика, С. Музичук, І. Патриляк, А. Русначенко, В. Сергійчук, А. Сова, П. Содоль, П. Стародубець, О. Стецишин, О. Тищенко, В. Ткаченко та інші.

Разом з тим системне використання досвіду УПА для посилення

національно-патріотичного виховання громадян України під час війни ще не стало предметом спеціального наукового вивчення, тому є нагальна потреба його вивчати та задіювати на сучасному етапі українського державотворення, націєтворення й етнокультуротворення, особливо під час повномасштабної агресії рашистів супроти Української держави та її громадян.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі літератури й мемуарів здійснити українознавчий аналіз історії створення, діяльності, здобутків та прорахунків УПА й показати можливе використання досвіду українських повстанців задля посилення національно-патріотичного виховання громадян України в умовах російсько-української війни.

Для досягнення поставленої мети доцільним є вирішення таких дослідницьких завдань: висвітлити історію створення та діяльність УПА; лаконічно окреслити роль УПА у Волинській трагедії; коротко охарактеризувати дії українських повстанців, які не дозволили більшовикам у 1946–1947 рр. розповсюдити терор голодом на терени Західної України й прилеглих до неї земель; з'ясувати особливості функціонування Служби безпеки в УПА; визначити головні здобутки українських повстанців; проаналізувати можливе використання досвіду УПА задля посилення національно-патріотичного виховання громадян України.¹

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи осмислення цієї важливої наукової проблематики, ми перш за все

¹ Праця підготовлена у ході виконання прикладної науково-дослідної роботи «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» (№ держреєстрації 0123U100536).

дамо визначення базових засадничих понять, на яких ґрунтується наше дослідження.

По-перше, *Українська Повстанська Армія* – військово-політичне формування, що діяло в Україні на початку 40-х й у першій половині 50-х років ХХ ст. та взяло активну участь у національно-визвольній боротьбі українців за відновлення Української Самостійної Соборної Держави, що значно посилює українське державотворення й націєтворення.

По-друге, *національно-патріотичне виховання* – формування у громадян цілісної сукупності знань, поглядів, культурних практик, які допоможуть утвердити в їх свідомості таких системних національних переконань, як патріотизм, гідність, воля, самобутність, соборність, любов до Батьківщини, а також виховати в них принципи поваги й гордості за свою державу, націю, національну історію, рідну мову, досягнення у державотворенні, націєтворенні, культуротворенні, етнокультуротворенні, здобутки у сфері політики, економіки, культури, мистецтва, освіти, науки, спорту тощо, активізувати у громадян бажання і можливості захищати всіма засобами, у тому числі й зі зброєю в руках, територіальну цілісність та державний суверенітет власної національної держави.

По-третє, *російсько-українська війна* – це насамперед цивілізаційне протистояння між автократією та демократією, між євразійською російською неоімперією та європейською Українською державою. Ця війна характеризується такими специфічними особливостями: комплексністю, поєднуючи в собі геополітичні, геостратегічні, гео економічні, суспільно-політичні, соціально-політичні,

соціокультурні, етнокультурні, ідеологічні, релігійні, національні, етнічні, територіальні, економічні, культурні та інші чинники; екстенсивністю – вперше з часу завершення Другої світової війни на європейському континенті відбуваються бойові дії такого масштабу з використанням майже всіх видів сучасної зброї (за винятком ядерної), протяжність фронтів (ліній бойових зіткнень) вимірюється тисячами й десятками тисяч кілометрів, залученням до воюючих армій понад мільйон мобілізованих громадян, вливанням в економіку величезних фінансових ресурсів тощо; інтенсивністю та агресивністю – рашисти задля досягнення свого стратегічного завдання – ліквідації Української держави й української політичної нації – проводять в Україні геноцидну політику, безжалюбно знищуючи людей, критичну інфраструктуру, економіку, міста, села, викрадаючи дітей та загалом роблячи все, що тільки можна, щоби змусити українців капітулювати.

По-четверте, *українське державотворення та українське націєтворення* – неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ним власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин (національної економіки, національної еліти, національного війська, національної культури, національного мистецтва, національної освіти, національної науки, національної ідентичності, національного інформаційного простору, національної безпеки, політичної нації тощо) та перетворення українського народу у світову самодостатню ідентичність і всепланетарно-культурний феномен людської

цивілізації. Стосовно її важливих складових, таких як етнічні, державотворчі й націєтворчі процеси в Україні, то це – послідовні зміни, що відбуваються з етносом упродовж його розвитку (етнічні процеси); сукупність послідовних політичних дій, як насильницьких, так і ненасильницьких, засобів, спрямованих українцями на досягнення державного самовизначення й створення власної Української Самостійної Соборної Держави (державотворчі процеси); комплексні трансформації, які відбуваються як закономірним порядком (еволюційним), так і стрибкоподібним (революційним) та сприяють утворенню нації, найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого її розвитку й самоорганізації, які, врешті-решт, мають призвести до появи самодостатньої української політичної нації та створення українського громадянського суспільства (націєтворчі процеси).

Здавалося б, що за понад як тридцятилітнє існування відновленої Української держави проблема УПА, табуована у тоталітарну добу, буде вивчатися фахово й всебічно, а також вчені у своїх працях будуть системно пропагувати її звитяжні звершення й неупереджено досліджувати прорахунки й поразки українських повстанців. Проте пострадянський спадок виявився дуже потужним, і для багатьох громадян України українські повстанці продовжували залишатися «вбивцями», «зрадниками», «наймитами фашистів» тощо. Лише у 10-х роках ХХІ ст. ситуація змінилася на краще, але продовжує залишатися недостатньо актуалізованою.

У 2023–2024 рр. у 10-х класах середніх шкіл України був впроваджений такий навчальний предмет, як «Захист

України». У підручнику «Захист Вітчизни» є розділ II «Збройні сили України на захисті Вітчизни», тема 2 «Історія розвитку українського війська» й параграф «Українське військо у ХХ–ХХІ століттях», у якому лише два абзаци присвячені УПА.

Прочитуємо їх повністю: «14.10.1942 р. заснована УПА (іл. 7.5). Головнокомандувачем її став член проводу ОУН (Б), один з яскравих лідерів національного руху за незалежність України під час Другої світової війни і в перші роки після неї, український офіцер Роман Шухевич. Частина українців у листопаді 1942 р. об'єдналися в загони українських націоналістів. Через формування УПА–ОУН пройшло понад 400 000 осіб. Після звільнення України від фашистів УПА повертає зброю проти сталінізму, за незалежність України» [4, с. 31].

У той час, коли українським військовим формуванням часів Першої світової війни (1914–1918) – Українським січовим стрільцям та Збройним силам Української Народної Республіки – присвячено відповідно по одній сторінці. Це теж не багато, але трохи більше, ніж два абзаци. Тому вченим є над чим працювати й впроваджувати отримані ними нові знання у навчальний процес для посилення національно-патріотичного виховання громадян України.

Процес зародження й становлення УПА й досі залишається недостатньо раціонально осмисленим. Так, історики І. Бігун й А. Кентій наголошують, що УПА створена з ініціативи Проводу Організації Українських Націоналістів (бандерівська) (далі – ОУН (б)) на теренах Волині й Полісся, організаційно оформилася упродовж березня – квітня

1943 р. на базі боївки і відділів ОУН (б), що утворилися в січні – лютому 1943 р. Також вчені стверджують, що УПА формувалася на позапартійній основі, хоча члени ОУН (б) становили близько 40–50% її особового складу [1, с. 629].

Ознайомившись з цими цікавими твердженнями, виникає логічне запитання: на якій платформі творилася УПА, партійній чи позапартійній? Щоби відповісти на це зовсім не риторичне питання, треба повернутися в спекотне літо 1941 р., коли Вермахт наступав, Червона Армія відступала, а на теренах України панував хаос. Щоби захистити своє життя і майно, дієві українці створювали загони самооборони, один із таких підрозділів, очолюваних Т. Боровцем (псевдо – Тарас Бульба), і став основою для творення майбутньої УПА. Коли ж всі українські землі опанували нацисти, вони почали досить жорстоко здійснювати контроль на цій території. Тому військове формування Т. Боровця змушене було узгоджувати з гітлерівцями свою діяльність. 1942 р. минув саме у такій парадигмі, але поразка Вермахту під Сталінградом не лише похитнула віру у могутність Третього Райху, а й відкрила для всіх конфліктуючих сторін «вікно можливостей». Українські націоналісти, а саме бандерівці й мельниківці, почали активно створювати власні бойові підрозділи, щоби мати вагомий інструмент, а точніше, вишколене військо для здобуття влади й реалізації своїх політичних завдань. На превеликий жаль, замість об'єднання зусиль заради відновлення Української держави розпочалося взаємне поборювання один одного. У цій боротьбі більш вправними виявилися бандерівці. Спочатку їм вдалося поглинути бульбівців. Попри намагання

Т. Боровця знайти компроміс, об'єднати воєнні загони й спільними зусиллями виборювати українську державність, функціонери ОУН (б) прагнули передусім повної влади та особисто очолити українське державотворення.

У своїх спогадах Т. Боровець зазначав, що на початку весни 1943 р. розпочалися перемовини з представниками ОУН (б), які, зрештою, закінчилися безрезультатно: «Таким чином, в березні 1943 року «революційним порядком» зробилося дві УПА, точно так, як це вже було в 1940 р., коли на арені появилася «революційним порядком» дві ОУН. Група Лебеда – Бандери знову присвоїла собі назву, організаційну структуру та всі статuti іншої організації і почала її іменем та своїми силами поспішно здійснювати свою політичну програму» [7, с. 202–204].

Опонент Т. Боровця М. Лебедь пояснював свою безкомпромісність вищими інтересами боротьби за українську державність й історичними уроками національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.: «Головна Команда УПА, маючи перед очима ще не такий давній досвід невдачних повстанських рухів в Україні в рр. 1920–24, була свідомо того, що головною причиною їх невдач були розпорошеність різного роду повстанських загонів, брак одного центрального керівництва цілого повстанського руху, прояви отаманії та анархії» [6, с. 41–42].

Щодо взаємовідносин бандерівців з мельниківцями М. Лебедь зазначав: «Були спроби диверсії. Повстає партійний відділ з ініціативи людей приналежних до групи Мельника. Коли його акція почала зводитися до переломлювання зв'язків УПА й ширення анархії, він був також роззброєний. І в цьому випадку

стрілецьтво в більшості залишилося в рядах УПА» [6, с. 43]. Член ОУН (м) О. Штуль наголошував, що це роззброєння здійснювалося із застосуванням сили та не враховувало наявної військово-політичної ситуації [11, с. 25–26].

Про це ж писав у своїх спогадах учасник тих подій повстанець Петро Пісоцький: «2-го липня 1943 року бандерівсько-узбецька дика зграя роззброяла не свого політичного противника – мельниківців. 7-го липня 1943 року бандерівці закривали братньою кров'ю не лише свої руки, але й душі-сумління, якого вони ніколи не змиють...» [8, с. 118].

Ці партійні міжусобиці не тільки роз'єднували національно-визвольний рух, вони породжували недовіру у середовищі пересічних українців щодо спроможності українських патріотів здобути «державну бронзу». Упівець М. Скорупський згадував: «Населення на акти роззброєння й тертя між ОУН «М» і «Б» дивилося дуже критично і огірчено. Маса були зневірені. Дядьки по селах Крем'яччини хитали при розмовах головами і казали, що коли наші хлопці між собою б'ються, то України не буде» [9, с. 127].

Деякі сучасні дослідники слово в слово повторюють концепти М. Лебеда. Так, В. В'ятрович пише: «Збройні сили повстанців, зростаючи кількісно, вимагали чіткої структури та доброї організації. Виникла цілком реальна небезпека, що повторяться події 1920-х років, коли більшовики швидко ліквідували потужний повстанський рух в Україні, скориставшись його розрізненістю, тим що окремі групи не підпорядковувались єдиному командуванню, ба навіть побоювали одна одну» [3, с. 43].

Це ж саме пояснення автор чув і від

ветерана ОУН (б) на початку 90-х років ХХ ст. На нашу думку, порівнювати ситуацію, яка склалася на українських теренах у 20-х роках ХХ ст., з подіями 40-х років того ж століття науково некоректно. Тоді в Україні був уряд, який підпорядковувався голові Директорії Української Народної Республіки С. Петлюрі, й коли вище керівництво емігрувало, то навіть там воно залишалося довгий час єдиним репрезентантом українського національно-визвольного руху. А що серед тогочасного повстанського руху в Україні не було єдності і взаєморозуміння – це вже зовсім інше питання. Разом з тим на початку Другої світової війни ОУН розкололася на дві частини – ОУН (м) і ОУН (б), тим самим не тільки суттєво ослабивши свої сили, але й поставивши під загрозу існування єдиного національно-визвольного руху, зауважимо при цьому, що ініціаторами розколу виступили саме бандерівці. Замість того, щоби порозумітися та об'єднати свої зусилля супроти спільних ворогів в ім'я Української Самостійної Соборної Держави, націоналісти почали взаємопоборювати один одного, і знову найбільш активними в цій боротьбі були бандерівці. Сам процес зародження і творення УПА став тому яскравим прикладом. Врешті-решт, провідникам ОУН (б) вдалося створити потужну збройну силу. Проте чи завжди кількісні показники ведуть до перемоги?

З цього приводу О. Штуль наголошує: «Тут і приходимо до засадничої справи. Крім бажань усе схопити в свої руки (не покидаючи деклямацій про єдність армії і т. д.), бандерівці вирішили показати себе у всій силі, як ті, що вміють, як у нас казали, «закачати історію». І хоч як сьогодні патріоти партії

доказують, що вони тоді знали, до чого це доведе, то проте, справа стояла не так. Вони не хотіли думати про завтра. Їх захоплювала думка про сотні, курені, групи. Про захоплення районів, творення баз, проголошення «суверенної влади», поділ землі, адміністрацію і т. д. Здавалось їм, що на окупованій ворогом території можна, начебто під шапкою-невидимкою, створити свою державу. Або зробити це бодай на певних територіях, куди ворог не дістанеться навіть за сучасного стану техніки й за можливості переводити концентровані удари навіть на мільйонні армії» [11, с. 22].

Влітку 1943 р. Революційний провід ОУН (б) вирішив остаточно вирішити т. зв. «польське питання», а саме виселити всіх поляків з українських етнографічних територій. Українсько-польське збройне протистояння у 1943 – 1944 рр. на Волині зокрема й на теренах Західної України загалом стало одним із найбільш кривавих епізодів в історії двох народів. Так сталося, що УПА разом із польською Армією Крайовою були активно задіяні у цих жакливих подіях. Довгий час сучасні українські вчені наголошували у своїх працях, що це самовбивче протистояння українців з поляками було інспіровано виключно більшовиками й нацистами. На жаль, надійні верифіковані джерела свідчать, що саме тогочасне керівництво ОУН (б), яке мало величезний вплив на командування УПА, спочатку ініціювало процес виселення всіх етнічних поляків з українських споконвічних територій, а коли вони почали чинити збройний опір, то розпочалися криваві ексцеси, в яких були задіяні й українські повстанці, що призвели, зрештою, до величезних і невинуватих людських жертв з обох сторін.

Разом з тим не все так одномірно (українці – різуні, а поляки – невинні жертви), як здається на перший погляд. Оскільки виникає доречне запитання, а що робили десятки й сотні тисяч польського люду на суто українських етнічних землях, дуже далеко від рідної Ойчизни? Тут і з'ясується, що влада Другої Речі Посполитої (1918–1939) у міжвоєнний період послідовно й систематично проводила державну політику колонізації українців і колонізації поляками українських етнічних територій. З цією метою урядовці віддавали найкращі сільськогосподарські угіддя осадникам (переважно ветеранам польсько-української війни 1918–1919 рр.). Тим самим Варшава на державному рівні намагалася значно посилити польську етнічну компоненту на споконвічних українських теренах. Весь цей потужний експансіоністський «похід на схід» тривав виключно на «моці» Другої Речі Посполитої, а коли восени 1939 р. вона була знищена нацистами, то відплата «новітнім» колонізаторам не забарилася. Ми жодним чином не виправдуємо злочини, які вчиняли деякі українські повстанці й пересічні українці щодо колишніх співгромадян Польської держави. Разом з тим хочемо наголосити, що якби Варшава виконувала всі зобов'язання, які вона брала на себе перед Парижем і Лондоном щодо Наддністрянщини (Західної України, яку вона загарбала у 1919 р. в результаті польсько-української війни), цих жакіть, імовірно б, не сталося. Тому не тільки сучасна українська влада має постійно вибачатися, полякам теж вартувало б визнати жакливі помилки та засудити колонізаційну політику своїх попередників.

Отже, громадянам України й Польщі

треба знати й осмислити причини, перебіг і жахливі наслідки Волинської трагедії, виважено проаналізувати дії УПА й Армії Крайової у цих кривавих подіях Другої світової війни, зробити висновки, щоби таких людинобвиств більше не відбувалося, оскільки рашисти постійно й системно намагаються розсварити українців з поляками. На жаль, російська імперська влада, використовуючи свою агентуру в Польщі, гроші й праворадикальні політичні сили у другій половині 2023 – на початку 2024 р., ініціювали за допомогою своїх проросійських проксі перекриття пунктів митного контролю на польсько-українському кордоні, завдала величезних фінансових, матеріальних, іміджевих збитків Українській державі, тим самим значно послабивши СОУ у протидії великому наступу зсрф, який розпочався у середині жовтня 2023 р. й триває наразі.

Загалом 1943 р. став визначальним для українського національно-визвольного руху. У серпні відбувся Третій Надзвичайний Великий Збір ОУН (б), на якому Головою Революційного проводу ОУН (б) і Головнокомандувачем УПА обрано Р. Шухевича та розпочато тривалий процес демократизації, відмови (де-юре) від провідної ролі ОУН (б) у соціумі й визнання УПА не суто мілітарною формацією, а загальноукраїнським військом. Продовженням цієї лінії стало проведення у липні 1944 р. Першого Великого Збору українських визвольних організацій, де сформовано предпарламент – Українську Головну Визвольну Раду (далі – УГВР) і тимчасовий уряд – Генеральний секретаріат УГВР, який очолив Р. Шухевич.

Поки загони УПА перебували у німецькому заплілі, вони мали простір для

тактичного маневру, коли ж нацистсько-радянський фронт спочатку наблизився, а потім залишив далеко позаду основні терени діяльності українських повстанців, ситуація докорінно змінилася. На зміну ослабленому німецькому окупанту прийшов інший, але сильніший, безкомпромісний, хитріший і підступніший. Каральні загони Народного комісаріату внутрішніх справ – Міністерства державної безпеки Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – НКВС–МДБ УРСР), залучаючи навіть літаки і бронетехніку, розпочали справжню тотальну війну з УПА. Після капітуляції нацистської Німеччини в травні 1945 р. проти УПА запрацювала вся радянська карально-репресивна система. Спочатку українські повстанці сподівалися, що невдовзі розпочнеться збройне протистояння між Сполученими Штатами Америки й СРСР, але надії виявилися марними. Т. зв. «холодна війна» так і не стала справжньою, тому більшовики намагалися якнайшвидше радянізувати й упокорити Західну Україну та остаточно знищити УПА.

Голод 1946–1947 рр. став ще однією страшною трагедією для українців. У цій критичній ситуації жертв серед українського народу могло бути в рази більше, якби не героїчний чин УПА. Саме українські повстанці не дозволили більшовикам розповсюдити терор голодом на терени Західної України й прилеглих до неї земель, цим самим врятувавши життя мільйонів українців від голодної смерті. УПА вкотре продемонструвала, що, навіть не маючи власної держави, озброєні й вишколені громадяни, об'єднані у керовані й структуровані військові підрозділи, спроможні захистити не лише себе, рідних і близьких, а й власний народ від

ворожих зазіхань. На теренах, контрольованих загонами УПА, голоду не було, це ще одне яскраве свідчення й вагомий аргумент щодо її боездатності.

У 1947–1949 рр. керівництво УПА докорінно змінює тактику боротьби з ворогом. Проаналізувавши перебіг бойових дій із супротивником, провівши системний постопераційний аналіз багатьох боезіткнень, Р. Шухевич ініціював зміну оперативно-тактичної протидії ворогу. Великі з'єднання УПА було перерформатовано на малі підрозділи, які мали виконувати суто диверсійні й пропагандистські завдання. Спочатку така тактика УПА стала несподіванкою, але згодом функціонери НКВС–МДБ УРСР відповіли асиметрично, розпочавши терор проти пересічних українців, виселяючи їх з місць постійної дислокації загонів УПА та депортуючи цілими родинами до Сибіру. Для дискредитації українських повстанців була створена т. зв. УПА-2, коли підрозділи НКВС–МДБ, перевдягнені в однострої упівців, вбивали й грабували український люд. На жаль, не завжди виправдана жорстокість українських повстанців та систематичні каральні акції Служби безпеки ОУН (б) (далі – СБ) сприяли нагнітанням атмосфери жорстокості й ненависті.

Питання про СБ є надзвичайно болючим і важким для національно-визвольного руху загалом та її контроверсійні діяння в лавах УПА зокрема. Створена з метою протидії ворожій діяльності з боку нацистів і більшовиків, функціонери ОУН (б) з часом перетворили її на знаряддя терору супроти своїх внутрішніх опонентів і тих, хто не розділяв їхніх радикальних переконань. Такі неадекватні методи терору, спрямовані проти ворогів і власних бійців,

старшин, співчуваючих, звичайних українців, колишніх військовополонених червоноармійців, зрештою, призвели до дискредитації українського національно-визвольного руху, що згодом було використано каральними органами СРСР для успішної протидії УПА й підпілля ОУН (б).

Безпосередній учасник тих подій П. Пісоцький писав: «Де і коли, протягом довгих років, бандерівці хвалилися своєю СБ? Ніде! Навіть не говорять, що сталося з тими узбеками, яких пан Лебедь возвеличує у своїй книжечці про УПА. Ніхто ні словом не згадує, хто був тим найбільшим катом волинської молоді-інтелігенції, яку майже дощенту вимордовано. Ні один сьогодні бандерівський «вождь» не хоче признатися до тих неймовірних злочинів, яких тоді по-бандитському переводило горезвісне СБ. І далі: хто буде перед історією відповідати за ті злочини, про які майже все населення Волині дуже добре знає?» [8, с. 118].

М. Скорупський наголошував: «СБ почала масову чистку серед населення і в відділах УПА. За найменшу провину, навіть за особисті прорахунки, видавалось на селянина кару смерті. По відділах в більшості випадків терпіли східняки. Трудно було їм захиститися перед засудженням, що той чи той «неблагонадійний», бо їх ніхто не знав; не було другого східняка з його місцевості, котрий посвідчив би за нього. Один із таких засуджених втік від розстрілу зі зв'язаними руками. Ясно, що прихильної пропаганди для УПА він не робив. Взагалі СБ і її діяльність – це була найчорніша сторінка історії тих років» [9, с. 148].

О. Штуль зауважував: «Ця система надзору й система ліквідування жертв

лише на підставі рішення самого СБ – без усякого суду – була ганебна і жахлива, але, даючи в цілому катастрофальні наслідки, давала бандерівцям почуття повної влади... Та й багато українців, бачивши таку «державницьку» поведінку бандерівців і утотожуючи їх із УПА, ніяких симпатій і ніякого довір'я до успіху такої революції не мали і були готові кожної хвилини перейти до большевиків» [11, с. 29–30].

Проте з ліквідацією сталінцями 5 березня 1950 р. Головнокомандувача УПА Р. Шухевича системний збройний опір українських повстанців був зведений до середини 50-х років ХХ ст. нанівець. Незважаючи на поразку, УПА своєю звитяжною боротьбою продовжила спадкоємність і тяглість українського державотворення у ХХ ст. Дещо згодом їхня визвольна справа була успадкована у 60–80-х рр. ХХ ст. українськими дисидентами, що, врешті-решт, і призвело до відновлення у 1991 р. Української Самостійної Соборної Держави.

Підполковник УПА Іван Бутковський, осмислюючи боротьбу українців за відновлення державності, наголошував: «Український народ спромігся побіч інших концепцій на самостійницьку концепцію, що без орієнтації, без зв'язку й допомоги від будь-якої з воюючих сторін знайшла активну підтримку найширших народних мас. Зовнішнім виявом цієї концепції, а разом і її реалізатором, було українське визвольне підпілля як політична сила і Українська Повстанська Армія як збройна формація» [2, с. 3].

Вчений Л. Залізник зазначає: «Західні історики визнають УПА кращим партизанським рухом Другої світової війни. Не маючи ні матеріальної, ні моральної

підтримки з-за кордону, як усі інші рухи Опору того часу, українські повстанці змогли понад 10 років протистояти військовим машинам двох найпотужніших за всю історію людства тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та більшовицької Росії» [5, с. 12].

Якщо китайські партизани Мао Цзедуна чи югослави (серби) Броз Тіто отримували досить суттєву зовнішню допомогу, яка добряче посприяла їхнім успішним діям, на противагу їм, вояки УПА були вимушені розраховувати лише на власні сили й допомогу українського народу.

Також треба відзначити конкретний внесок УПА у розвиток воєнного мистецтва. По-перше, це створення міцної і гнучкої організаційної структури УПА, яка вирішувала два головних завдання: збереження єдності, цілеспрямованості повстанського руху (стратегічна централізація) і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів (децентралізація виконання). По-друге, українські повстанці підняли на досить високий рівень партизанську тактику боротьби з ворогом (рейдування, засідки, диверсії, розвідка), що дало їм можливість понад десять років воювати й виборювати українську державність. По-третє, бійці УПА, окрім збройного спротиву загарбникам, розгорнули потужну пропагандистську війну супроти ворогів та суттєво поширили свій вплив на місцеве українське населення. По-четверте, хоча спочатку УПА творилася виключно як воєнне формування ОУН (б), але з часом вона намагалася стати всеукраїнським військом, головним завданням якого було відновлення Української Самостійної Соборної Держави [10, с. 255].

Досвід понад десятирічної боротьби

УПА за відновлення української державності й збереження самобутності українського народу є дуже цінним для сучасного українського державотворення, українського націєтворення й українського етнокультуротворення загалом та для національно-патріотичного виховання громадян України зокрема. УПА створювалася не як суто мілітарна організація, а передусім як воєнно-політична структура для відновлення Української держави. На жаль, на початках свого існування замість того, аби стати потужною об'єднавчою воєнною силою, яка мала згуртувати весь український народ, УПА формувалася передусім як дієвий інструмент, за допомогою якого ОУН (б) намагалася відновити українську державність й стати у ній провідною політичною силою на кшталт більшовиків (ВКП (б)) у СРСР чи нацистів (НСДАП) у Третньому Райху. Така монополізація УПА однією політичною силою не завжди сприяла її ефективності й призводила до невинуватої жорстокості щодо поляків на теренах Західної України, жахливий приклад – т. зв. Волинська трагедія. Також УПА зазнала значних репутаційних втрат внаслідок репресивної політики СБ стосовно не лише до ворогів і зрадників, але й до запідозрених у недостатній лояльності українських повстанців, звичайних українців. Ці прорахунки Револьюційного проводу ОУН (б) та воєнного керівництва УПА дали можливість радянським каральним органам проводити успішну боротьбу з українським національно-визвольним рухом і, зрештою, перемогти його комплексними заходами (репресії, дезінформація, пропаганда тощо). Враховуючи цей негативний досвід, сучасні політики мають не втручатися у сферу

відповідальності ЗСУ, не навчати українських генералів, як їм треба воювати й перемагати ворога, а створити військовослужбовцям всі умови для виконання ними своїх обов'язків. Невтручання політиків у військові справи має толеруватися й вітатися громадянським суспільством України. Загалом для посилення національно-патріотичного виховання треба використовувати досвід як позитивний так і негативний. Збройна боротьба українських повстанців, яка тривала понад десять років, яскраво продемонструвала звитягу козацького духу й віковічне прагнення українського народу до свободи. Незважаючи на несприятливі умови, кращі сини й доньки українців виборювали українську державність у буремному ХХ ст. і, врешті-решт, вибороли її у 1991 р., а тепер захищають на фронтах війни.

Під час повномасштабного вторгнення рашистів тема війни є дуже важливою, оскільки допомагає формувати патріотичний світогляд громадян, враховуючи героїчні звершення власних предків. Серед багатьох звитяжних сторінок національного минулого феномен УПА є дуже показовим і повчальним. Армія без держави при підтримці сотень тисяч українців намагалася відновити державність, і ця звитяга українських повстанців не була даремною. Завдяки героїчним діям українських повстанців більшовики у 1946–1947 рр. не змогли розповсюдити терор голодом супроти українців, які мешкали на теренах Західної України й прилеглих до неї територіях, тим самим врятувавши мільйони життів від голодної смерті. Тисячі українських повстанців, яких тоталітарний радянський режим відправив на т. зв. «перевиховання», а фактично на

знищення до сибірських концтаборів-«гулагів», згуртувалися й відкрили у неволі справжній «другий фронт» боротьби з більшовизмом, який призвів до низки повстань, організаторами й дієвими учасниками яких були передусім колишні упівці. Зрештою, УПА зазнала невдачі, але чому так трапилося? Це треба знати, щоби не повторювати на початку XXI ст. помилок XX ст. Поверхове висвітлення діяльності УПА та її звершень, намагання уникати аналізу прорахунків упівців лише призведе до творення урапатріотичного (глянцевого) образу УПА, який буде не справжнім, а спотвореним. У сучасному світі, коли інформація є дієвою зброєю, коли ворог за допомогою постправди (вигадок, брехні, пересмикування, замовчувань тощо) створює викривлений віртуальний світ, головним завданням українських вчених є донесення до своїх співгромадян правдивих і верифікованих знань.

Висновки. Таким чином, здійснивши українознавчий аналіз історії створення й діяльності УПА та осмисливши можливе використання досвіду українських повстанців задля посилення національно-патріотичного виховання громадян України в умовах російсько-української війни, ми прийшли до таких підсумків: 1) борці за незалежність України – рядові воїни і старшини УПА – понад десять років вели напружену і кровопролитну боротьбу за відновлення Української Самостійної Соборної Держави, й цей досвід, як позитивний, так і негативний, треба вивчати й використовувати під час російсько-української війни; 2) керівництво ОУН (б), яке мало величезний вплив на командування УПА, на початку 1943 р. ініціювало процес виселення всіх етнічних поляків з українських

споконвічних територій, а коли вони почали чинити збройний опір, розпочалися криваві ексцеси, в яких були задіяні й українські повстанці, що призвели, зрештою, до величезних і невинуватих людських жертв з обох сторін. Т. зв. Волинська трагедія й досі залишається інструментом для посилення антиукраїнських настроїв у Польщі; 3) голод 1946–1947 рр. став черговою страшною трагедією для українців, але завдяки героїчному спротиву українських повстанців, комуністична тоталітарна влада не змогла по закінченні Другої світової війни упокорити голодом українців, які мешкали на теренах Західної України й прилеглих до неї територіях. Героїзм українських повстанців не лише врятував мільйони життів українців від голодної смерті, а й продемонстрував реальну потугу УПА; 4) український визвольний рух загалом й УПА зокрема зазнали значних людських і матеріальних втрат внаслідок жорстокої репресивної політики СБ не лише щодо ворогів і зрадників, але й до запідозрених у недостатній лояльності українських повстанців, звичайних українців. Такі невинуваті й неадекватні методи терору призвели до дискредитації українського національно-визвольного руху, що згодом було використано каральними органами СРСР для успішної протидії УПА й підпіллю ОУН (б); 5) головними здобутками українських повстанців стало створення міцної і гнучкої організаційної структури УПА, яка вирішувала два головних завдання: збереження єдності, цілеспрямованості повстанського руху і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів; якісне вдосконалення партизанської тактики боротьби з ворогом (рейдування, засідки, диверсії,

розвідка); розгортання потужної пропагандистської війни супроти ворогів та поширення свого впливу на місцеве українське населення; 6) незважаючи на поразку українських повстанців, їхній досвід, напрацювання, звитязний чин навіки закарбувалися у суспільстві, менталітеті українців, а згодом були успадковані українськими дисидентами, що, врешті-решт, і призвело до відновлення у 1991 р. Української Самостійної Соборної Держави; 7) під час повномасштабної російської агресії використання досвіду УПА є актуальним для посилення національно-патріотичного виховання громадян України та допомагає консолідації українців у боротьбі з ворогом; 8) українським вченим треба і надалі активно вивчати як досягнення повстанців, так і конкретні прорахунки, пов'язані з діяльністю УПА, які у ті буремні й кровопролитні часи зробили вагомий внесок у національне державотворення та становлення української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бігун, І. В., Кентій, А. В. *Українська Повстанська Армія (УПА)*. Енциклопедія історії України. Том «Україна – українці», книга 2. Київ, 2019. С. 628 – 632.
2. Бутковський, І. Організаційна структура УПА. *Наш клич*. 1992. № 1–2. С. 3–15.
3. В'ятрович, В. (ред.). *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. Львів, 2007. 352 с.
4. Гарасимів, І. М., Пашко, К. О., Фука, М. М., Щирба, Ю. П. *Захист Вітчизни: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту*. Тернопіль, 2018. 256 с.
5. Залізник, Л. Л. *Від склавинів до української нації*. Київ, 2004. 256 с.
6. Лебедь, М. УПА. 1946. 128 с.
7. Отаман Тарас Бульба-Боровець. *Армія без держави. Слава і трагедія Українського*

повстанського руху. Спогади. Київ; Торонто-Нью-Йорк, 1996. 270 с.

8. Пісоцький, П. *Початки роздору підпільної боротьби на Волині*. Тернопіль, 2001. 176 с.
9. Скорупський, М. *У наступах і відступах (Спогади)*. Чикаго, 1961. 256 с.
10. Фігурний, Ю. С. *Історичні витоки українського лицарства. Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі*. Київ, 2004. 308 с.
11. Шуляк, О. *В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні)*. Роттердам, 1947. 36 с.

REFERENCES

1. Bihun, I., Kentii, A. (2019). Ukrainian Insurgent Army (UIA). *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. "Ukraine-Ukrainians", Book 2. Kyiv, pp.628 – 632. [in Ukr.]
2. Butkovskiy, I. (1992). Organizational Structure of the UIA. *Nash klych*. No. 1-2, pp. 3-15. [in Ukr.]
3. Viatrovych, V., ed. (2007). *Ukrainian Insurgent Army. The story of the Unconquered*. Lviv, 352 p. [in Ukr.]
4. Harasymiv, I., Pashko, K., Fuka, M., Shchyrba, Yu. (2018). *Defense of the Motherland: a Textbook for the 10th Grade of General Secondary Education Institutions. Level of Standard*. Ternopil, 256 p. [in Ukr.]
5. Zaliznyak, L. (2004). *From the Sklavins to the Ukrainian nation*. Kyiv, 2004. 256 p. [in Ukr.]
6. Lebed, M. (1946). *UIA*. 128 p. [in Ukr.]
7. Otaman Taras Bulba-Borovets. (1996). *An Army Without a State. Glory and Tragedy of the Ukrainian Insurgent Movement. Memoirs*. Kyiv; Toronto-Niu-York, 270 p. [in Ukr.]
8. Pisotskyi, P. (2001). *The Beginnings of Discord in the Underground Struggle in Volyn*. Ternopil, 176 p. [in Ukr.]
9. Skorupskiy, M. (1961). *In Offensives and Retreats (Memoirs)*. Chicago, 256 p. [in Ukr.]
10. Fihurnyi, Yu. (2004). *Historical Origins of Ukrainian Chivalry. Essays on the Birth and*

Development of Cossack Traditional Culture and National Military Art in the Ukrainian Studies Dimension. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]

11. Shuliak, O. (1947). *In the Name of Truth (to the History of the Insurgent Movement in Ukraine)*. Rotterdam, 36 p. [in Ukr.]

Summary

HISTORY OF THE CREATION AND ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY FOR STRENGTHENING THE NATIONAL AND PATRIOTIC EDUCATION OF THE CITIZENS OF UKRAINE

Yurii FIIHURNYI

orcid.org/0000-0002-6463-0920

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

The relevance of the research. Using the experience of the Ukrainian Insurgent Army is important for strengthening the national-patriotic education of Ukrainian citizens during the Russian-Ukrainian war. In the modern Ukrainian state, understanding the history of the creation, activities, achievements, and miscalculations of the Ukrainian rebels is insufficient, so scientists have much to work on and implement their new knowledge into the educational process.

The **purpose** of the study is to carry out Ukrainian studies analysis of the history of creation, activities, achievements, and miscalculations of the UIA on the basis of literature and memoirs and to show the possible use of the experience of Ukrainian insurgents to strengthen the national-patriotic education of Ukrainian citizens in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Conclusions. It is shown that the fighters for the independence of Ukraine - the soldiers and commanders of the Ukrainian Insurgent Army for more than ten years continued an intense and bloody struggle for the restoration of the Ukrainian Independent Cathedral State. The controversial role of the Ukrainian Insurgent Army in the Volyn tragedy is outlined. The actions of the Ukrainian insurgents, who did not allow the Bolsheviks in 1946–1947 to spread terror through hunger on the territory of Western Ukraine and adjacent lands, are characterized. Features of the functioning of the Security Service in the Ukrainian Insurgent Army are shown. It has been proven that the main achievements of the Ukrainian insurgents were the creation of a strong and flexible organizational structure of the Ukrainian Insurgent Army: the qualitative improvement of partisan tactics of fighting against the enemy (raids, ambushes, sabotage, reconnaissance); deploying a powerful propaganda war against enemies and spreading its influence over the local Ukrainian population. It was revealed that, despite the defeat, the liberation cause of the rebels did not die but was inherited by Ukrainian dissidents, which eventually led to the restoration of the Ukrainian Independent United State in 1991. It is shown that the use of the experience of the Ukrainian Insurgent Army is relevant for strengthening the national-patriotic education of Ukrainian citizens and helps the consolidation of Ukrainians in the fight against the enemy.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian Insurgent Army, national-patriotic education, Russian-Ukrainian war.

УКРАЇНОЗНАВСТВО У ВПРОВАДЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Любов ОТРОШКО

orcid.org/0000-0002-1204-7493

молодший науковий співробітник НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація. Проаналізовано роль українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання у науковий та освітній гуманітарний простір України та діаспори. Визначено, що навчальний предмет «Українознавство» обов'язково має бути повернутий до інваріативної складової освітнього процесу та викладатися на всіх освітніх рівнях.

Ключові слова: Україна, українознавство, національно-патріотичне виховання.

Постановка проблеми. У законодавстві про освіту України визначено, що освітній процес поєднує у собі три складові: навчальну, наукову та виховну. Українознавство є навчальною, науковою та виховною галуззю знань про Україну та українців, їх розвиток у часі та просторі. Завдяки українознавству як навчальній складовій освітнього процесу молодь України та діаспори отримує нові знання, вчиться їх осмислювати, формує в собі почуття національної свідомості, честі, гідності та патріотизму. В умовах війни Росії проти України та світового українства українознавство є інтегративною науковою галуззю знань, що виховує свідомих громадян – патріотів Української держави.

Упровадження національно-патріотичного виховання в освітній процес передбачає ряд ефективних методів і форм освітньо-виховної роботи на уроках, лекціях, конкурсах та інших заходах з українознавства. Запорукою успішності має стати актуалізація змісту навчальних програм з українознавства [10; 13; 14; 15; 17; 18; 30; 31; 36] з можливістю

інтегрування їх у наукові розробки, що стосуються проблем протидії російській агресії супроти українців та світового українства, захисту національної безпеки, протиставлення «українознавства» «россиеведению» й насадження російської ідеології, зокрема в державній, ідеологічній, геополітичній, геостратегічній, освітній, культурній та інших сферах, особливо на тимчасово окупованих Росією територіях України. Для цього необхідним є введення цього курсу як інваріативної складової освітнього процесу. «Українознавство» зараз є серед курсів за вибором, тобто у варіативній складовій освітнього процесу. Проте навчальні програми потребують доопрацювання й перезатвердження у Міністерстві освіти і науки України (далі – МОН України).

Щоб учні, студенти, вчителі та викладачі могли зробити свій вибір на користь українознавства, всіх учасників навчально-виховного процесу треба забезпечити навчальними та дидактичними матеріалами з українознавства. Освітні технології з українознавства

передбачають, що на навчально-виховних заходах з українознавства учні отримуватимуть знання про Україну та українців з використанням різних, у тому числі інтегративних, методів та підходів до навчання. Завдяки використанню та вивченню місцевого краєзнавчого матеріалу вихованці мають змогу осмислити історичні події на прикладах історії рідного краю, життя і подвигів земляків, відвідуючи туристичні краєзнавчі екскурсії, інтерактивні екскурсії в музеях, покладаючи квіти до меморіальних дошок чи пам'ятників героям, беручи участь у святкових музичних або танцювальних благодійних концертах, мистецьких, літературних конкурсах та інших патріотичних заходах. Національно-патріотичне виховання в умовах сучасної російсько-української війни є актуальною темою.

Аналіз джерел, останніх досліджень та публікацій. Нормативно-правові засади національно-патріотичного виховання в Україні проаналізовано у працях Т. Бевз [1]. Роль українознавства як навчальної та наукової галузі знань в освітньому процесі під час війни Росії проти України проаналізував Я. Калакура [7]. Роль українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання молоді в освітній простір та у протидії «руському миру» простежили Ю. Фігурний та О. Шакурова [33]. Правову базу та науковий доробок з проблеми впровадження національно-патріотичного виховання в Україні та українській діаспорі (80-ті рр. ХХ ст. – 20-ті рр. ХХІ ст.) розглянуто у роботах автора [23]. Українознавчі пріоритети формування національно-культурної ідентичності учнівської молоді досліджувала О. Газізова [5]. Тенденції

українознавчих досліджень міжнародних конкурсів з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти проаналізували О. Газізова, Л. Сорочук, А. Кононенко, С. Бойко, С. Іванець [4]. Процес формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни відстежила С.Бойко [2]. Методичні матеріали (збірник конспектів уроків) за результатами Міжнародного конкурсу для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавчі пріоритети навчально-виховного процесу» підготували О. Газізова, А. Кононенко, С. Бойко, Л. Науменко [21].

Розробкою навчальних програм з курсу «Українознавство» для закладів загальної середньої освіти України займалися авторські творчі колективи вчених НДІУ, серед них П. Кононенко, А. Пономаренко, Л. Токар, А. Ціпко, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова, Л. Касян, О. Семенюченко, Т. Присяжна, А. Козлов, С. Ковпик та ін. [10; 13; 14; 15; 17; 18; 30; 31; 36]. За цими програмами та методичними розробками і рекомендаціями працювали і досі продовжують викладати українознавство педагоги всієї України та діаспори.

Мета дослідження полягає в актуалізації ролі українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання у науковий та освітній гуманітарний простір України та діаспори. **Завдання** дослідження: стисло охарактеризувати історіографію вивчення проблеми й джерельну базу; проаналізувати нормативно-правову базу й концептуально-заasadничі положення урядових документів, що обґрунтовують упровадження національно-патріотичного виховання в освітній процес; осмислити навчальні,

науково-методичні та виховні матеріали з українознавства, розроблені вченими НДІУ, які актуалізували цю проблему в гуманітарному просторі Української держави; показати роль конкурсів та інших виховних заходів з українознавства у посиленні національно-патріотичного виховання; обґрунтувати роль українознавства у національно-патріотичному вихованні сучасної учнівської молоді; розробити пропозиції для органів державної влади з упровадження національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах повномасштабної російсько-української війни.¹

Виклад основного матеріалу. Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання – це визначений комплекс заходів, що виконуються авторським колективом НДІ українознавства протягом 2023–2024 рр. На виконання II «Етапу розробки пропозицій для органів державної влади» буде обґрунтовано роль українознавства у національно-патріотичному вихованні сучасної української молоді в умовах повномасштабної російсько-української війни. Напрацьовані пропозиції спрямовані на практичне інтегрування українознавчого контенту, що включає взаємозближення і взаємодію окремих навчальних дисциплін між собою та актуалізацію формування україноцентричної національної ідеології в науковому та освітньому гуманітарному просторі. Впровадження українознавчого національно-патріотичного навчально-виховного контенту передбачає зміни у методичних підходах до випрацювання

концептуальних засад та компетентностей, необхідних для успішної реалізації наукових проектів, та врахування їх результатів у навчально-виховному процесі, а також подальшу науково-консультаційну підтримку навчально-виховних програм і практик з українознавства для всіх ланок освітнього процесу в Україні та діаспорі в умовах воєнного часу та після його скасування.

Передусім ці зміни мають торкнутися впровадження отриманих результатів наукових досліджень з українознавства в освітній процес. Це можливо у тому випадку, коли освітяни та науковці матимуть державну і меценатську підтримку для створення нового освітнього компоненту (продукту) на основі наукових розробок, враховуючи умови воєнного стану в Україні, спричинені збройною агресією Російської Федерації супроти українського народу. Адже відповідно до Закону України «Про освіту» (стаття 54, п. 1) учасники освітнього процесу, зокрема педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники, серед іншого також мають право на «розроблення та впровадження авторських навчальних програм, проектів, освітніх технологій, методів і засобів, насамперед методик компетентнісного навчання...» [6, ст. 54, п. 1]. Згідно зі статтею 75, п. 4 цього Закону наукове та методичне забезпечення освіти мають право здійснювати також академічні та галузеві науково-дослідні інститути, зокрема, «організовувати видання навчальної та методичної літератури, здійснювати методичний супровід їх впровадження в освітній процес» [6, ст. 75, п. 4].

¹ Дослідження здійснено в межах держбюджетної прикладної науково-дослідної роботи «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» (державний реєстраційний номер 0123U100536, дата реєстрації 25.01.2023).

Відповідно до Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр. (далі – Стратегія) в системі освіти і науки України в умовах воєнної агресії Російської Федерації в Україні національно-патріотичне виховання є «одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доурочені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей» [29]. План дій щодо реалізації Стратегії було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 932 [28].

Реалізація Стратегії має забезпечуватися «спільними зусиллями органів державної влади, місцевого самоврядування, закладів освіти і наукових установ, організацій громадянського суспільства із залученням коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, а також з інших не заборонених законодавством джерел» [29].

Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року (далі – цільова програма) було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 № 673 [27]. Серед пріоритетних завдань цільової програми було визначено: «формування української громадянської ідентичності – здійснення заходів, спрямованих на впровадження та утвердження суспільно-державних

(національних) цінностей, розвиток громадянської ідентичності населення України; військово-патріотичне виховання – здійснення заходів, спрямованих на формування у громадян готовності до захисту України, громадського сприяння безпеці та обороні України та підвищення престижу військової і спеціальної державної служби; формування науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання – здійснення заходів, спрямованих на розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання» [27].

Щодо пріоритетних завдань, визначених цією цільовою програмою, зокрема, що стосуються формування науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання, то в їх розробці мають право брати участь наукові установи, які мають розробляти рекомендації щодо роботи центрів національно-патріотичного спрямування та інших організацій, що реалізують проекти (заходи) з національно-патріотичного виховання; включати проблематику національно-патріотичного виховання до дослідницьких програм та планів наукових установ і закладів освіти [27].

Одним із важливих завдань програми є «підтримка та інформування населення України про діяльність українських молодіжних громадських об'єднань, що заборонялися і переслідувалися окупаційним та радянським режимами, у тому числі українського пластового руху (Пласт) та скаутського руху, Спілки української молоді, що збереглися в закордонних українців та відновили свою діяльність в Україні із здобуттям незалежності» [27].

Понад 30 років над розробкою, реалізацією та впровадженням ефективного плану дій та заходів національно-патріотичного виховання в науковий та освітній процес працює колектив Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Українознавство як освітня та наукова дисципліна було започатковано в Інституті українознавства при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на початку 90-х років ХХ ст., а точніше – як самостійний науково-дослідний підрозділ з 24.01.1992 р. З того часу наукове українознавство стало інтегративною галузю знань, науковий підхід якої полягає у вивченні України і світового українства як органічної складової світової цивілізації та культури в усіх часопросторових вимірах і сенсах на шляху утвердження української національної та громадянської ідентичності, національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання і становлення громадянина й визначає пріоритетні напрямки реформування освітньої політики Української держави.

Нині творчий колектив Науково-дослідного інституту українознавства, що після чергової реорганізації знову підпорядковується Київському національному університету імені Тараса Шевченка (далі – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), реалізує основні пункти Стратегії. Зокрема, це: підвищення серед громадян України та представників світового українства рівня знань про видатних особистостей українського державотворення, визначних українських учених, педагогів, спортсменів, військових, підприємців, провідних діячів культури, мистецтв, а також духовних провідників українського народу;

збільшення частки україномовного інформаційного та культурного продукту; виховання громадян, зокрема дітей і молоді, які пишуться своїм українським походженням, громадянством; забезпечення проведення конкурсів з визначення проектів національно-патріотичного виховання, розроблених організаціями громадянського суспільства, для реалізації яких надається фінансова підтримка з Державного бюджету України та місцевих бюджетів; збільшення кількості проведених зустрічей дітей і молоді з борцями за незалежність України у ХХ столітті, ветеранами та учасниками антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях; збільшення кількості громадян, зокрема дітей та молоді, залучених до проектів та заходів з національно-патріотичного виховання місцевого, всеукраїнського та міжнародного рівнів, які відповідають ціннісним орієнтирам та індикаторам ефективності Стратегії [29].

Крім цього, колектив НДІ українознавства має чималий досвід у створенні науково-методичної та навчально-методичної бази для інтегративного навчального курсу «Українознавство», зокрема підручників та наукових, науково-методичних і навчально-методичних посібників для вчителів [12; 16], та іншої методичної літератури з українознавства для України та української діаспори. Науковцями було оприлюднено методичні видання, за якими викладається курс «Українознавство», зокрема, це: програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» [13] та методичні рекомендації щодо викладання цього курсу [10]; програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство»

для 1–4 та 5–11 класів [15; 17; 18; 30] та методичні рекомендації щодо викладання цих курсів [8; 26]; навчальна програма з курсу українознавства «Я і Україна» для суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя [36]; методичні рекомендації щодо виконання та захисту науково-дослідних учнівських робіт з українознавства [35]; навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти [31]; науково-методичні посібники для учителів та учнів недільних шкіл українського зарубіжжя [32; 34; 11]; практикуми [9] та методичні матеріали для проведення конкурсу для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів та конспекти уроків з українознавства [21] тощо. Звісно, що деякі навчально-методичні матеріали з українознавства потребують актуалізації й доопрацювання та у подальшому Perezatverdzhennia i Perezhidannia.

Згідно з рекомендаціями МОН України та Постановою Кабінету Міністрів України у Новій українській школі на основі Державного стандарту базової початкової та середньої освіти розробляються шкільні типові освітні програми державного рівня, модельні навчальні програми розробляються авторськими колективами і затверджуються державою, а навчальні програми можуть розроблятися навіть окремими вчителями [24; 25]. І це є чудовою можливістю для вчителів та викладачів, які зможуть, використовуючи програми та іншу методичну літературу з українознавства, впроваджувати на своїх заняттях національно-патріотичне виховання.

У Концепції національно-патріотичного виховання (далі – Концепція) у системі освіти України до 2025 року (затвердженій наказом Міністерства

освіти і науки України «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» від 06 червня 2022 року № 527) зазначено, що «у період війни, яку російська федерація розв'язала і веде проти України, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей» [19]. Серед основних заходів щодо реалізації Концепції в системі освіти України до 2025 року виокремлено громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання [19].

Оскільки Україна та українці прагнуть інтеграції до світового та європейського освітнього простору, то в системі вітчизняної освіти і науки також варто запровадити певні зміни, щоб врахувати історичні, етнічні та регіональні особливості України, в яких формувалась українська ідентичність, та обставини воєнного часу.

Основним завданням українознавства як окремої навчальної дисципліни та загального освітнього напрямку є «формування в учнів наукової картини про український світ, українську людину, українську спільноту, українське культуротворення й державотворення, українську екосистему, екологічну грамотність, природу сучасних соціальних, економічних і політичних реалій в Україні тощо» [3, с. 177].

Щоб подолати існуючий розрив між науковими дослідженнями та освітнім

середовищем, треба зробити максимально доступними та цікавими для усіх учасників навчального процесу знання про українців та Україну. Адже «формування національно-культурної ідентичності учнівської молоді – одне із пріоритетних завдань державної освітньої політики, метою якої є виховання національно свідомих громадян, здатних забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі» [3, с. 177].

Українознавство як окрема галузь знань і напрямний вектор сучасного освітнього дискурсу в рамках реалізації Концепції Нової української школи «сприяє формуванню соціально активної молоді з чітко визначеною громадянською позицією, яка здатна інтегрувати різні галузі знань і набувати нові життєво необхідні компетентності. Важливим чинником реалізації компетентнісного підходу є залучення молоді до науково-пошукових українознавчих досліджень» [5, с. 179].

Залучення учнівської молоді України та зарубіжжя до дослідницької діяльності сприяє не лише розвиткові аналітичних умінь та навичок, але й гартуванню національно свідомої особистості, що є важливою складовою національно-патріотичного виховання в умовах російсько-української війни, та її впливу на сьогоднішнє і майбуття. Такі компетентності формуються під час участі в наукових конкурсах; у підготовці учнями науково-дослідних робіт під керівництвом вчителів; у підготовці студентами науково-дослідницьких робіт під керівництвом викладачів ЗВО; у підготовці авторських розробок та відкритих уроків і виховних заходів з українознавства і т. п. [4].

З цієї метою НДІ українознавства

започаткував проведення міжнародних конкурсів з українознавства для учнів 8–11 класів, головною метою яких є популяризація українознавства та посилення національно-патріотичного виховання в гуманітарній сфері Української держави. Приміром, наукові роботи учнів, які брали участь у Міжнародному конкурсі з українознавства (2022–2023), дуже багатоаспектні, а тематика досліджень розширилася «дослідженнями героїзму українських воїнів-захисників, наших сучасних героїв, які боронять Україну від російських окупантів, адже їхні подвиги стали прикладом мужності та патріотизму. Враховуючи нові суспільно-політичні реалії в Україні, важкі обставини, пов'язані з російською агресією, ще більшої актуальності набуває організація збирання та поширення фактів про героїчні вчинки українських військовослужбовців, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України. Особливе місце посіли роботи, в яких висвітлюється, починаючи з 2014 р., тема вшанування пам'яті загиблих героїв як у минулому, так і в період російсько-української війни. Окремою сферою досліджень в учнівських роботах є висвітлення значення волонтерського руху і всілякої допомоги тимчасово переміщеним особам. Відомо, що вивчення місцевої історії, духовної спадщини, пов'язаної з людьми, які були учасниками АТО, бойових дій у російсько-українській війні виховує почуття громадянського обов'язку та формує бажання ставати на захист рідної землі в разі загрози її суверенітету. Цікавими є дослідження діяльності різних культурно-освітніх, громадських організацій задля перемоги в культурному й медіа-інформаційному просторі та їх ролі у

забезпеченні культурних потреб людей. Вагоме місце займають дослідницькі роботи, присвячені аналізу творчості відомих письменників, культурних діячів, меценатів, представників української еліти, історичних постатей, адже відомо, що на прикладі їхньої діяльності у молодого покоління формується українська ідентичність» [4, с. 180].

Такі конкурси з українознавства дають можливість підростаючому поколінню України та діаспори проводити власні наукові дослідження, отримувати нові знання, вчитися їх оформлювати за всіма вимогами до науково-дослідних робіт, що розробляються в НДІ українознавства і затверджуються МОН України, та вміти аналітично осмислювати події сьогодення й минулого, що стосуються збереження української ідентичності українців в Україні та діаспорі [4, с. 177].

Щоб покращити доступність нових знань з українознавства для освітнього середовища України та діаспори, варто актуалізувати їх подання й засвоєння і на державному рівні забезпечити роботу всіх ланок навчально-виховного процесу. По-перше, готувати вчителів з українознавства для молодшої, середньої та вищої школи. По-друге, забезпечити підготовку викладачів з українознавства для здобувачів професійної (професійно-технічної) і фахової передвищої та вищої освіти в Україні. По-третє, готувати аспірантів з навчальної галузі «Українознавство» з історії та філософії, бо на сьогодні в Україні вже не готують фахівців з цієї спеціальності, а отже, держава втрачає перспективу підготовки фахівців (науковців), які будуть розвивати українознавство як наукову галузь інтегративних знань про Україну та українців.

Окрім розроблення традиційних підручників, посібників, робочих зошитів для всіх рівнів українознавчої освіти, необхідно залучити також цифрові мультимедійні технології та розвивати напрямок створення аудіо та відео або інформаційних матеріалів – уроків або лекцій з українознавства для учнів і студентів, курсів підвищення кваліфікації для вчителів з українознавства на основі національно-патріотичного виховання. Потрібно розробити також дидактичні матеріали для практичних занять і зробити їх максимально адаптованими для потреб учасників навчального процесу, врахувавши вікові, особистісні, етнічні та регіональні особливості підростаючого покоління та можливості вчителів з українознавства, а також офлайн та онлайн методики викладання, адже в умовах постійної загрози обстрілів та відсутності електрики, перебування в укриттях чи за кордоном забезпечення доступу учнів до навчального процесу значно знижується.

У межах реформ команда МОН України вже напрацювала низку пропозицій для оновлення та поліпшення типової освітньої програми для 5–9 класів НУШ, серед яких, зокрема, пропонується інтеграція предметів, що передбачає «уніфікувати назви інтегрованих курсів та визначити години на міжгалузеві курси. Інтеграція допомагає дітям бачити зв'язки й мислити ширше». Також пропонується збільшити кількість годин на громадянську та історичну освіту, щоб посилити складову виховання громадянської позиції, що у свою чергу формує стійкість української нації в умовах воєнного часу та інших глобальних викликів [20].

Враховуючи вимоги часу й умови,

що змінилися з початком рашистської агресії і геноцидної політики рф супроти України, та намагання української влади здійснити продуктивні реформи в системі вітчизняної української освіти і науки, українознавство має бути інтегративною гуманітарною галуззю наукових знань, покладеною в основу інваріативної складової освітнього процесу, що сприятиме національно-патріотичному вихованню української молоді.

У цьому зв'язку варто запропонувати органам державної влади України при розробці стандартів освіти врахувати наукові та навчально-методичні розробки з українознавства, зокрема:

1. Випрацювати ефективний механізм формування та реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання. Для впровадження та реалізації цього завдання необхідно ввести українознавство до переліку обов'язкових освітніх галузей, затверджених Кабінетом Міністрів України для всіх ланок освіти.

2. На рівні МОН України запровадити єдиний методичний та термінологічний підхід до реалізації впровадження національно-патріотичного виховання на основі нормативно-правової бази, зокрема, доручити науковцям НДІ українознавства уніфікувати термінологічний апарат, актуалізувати (оновити) й затвердити наявні програми з українознавства, оновити навчально-виховні та дидактичні матеріали з українознавства та методичку викладання курсу «Українознавство».

3. Українознавчий контент завдяки своєму інтегративному характеру може бути введений до всіх освітніх рівнів (початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна

середня освіта; професійно-технічна освіта; неповна вища освіта; базова вища освіта; повна вища освіта). Інтегративне навчання допомагає виробленню цілісного уявлення про світ та пошуку місця у ньому, міцної життєвої позиції та становленню особистості громадянина України.

4. Повернути українознавство до інваріативної складової навчального процесу, а також зберегти як варіативну складову для впровадження національно-патріотичного виховання.

5. Використовувати напрацювання НДІ українознавства для наповнення українознавчого контенту новими знаннями про Україну та українців діаспори, новим емпіричним та теоретичним досвідом, який українці отримали, протистоячи російській агресії і ведучи з Російською Федерацією кровопролитну боротьбу.

Висновки. Отже, національно-патріотичне виховання в Україні та українській діаспорі є надзвичайно важливою складовою освітнього процесу в умовах російсько-української війни. Українознавство як освітня, наукова й виховна галузь гуманітарних знань про Україну та світове українство у тягlostі безперервного часопросторового розвитку здатне забезпечити впровадження національно-патріотичного виховання. Вважаємо, що предмет «Українознавство» має бути повернутий до інваріативної складової освітнього процесу та викладатися на всіх рівнях освіти. Наголошено, що впровадження педагогічного досвіду з національно-патріотичного виховання здійснюється за навчальними програмами з українознавства, розробленими авторськими колективами НДІУ, що потребують доопрацювання

та перезатвердження МОН України. Зауважено, що актуалізація впровадження українознавчих уроків та інших виховних заходів з елементами українознавства в освітній процес відбувається через обмін педагогічним досвідом під час участі у всеукраїнських або міжнародних конкурсах з українознавства. Показано, що саме на таких заходах учасники освітнього процесу обмінюються думками з упровадження нових методик викладання українознавства. Основним завданням прикладного українознавства є продовжувати розробляти наукові проекти, навчальні та методичні матеріали, а також теоретично обґрунтовувати їх упровадження в освітній процес в Україні та діаспорі. Охарактеризовано роль українознавства у національно-патріотичному вихованні сучасної учнівської молоді. Розроблено пропозиції для органів державної влади з упровадження національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах повномасштабної російсько-української війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз, Т. Національно-патріотичне виховання в Україні: нормативно-правові застави. *Українознавство*. 2023. № 4 (89). С. 24–40. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/293204> (дата звернення: 02.07.2024).
2. Бойко, С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 17–21. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/448> (дата звернення: 02.07.2024).
3. Газізова, О. XIV Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Українознавство*. 2021. № 2 (79). С. 177–199. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/236396> (дата звернення: 02.07.2024).
4. Газізова, О., Сорочук, Л., Кононенко, А., Бойко, С., Іванець, С. Тенденції українознавчих досліджень XVI Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти. *Українознавство*. 2023. № 2 (87). С. 174–221. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/282898> (дата звернення: 02.07.2024).
5. Газізова, О. Українознавчі пріоритети формування національно-культурної ідентичності учнівської молоді. *Українознавство*. 2020. № 4 (77). С. 170–182. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/218698> (дата звернення: 02.07.2024).
6. Закон України про освіту. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
7. Калакура, Я. Українознавство у викликах війни московії проти України. *Українознавство*. 2023. № 1 (86). С. 15–26. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/275027> (дата звернення: 02.07.2024).
8. Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 5–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, 2008. 8 с.
9. Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Практикум з українознавства*. Київ, 2008. 80 с.
10. Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Рекомендації щодо роботи з програмою виховання дітей дошкільного віку «Українотворець»*. Київ, 2008. 6 с.
11. Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Українознавство у навчально-виховному процесі. Основи методики викладання*. Науково-методичний посібник. Київ, 2008. 56 с.
12. Кононенко, П. П. *Історія українознавства*. Навчальний посібник. Київ, 2011. 512 с.
13. Кононенко, П. П., Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець»*. Київ, 2008. 28 с.
14. Кононенко, П. П., Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 5–12 класи*. Київ, 2008. 56 с.

15. Кононенко, П. П., Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В. *Програма курсу за вибором для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 5–11 кл.* Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України від 03.07.2014 р. № 14.1/12-Г-1058). Київ, 2014. 32 с.
16. Кононенко, П., Козлов, А., Ковпик, С. *Українознавство в старшій школі: навчально-методичний посібник для вчителів / МОН України; НДІ українознавства.* Київ, 2007. 196 с.
17. Кононенко, П. П., Присяжна, Т. М. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 1–4 класи.* Рекомендовано МОНУ (лист 1/П-3518 від 30.07.08). Київ, 2008. 48 с.
18. Кононенко, П. П., Присяжна, Т. М. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 1–4 кл.* Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 14.1/12-Г-686 від 27.12.2013). Київ, 2013. 47 с.
19. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. *Верховна Рада України* (Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 02.07.2024)
20. Лісовий, Оксен. Що зміниться в Типовій освітній програмі для 5–9 класів НУШ. *Освіта.UA*: блог. 06.06.2024. URL: <https://osvita.ua/blogs/92274/> (дата звернення: 02.07.2024).
21. *Методичні матеріали Міжнародного конкурсу для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавчі пріоритети навчально-виховного процесу»*: збірник конспектів уроків (упоряд. Газізова, О. О., Кононенко, А. М., Бойко, С. М., Науменко, Л. Г.). Київ, 2021. 342 с. URL: https://ndiu.org.ua/images/osv_resurs/Metodychni_materialy.pdf (дата звернення: 02.07.2024).
22. Національно-патріотичне виховання. *Міністерство освіти і науки України*: сайт. URL: <https://mon.gov.ua/osvita/2/pozashkilna-osvita/vikhovna-robota-ta-zakhist-prav-ditini/natsionalno-patriotichne-vikhovannya> (дата звернення: 02.07.2024)
23. Отрошко, Л. Національно-патріотичне виховання в Україні та українській діаспорі. *Українознавство.* 2024. № 2. С. 242–260. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/308592>
24. Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 02.07.2024).
25. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту початкової освіти» від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення: 02.07.2024).
26. Присяжна, Т. М. *Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 1–4 класах загальноосвітніх навчальних закладів.* Київ, 2008. 56 с.
27. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. *Урядовий портал.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#n11> (дата звернення: 02.07.2024).
28. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки. *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.06.2024).
29. Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» № 286/2019 від 18.05.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15> (дата звернення: 18.06.2024).

30. *Українознавство. 5–11 класи: навчальна програма з курсу за вибором «Українознавство» для закладів загальної середньої освіти України* (авт.-укл.: А. Ціпко, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова). Київ, 2020. 79 с.

31. *Українознавство: навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти* (укл. П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко, Л. К. Токар). Київ, 2005. 36 с.

32. *Українська література в системі українознавства: посібник* (укл. Денисюк С. П., Кононенко П. П.). Київ, 2004. 300 с.

33. Фігурний, Ю., Шакурова, О. Функціонування науки й освіти України в умовах російсько-української війни: роль українознавства у впровадженні національно-патріотичного виховання молоді в освітній простір та у протидії «руському миру». *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. № 13/55. С. 314–334. URL: <http://phh.dspu.edu.ua/article/view/283191> (дата звернення: 02.07.2024).

34. Ціпко, А. (у співавторстві). *Пізнаємо Україну. Узнаем Украину. Discover Ukraine: посібник для учителів та учнів недільних шкіл українського зарубіжжя*. Київ, 2007. 172 с.

35. Чирков, О. А. *Методичні рекомендації щодо виконання та захисту науково-дослідної учнівської роботи на Міжнародному конкурсі з українознавства*. Київ, 2009. 25 с.

36. Я і Україна. Навчальна програма з курсу українознавства для суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист МОН України від 28.02.2019 № 1/11–2082)). *Українознавство*. 2019. № 1 (70). С. 110–133. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/163310> (дата звернення: 02.07.2024).

REFERENCES

1. Bevz, T. (2023). National-Patriotic Education in Ukraine: Normative and Legal Principles. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian

Studies), № 4 (89). 24–40. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/293204> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

2. Boiko, S. (2022). The Formation of the National Identity of Ukrainian youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *Ukrainoznavchiy almanakh* (Almanac of Ukrainian Studies). Issue 30, pp. 17–21. [online] Available at: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/448> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

3. Hazizova, O. (2021). XIV International Competition in Ukrainian Studies for Students of Grades 8–11 of Secondary Schools. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), № 2(79), pp. 177–199. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/236396> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

4. Hazizova, O. Sorochuk, L., Kononenko, A., Boiko, S., Ivanets, S. (2023). Trends in Ukrainian Studies of the XVI International Competition in Ukrainian Studies for Students of Grades 8–11 of Secondary Schools. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), № 2(87), pp. 174–221. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/282898> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

5. Hazizova, O. (2020). Ukrainian Studies Priorities for the Formation of the National and Cultural Identity of Schoolchildren. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), № 4 (77), pp. 170–182. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/218698> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

6. *The Law of Ukraine “Law on Education”*. Official Webportal of the Parliament of Ukraine (2019). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2145-19#Text> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

7. Kalakura, Ya. (2023). Ukrainian Studies in the Challenges of Moscow's (Moskoviia) War against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), №1 (86), pp. 15–26. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/275027> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

8. Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *Methodological Recommendations for Teaching*

- the Course «Ukrainian Studies» in Grades 5-12 of Secondary Schools.* Kyiv, RIUS, 8 p. [in Ukr.]
9. Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *Workshop on Ukrainian Studies.* Kyiv, RIUS, 80 p. [in Ukr.]
10. Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *Recommendations for Working with the “Ukrainotvorets” Preschool Education Program.* Kyiv, RIUS, 6 p. [in Ukr.]
11. Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *Ukrainian Studies in the Educational Process. Basics of Teaching Methods.* Scientific and Methodological Manual. Kyiv, RIUS, 56 p. [in Ukr.]
12. Kononenko, P. (2011). *History of Ukrainian Studies.* Study Guide. Kyiv, 512 p. [in Ukr.]
13. Kononenko, P., Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *“Ukrainotvorets” Preschool Education Program.* Kyiv, 28 p. [in Ukr.]
14. Kononenko, P., Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2008). *Ukrainian Studies Program for Secondary Schools for Grades 5-12.* Kyiv, 56 p. [in Ukr.]
15. Kononenko, P., Kasian, L., Semeniuchenko, O. (2014). *Ukrainian Studies. Course Program for Secondary Schools by Choice for Grades 5–11.* Approved for Use in Secondary Schools (letter from the Institute of Innovative Technologies and Educational Content of the Ministry of Education and Culture of Ukraine dated July 3, 2014 No. 14.1/12-Г-1058). Kyiv, 32 p. [in Ukr.]
16. Kononenko, P., Kozlov, A., Kovpik, S. (2007). *Ukrainian Studies in High School: Educational and Methodological Guide for Teachers.* Ministry of Education and Science of Ukraine; Research Institute of Ukrainian Studies. Kyiv: Accent, 196 p. [in Ukr.]
17. Kononenko, P., Prysiazhna, T. (2008). *Program for Secondary Schools. Ukrainian Studies 1-4th Grade.* Recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine (letter 1/II-3518 dated 30.07.08). Kyiv, 48 p. [in Ukr.]
18. Kononenko, P., Prysiazhna, T. (2013). *Program for Secondary Schools. Ukrainian Studies 1-4 Grades.* Approved for Use in Secondary Educational Institutions (letter No. 14.1/12-Г-686 dated 12.27.2013). Kyiv: RIUS, 47 p. [in Ukr.]
19. *The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine (2022).* Verkhovna Rada of Ukraine (Approved by Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of June 6, 2022. No. 527). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]
20. Lisovyi, O. (2024). What will Change in the Standard Educational Program for Grades 5–9 of the New Ukrainian School. [online]. *Osvita.UA, Blog.* (06 June). Available at: <https://osvita.ua/blogs/92274/> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]
21. Hazizova, O., Kononenko, A., Boiko, S., Naumenko, L., comp. (2021). *Methodological Materials of the International Competition for Teachers of Secondary Educational Institutions “Ukrainian Studies Priorities of the Educational Process”:* a Collection of Lesson Notes. (2021). Kyiv: RIUS, 342 p. [online] Available at: https://ndiu.org.ua/images/osv_resurs/Metodychni_materialy.pdf [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]
22. *National and Patriotic Education. Ministry of Education and Science of Ukraine.* [online] Available at: <https://mon.gov.ua/osvita-2/pozashkilna-osvita/vikhovna-robotata-zakhist-prav-ditini/natsionalno-patriotichne-vikhovannya> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]
23. Otroshko, L. (2024). National and Patriotic Education in Ukrainian Diaspora. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian studies)*, № 2. pp. 242–260. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/308592> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]
24. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Some Issues of State Standards of Secondary Education” as of September 30, 2020 No. 898.* (2020). [online] Available at: <https://www.kmu.gov>

ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898 [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

25. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the State Standard of Primary Education" as of February 21, 2018 No. 87.* (2018). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

26. Prysiazna, T. (2008). *Methodological Recommendations for Teaching the Course "Ukrainian studies" in Grades 1-4 of Secondary Schools.* Kyiv, 56 p. [in Ukr.]

27. On the Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and Amendments to some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). [online] *Government Portal.* Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#n11> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

28. On the Approval of the Action Plan for the Implementation of the National Patriotic Education Strategy for 2020-2025. (2020). [online] *Verkhovna Rada of Ukraine.* Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

29. *Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of National Patriotic Education" No. 286/2019 as of May 18, 2019.* (2019). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

30. Tsipko, A., Boiko, T., Boiko, S., Hazizova, O. (2020). *Ukrainian Studies, Grades 5-11: Curriculum by Choice from the Course "Ukrainian studies" for Secondary Education*

Institutions of Ukraine. Kyiv, 79 p. [in Ukr.]

31. Kononenko, P., Ponomarenko, A., Tokar, L., comp. (2005). *Ukrainian Studies: Training Program for Improving the Qualifications of Education Workers.* Kyiv, 36 s. [in Ukr.]

32. Denysiuk, S., Kononenko, P., comp. (2004). *Ukrainian Literature in the System of Ukrainian Studies: a Guide.* Kyiv: RIUS, 300 p. [in Ukr.]

33. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O. (2023). The Functioning of Ukrainian Science and Education in the Conditions of the Russian-Ukrainian War: the Role of Ukrainian Studies in the Introduction of National-Patriotic Education of Youth into the Educational Space and in Opposing the "Russian Peace". *Problems of Humanitarian Sciences: Scientific Works of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University.* History Series. № 13/55. pp. 314-334. [online] Available at: <http://phh.dspu.edu.ua/article/view/283191> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

34. Tsipko, A., Piskun, V., Shcherbatiuk, O., Voropaieva, T., Serhiichuk, V. (2007) *Piznaiemo Ukrainu. Uznaem Ukrainu. Discover Ukraine: a Guide for Teachers and Students of Ukrainian Sunday Schools Abroad.* Kyiv, 172 p. [in Ukr.]

35. Chyrkov, O. (2009) *Methodological Recommendations for the Implementation and Defense of Research Work at the International Competition for Schoolchildren in Ukrainian Studies.* Kyiv, 25 p. [in Ukr.]

36. "I and Ukraine". Curriculum for the Ukrainian Studies Course for Saturday and Sunday Ukrainian Schools in Ukraine Abroad (2019). *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies),* № 1, pp. 110-133. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/163310> [Accessed 02 July 2024]. [in Ukr.]

Summary

UKRAINIAN STUDIES IN IMPLEMENTATION
OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION
IN THE CONDITIONS OF
THE RUSSIAN-UKRAINIAN WARS

Liubov OTROSHKO

orcid.org/0000-0002-1204-7493

junior research fellow of RIUS

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the research. Ukrainian studies can provide a theoretical and methodological basis for the introduction of national-patriotic education in the conditions of the modern Russian-Ukrainian war as an educational, scientific and educational branch of humanitarian knowledge about Ukraine and world Ukrainians.

The **purpose** of the article is to actualizing the role of Ukrainian studies in the implementation of national-patriotic education in the scientific and educational humanitarian space of Ukraine and the diaspora.

Conclusions. It was established that the subject «Ukrainian Studies» should be returned to an invariant component of the educational process and taught at all levels of education. It was emphasized that the implementation of the pedagogical experience of national-patriotic education is carried out according to educational programs in Ukrainian studies, which were developed by the author's teams of the Scientific Research Institute of Ukraine, which need to be revised and re-approved by the Ministry of Education and Culture of Ukraine. It was noted that the modernization of the introduction of Ukrainian studies lessons and other educational activities with elements of Ukrainian studies into the educational process takes place through the exchange of pedagogical experience during all-Ukrainian or international competitions in Ukrainian studies. It is noted that educational and theoretical and methodological materials on Ukrainian studies are developed taking into account the results of fundamental and applied research works. Proposals have been developed for state authorities regarding the introduction of national-patriotic education in the educational and humanitarian space of Ukraine and the diaspora in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: Ukraine, Ukrainian studies, national-patriotic education.

IV ВСЕУКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «СВОЮ УКРАЇНУ ЛЮБІТЬ!»

20 червня 2024 р. у м. Києві, у приміщенні Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), вул. Ісаакяна, 18, відбулися IV Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!». Було передбачено дві форми проведення: очна та заочна (дистанційно учасники приєднувалися до відеоконференції у Google Meet). Науковці, освітяни, студенти та представники громадськості проаналізували низку актуальних проблем, які постали перед українським суспільством під час повномасштабної російсько-української війни, зокрема й актуалізацію українознавства для консолідації української політичної (громадянської) нації задля перемоги над рашистами.

Під час проведення наукового заходу учасники обговорили такі важливі проблеми: місце і роль українознавства у розбудові Української держави та української нації під час російсько-української війни; внесок П. Кононенка у творення інтегративного українознавства й важливої українознавчої інституції – Науково-дослідного інституту українознавства; збереження та популяризація подвигів учасників російсько-української війни засобами українознавства; етнокультурний розвиток українського суспільства в ХХ–ХХІ ст.; геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів; формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська

консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів; українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном; особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України; роль НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка у консолідації українців і світового українства для перемоги над рашистами; українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни; проблема створення верифікованої концепції походження українського народу, збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період.

Задля успішного проведення наукового форуму був сформований організаційний комітет. Його очолив доктор філософських наук, професор, директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Р. О. Додонов. Заступниками голови оргкомітету стали: доктор історичних наук, заступник директора НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Н. О. Гаврилюк; кандидат історичних наук, завідувачка відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка І. Й. Краснодемська; кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. С. Фігурний.

До оргкомітету увійшли: провідний фахівець відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Г. О. Богданович; доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка М. С. Васьків; кандидат історичних наук, завідувачка відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. О. Газізова; доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка С. Р. Кагамлик; доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка В. С. Крисаченко; кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка К. В. Настояща; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. В. Шакурова; доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка В. Ф. Ятченко. Організаційний секретар оргкомітету – молодший науковий співробітник відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. В. Шинкарик.

Варто відзначити, що проведення IV Всеукраїнських наукових читань з міжнародною участю «Свою Україну любіть!» та їх результати здійснені у

контексті виконання фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт (далі – НДР), які виконуються науковими співробітниками НДІ українознавства у 2024 р.: 1. «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних та методологічних підходів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – В. Ф. Ятченко); 2. «Геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – К. В. Настояща); 3. «Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – В. С. Крисаченко); 4. «Українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – О. О. Газізова); 5. «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – О. В. Шакурова); 6. «Особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – М. С. Васьків).

Попри всі труднощі, пов'язані прямо й опосередковано з повномасштабною російсько-українською війною, у четвер, 20.06.2024 р., з дотриманням усіх рекомендацій МОН України науковий форум розпочав свою роботу. З 10.30 до 11.00 здійснено реєстрацію учасників заходу. Об 11.00 відбулося його відкриття, а завершив він свою успішну роботу о 15.30.

У вступному слові доктор

філософських наук, професор, директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Р. О. Додонов відзначив, що щорічне проведення читань стало гарною традицією Інституту, проте, на превеликий жаль, на початку цього року помер його засновник і творець модерного українознавства Петро Кононенко. Роман Олександрович попросив присутніх хвилиною мовчання вшанувати пам'ять Петра Петровича й усіх загиблих на війні українських героїв.

У своїй доповіді «Концепція концентрів українознавства П. П. Кононенка» Р. О. Додонов, зокрема, наголосив, що період директорства Петра Петровича – це найкраща золота доба розвитку сучасного українознавства й Інституту як потужної наукової та освітньої установи.

Всебічно проаналізувавши концепційну сутність концентрів українознавства П. П. Кононенка, виступаючий завершив доповідь словами: «Розумні люди оцінюють ідеї, нерозумні – людей. Концентри українознавства – це надзвичайно цікавий концепт Петра Кононенка, їх треба популяризувати, поширювати й системно розвивати як у теоретичній площині, так і у практичній науковій діяльності».

Після завершення доповіді Р. О. Додонова відбулося її обговорення. Так, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Н. В. Турпак зазначила, що наступники П. П. Кононенка на директорській посаді всіяко намагалися розкритикувати концепцію концентрів, тому вона запитала у доповідача: «Чи доречною була ця критика?».

Відповідаючи на запитання, Роман Олександрович наголосив, що, на його

думку, концепція концентрів потребує більш якісно обґрунтованої теоретичної бази й суттєвого посилення методологічних критеріїв, проте до цього часу ніхто кращого поки не запропонував. «Всі, хто приходили на місце Петра Кононенка, намагалися привносити своє бачення діяльності Інституту, – відзначив Роман Додонов, – проте треба любити Україну в собі, а не себе в Україні».

Молодший науковий співробітник відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка М. Б. Висотін, зокрема, відзначив, що у концепційну сутність концентрів українознавства П. П. Кононенка закладав ідею знаходження власного об'єкта й предмета дослідження, щоби не дублювати інші вузькоспеціалізовані галузеві науки.

У свою чергу молодший науковий співробітник відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. А. Чирков акцентував увагу присутніх на тому, що такі концептуальні питання треба системно розглядати на інститутському методологічному семінарі.

Народна артистка України, професор кафедри «Мистецтво співу» Академії мистецтв імені Павла Чубинського В. П. Коротя-Ковальська виголосила доповідь «Пісенний світ українознавства», у якій значну увагу приділила непересічній особистості Петра Петровича: «Пам'ятаю, як у перші роки розбудови незалежної України я, професійна співачка хору імені Григорія Верьовки, прийшла до Петра Кононенка, свого вчителя і наставника з часів мого студентства у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, за порадою, а залишилася працювати в Інституті.

З 1994 по 2013 рік я пройшла шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу культури. Тільки сердечна підтримка Петра Петровича, добра порада допомогли мені опанувати професію науковця, знайти себе у царині дослідження української пісні та українського фольклору. Життєвим кредо Петра Кононенка завжди було: українознавство – це українолюбство! Відомі українські мисткині Галина Яблонська, Ніна Матвієнко, Марія Миколайчук, Неоніла Крюкова неодноразово ставали свідками величі душі й сили добрих справ Петра Кононенка».

Кандидат історичних наук, завідувачка відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. О. Газізова у доповіді «Україноціннісні засади формування національної ідентичності учнівської молоді в українознавчій концепції Петра Кононенка (на прикладі реалізації проекту «Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти»)», зокрема, наголосила, що Петро Петрович умів об'єднувати однодумців навколо себе для досягнення поставлених завдань, вчителі згадували щирість його душі й уміння знаходити до кожного особливий підхід. Одним із важливих державницьких проєктів, успішно здійсненим Петром Кононенком разом з командою науковців, став Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів закладів загальної середньої освіти, започаткований ще у 2002 році як Всеукраїнський, а з 2007 року він набув статусу Міжнародного. До речі, відзначила доповідачка, Мала академія наук зі своїми конкурсами була створена пізніше, а саме у 2004 р. Діяльність Петра

Кононенка завжди відзначалася системним і комплексним підходом, оскільки він розумів важливість національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні й за кордоном, формування у підростаючого покоління державницького світогляду. Завершуючи свій виступ, вона зауважила, що у 2013 р. Петро Петрович писав про антиукраїнську сутність «руського мира» щодо України й українців, зрештою, він виявився правий, адже російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 р. й триває наразі, є величезним випробуванням для громадян Української держави.

Кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. С. Фігурний виголосив доповідь «Внесок Петра Кононенка у творення інтегративного українознавства й важливої українознавчої інституції – НДІУ», у якій, зокрема, відзначив: «У першому десятилітті ХХІ ст. Науководослідний інститут українознавства під керівництвом Петра Петровича Кононенка успішно розвивався, збільшуючи свій кадровий та інтелектуальний потенціал. Це ж повною мірою стосується й українознавства як інтегративної науки про Україну й українців у світовому часопросторі. У цей час Петром Кононенком та його однодумцями були оприлюднені десятки вагомих індивідуальних і колективних монографій, посібників, підручників, збірників тощо, сотні наукових, науково-публіцистичних і науково-популярних публікацій, виступів на поважних наукових форумах. Під орудою Петра Петровича побачили

світ багато чисел журналу «Українознавство» та томів «Збірника наукових праць НДІУ». Також було проведено 10 міжнародних науково-практичних конференцій, зокрема, 4 міжнародних конгреси «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі», «Українська освіта у світовому просторі», які посприяли активному впровадженню українознавства в гуманітарний простір Української держави».

Також доповідач акцентував увагу присутніх на людських чеснотах й організаторських здібностях Петра Кононенка: «Коли я вступав восени 1993 року до аспірантури Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, мене проінформували, що перед поданням документів маю обов'язково пройти співбесіду з Петром Петровичем. Зрештою, така майже годинна розмова відбулася, і я був щиро вражений увагою сивочолого директора та його умінням приязного спілкування. Для Петра Кононенка кожен аспірант був особистістю, з якої треба було сформулювати вченого-українознавця, саме тому всі роки навчання він активно переймався становленням майбутнього покоління українських дослідників. Петро Петрович започаткував правило: на засідання вченої ради запрошували аспірантів, де вони мали можливість слухати виступи досвідчених вчених і набиратися потрібного їм досвіду. Врешті-решт, саме випускники аспірантури Інституту й стали основою його наукового колективу. Насамкінець я хочу згадати слова командуючого Українською Повстанською Армією Романа Шухевича, які він виголосив серед своїх побратимів десь у кінці сорокових років минулого століття, що ніхто з них не доживе до відновлення

Української держави, але їх збройний чин не даремний, оскільки їхні звитяга й мужність надихатимуть наступні покоління на боротьбу, й Україна все-таки здобуде омріяну перемогу та державність. Петро Кононенко став одним із тих сотень тисяч українців, які своєю активною діяльністю будили Україну й українців, допомагали їм згадати своє минуле та повернути рідну мову, історію, літературу, культуру, самобутність, традиції і звичаї. Ми, вчені-українознавці, маємо в цих надскладних умовах російсько-української війни не лише зберегти Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а й успішно його розвивати, оскільки він є важливою науковою й освітньою інституцією, головним завданням якої є розвиток системних українознавчих знань про Україну, українців і світове українство у просторі й часі, їх комплексне поширення в гуманітарному просторі Української держави та поза її межами».

Кандидат історичних наук, завідувачка відділу етнології та історії України НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка І. Й. Краснодемська оприлюднила доповідь «Національно-виховна діяльність українознавчих шкіл в Іспанії в період повномасштабної російсько-української війни», у якій, зокрема, відзначила вагому роль Петра Петровича у формуванні теоретико-методологічних підвалин сучасного українознавства, оскільки всі основні засадничі українознавчі праці були підготовлені й оприлюднені саме за часів його директорства. Також вона наголосила, що міжнародні науково-практичні конференції та конгреси, на яких були присутні чиновники Міністерства освіти і науки України,

представники органів державної влади й громадянського суспільства, посіли важливе місце в актуалізації засадничих теоретико-методологічних, освітніх, наукових, мовних проблем.

Завершуючи свій виступ, Ірина Йосипівна зазначила: «Особистості відіграють дуже велику роль у суспільстві, освіті, науці й культурі. Петро Петрович став таким успішним лідером, який створив і згуртував колектив однодумців, започаткував Інститут та розвинув інтегративне українознавство. Нам треба використовувати його напрацювання для подальшого успішного розвитку Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка».

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Л. В. Сорочук оприлюднила доповідь «Символічні рефлексії на російсько-українську війну в сучасній пісенній творчості». Зробивши фаховий аналіз осмислення російсько-українського збройного протистояння в українських піснях, вона наголосила на важливості саме українознавчого осягнення цього питання. Також доповідачка пригадала початок свого долучення до великої українознавчої родини: «Я вперше познайомилася з Петром Кононенком у 1997 році, коли працювала вчителькою у звичайній київській школі Дарницького району. На той час у школах розпочалося широке впровадження народознавства, а Петро Петрович агітував за українознавство. З цією метою під керівництвом Тамари Усатенко був започаткований проект «Школа-родина». Я разом із багатьма іншими вчителями

стали слухачами курсів з українознавства, прослухали низку лекцій, по закінченні яких отримали документи про підвищення кваліфікації. Зрештою, українознавство стало моєю долею, оскільки спочатку я вступила до аспірантури Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де моїм науковим керівником була Тамара Пилипівна Усатенко, а згодом обрала українознавство своєю професією. Маю надію, що в цих надскладних умовах вчені-українознавці своєю працею допоможуть консолідувати українську націю та посприяють перемозі над ворогом».

Молодший науковий співробітник відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка О. А. Чирков у доповіді «Формування, трансформація чи розвиток: модерна українська нація європейського типу у геноцидній війні та євроінтеграції», аналізуючи процеси українського націєтворення, акцентував увагу учасників наукового форуму на важливості українознавства у державотворчих і націєтворчих процесах: «Вперше про українознавство, а також про важливість створення Інституту українознавства для широкого впровадження цієї інтегративної науки у гуманітарну сферу Української держави я почув у кінці 80-х років минулого століття. Якби були реалізовані всі задуми Петра Кононенка та інших проукраїнських діячів, то Україна зараз була б зовсім іншою, сильнішою й згуртованішою, не стимулювала б своєю слабкістю російських можновладців до агресивних дій. Під час геноцидної війни є нагальна потреба у посиленні українознавства. Загалом концентри дуже вдало підходять до

українознавства як навчальної дисципліни, оскільки дають можливість розкрити об'єкт дослідження – Україну – у повному обсязі, системно й комплексно. На жаль, у школах українознавство як інваріативна (обов'язкова) навчальна дисципліна відсутнє, тому нам треба докласти всіх зусиль для повернення його в освітній процес нової української школи».

Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Н. В. Турпак оприлюднила доповідь «Специфічні особливості вирішення проблеми цінностей в творчому доробку вчених НДІУ». Осмислюючи наукові напрацювання та їх ціннісно-якісне наповнення, вона відзначила важливу роль Петра Петровича у формуванні Науково-дослідного інституту українознавства як інституції та його наукового колективу, а також у творенні сучасного інтегративного українознавства: «Петро Кононенко розумів важливість осмисленого комплектування науковими кадрами Інституту. Так, однією з важливих характерних рис його унікальної особистості була енциклопедичність, він міг вести розмову на будь-які теми, допомагаючи колегам осягати широкий спектр проблем українознавчих цінностей».

Доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка М. С. Васьків у доповіді «Освіта й мас-медіа як ключові важелі утвердження української мови на східних і деокупованих теренах України, коренізації місцевих мешканців» відзначив, що коріння багатьох проблем,

які актуалізували значне посилення російського впливу, передусім на східні й південні регіони України, це насамперед непродумана державна політика й недостатня українізація цих територій. Зрештою, всі ці системні помилки й призвели до російсько-української війни. Щоби повернути українську мову на східні й деокуповані терени України, на думку Миколи Васьківа, треба активно задіяти два основних важелі: освіту й засоби масової інформації, оскільки вони є вагомими чинниками у формуванні громадської думки: «Рашисти це дуже добре розуміють, тому дії російської влади на тимчасово окупованих територіях спрямовані на переведення всіх шкіл без винятку на російську мову навчання, забезпечення всіх учнів виключно російськомовними підручниками. Така ж політика проводиться із засобами масової інформації, які є також тотально російськомовними. Українській владі треба переймати «передовий» досвід рашистів на східних і деокупованих теренах України та розпочати послідовну й системну українізацію освіти, засобів масової комунікації без жодних винятків. Але наразі ситуація зовсім інша. Українська влада фінансує російськомовні телевізійні канали ДОМ і FREEDOM, хибно вважаючи, що тільки так вона може впливати на українських громадян, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, хоча наповнення цих телеканалів є переважно розважальним. Цим самим високопосадовці підтримують російську мову й зневажають українську. Така політика не є державницькою й потребує суттєвого реформування».

Варто відзначити, що організаційний секретар оргкомітету, молодший науковий співробітник відділу української

філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. В. Шинкарик, організувала дистанційну участь у науковому форумі із використанням сервісу для проведення онлайн-конференцій Google Meet. Приєднатися до відеозустрічі можна було за таким посиланням: <https://meet.google.com/bmu-bhce-sdm>.

Цією можливістю скористався головний консультант Апарату Верховної Ради України К. К. Грабчак, який виступив із доповіддю «Етнічна серцевина у формуванні української політичної нації», у якій акцентував увагу учасників наукового форуму на важливості етнічної компоненти для творення й функціонування української політичної нації, що набула великого значення під час повномасштабної російсько-української війни.

Також до участі у читаннях дистанційно приєдналася кандидат наук із державного управління, методист лабораторії педагогічного досвіду та етнопедagogіки Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Л. Л. Максим'як.

Доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка В. Ф. Ятченко оприлюднив доповідь «Місце соціальної травми у трансформації цінностей українського соціуму в період російсько-української війни», у якій, зокрема, зазначив, що після 24 лютого 2022 року всі українці переживають соціальну травму й залишаються травмованими після завершення російсько-української війни. На його думку, гібридність російсько-української війни передусім проявляється у тісному поєднанні військових методів ведення війни

з ментально-психологічними й інформаційними, також дуже травмує українських громадян цілковита втрата життєвої безпеки під час ведення бойових дій та криза ідентичності, коли етнічних росіян, які мешкали у Чернігівській, Сумській, Харківській, Луганській, Донецькій, Одеській та інших областях України, почали активно обстрілювати, бомбардувати й безжалісно знищувати терористичні війська так званої «братньої та рідної російської держави», тому питання «а нас-то за що?» надзвичайно травмує не лише психіку, а й саму особистість громадянина.

Володимир Феодосійович розповів, що одного разу мав розмову із чоловіком зі статусом ВПО (внутрішньо переміщеною особою), який переповів виховну бесіду зі своїм священиком: «Ви всі запитуйте мене, чому розпочалася війна? А я вам відповідаю, що ми дуже грішні, Бог втомився від цих гріхів і покарав нас за це війною». В одному з номерів тижневика «Слово Просвіти» було оприлюднено уривки зі щоденника дівчини-біженки з Донбасу, яка, покинувши рідну домівку, сподівалася знайти порозуміння й прихисток, а отримала у відповідь такі слова: «Ви хотіли війни? Ви її отримали!», тому, підсумував виступаючий, ми всі дуже довго будемо жити з такою страшною соціальною травмою.

По закінченні виступу Володимира Ятченка аспірант кафедри філософії та релігієзнавства Київського столичного університету імені Бориса Грінченка Кирило Дзігора запитав: «Як можна вирахувати рівень соціальної травми в українському суспільстві?». Доповідач відповів, що це можна зробити, зокрема, проводячи соціальні дослідження та здійснюючи науковий аналіз, які тією чи

іншою мірою допоможуть оцінити ступінь травмування соціуму.

Доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка В. С. Крисаченко у доповіді «Екзистенційні рашистські виклики для України та всього світу: український спротив та міжнародна солідарність», зокрема, відзначив: «IV Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!», на відміну від попередніх, проходять уже без Петра Петровича, який помер на початку 2024 року, триває російсько-українська війна, незважаючи на це, українознавство має розвиватися. Доля звела мене з Петром Кононенком у 1989 році, коли утворювалася Міжнародна асоціація українознавства. 90-ті роки ХХ століття були так званою «золотою добою» для українознавства, адже у вищих навчальних закладах відкривалися кафедри, українознавство як навчальна дисципліна широко впроваджувалося в освітній процес українських шкіл. А потім розпочався регрес: викладання українознавства як навчальної дисципліни почали обмежувати й скорочувати, системно позбавляли його ресурсного потенціалу. Наслідки не забарилися – українознавство опинилося на маргінесах гуманітарної сфери України. Попри всі негаразди українознавство продовжує зберігати свій великий потенціал для України й українців, оскільки комплексно поєднує в собі практичний, теоретичний і світоглядний виміри. Для нас, вчених-українознавців, важливо, які смисли ми вкладаємо у свою діяльність. Наразі є українознавство, є українонезнавство та україноневизнавство. І саме зараз, коли я виголошую доповідь, голосно звучить

сигнал повітряної тривоги, що є прикладом конкретного україноневізнавства з боку рашистів. У Радянському Союзі існував науковий атеїзм – богоневизнавство, але Бог попри все продовжував існувати. Головними завданнями вчених-українознавців є: по-перше, розширити українознавство, по-друге, суттєво зменшити українонезнавство й у підсумку українознавство має стати одним із головних чинників консолідації українського суспільства, посилення української політичної нації, пришвидшення євроінтеграційних і євроатлантичних процесів та знищення «русского мира» в Україні».

Доктор політичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Л. В. Чупрій виголосив доповідь «Виклики, які постали перед Україною й українцями в умовах повномасштабної російсько-української війни», у якій, зокрема, наголосив: «У тяжких умовах російсько-української війни Україна втратила вже понад 15 тисяч культурних пам'яток, і ця статистика, на жаль, продовжує лише зростати. Творчий науковий колектив у складі Катерини Настоящої, Рени Марутян і Леоніда Чупрія за підтримки Українського культурного фонду провів комплексне соціологічне дослідження на тему «Культурні практики населення України під час війни», у ході якого було здійснено аналіз кількісних та якісних характеристик культурних практик населення України під час війни, пророблено порівняльний аналіз культурних практик у мирний і воєнний час, зіставлено запити на культурний контент регіонів, по-різному уражених війною. Цей комплексний аналіз виявлених

проблем дав можливість ученим сформулювати пропозиції й рекомендації щодо поліпшення ситуації, активізації розвитку культурної сфери й діяльності національних культурних закладів. Також одним із важливих напрямків діяльності вчених-гуманітаріїв і своєрідним викликом для них є історична пам'ять, а саме вивчення й поширення науково підтверджених історичних наративів та спростування брехливих російських міфів, як, наприклад: «Україну створив Ленін», «Україна – псевдодержава», «Українці – «неісторична» нація, яка не здатна створити повноцінну державу», «Голодомор 1932–1933 років не був геноцидом України, а був наслідком несприятливих погодних умов», «Українська православна церква є розкольницькою та немає Божого благословення» тощо. Заперечення й спростування таких російських міфів допоможе пришвидшити перемогу українців над рашистами».

По закінченні наукових виступів відбулося представлення учасникам читань наукових праць, підготовлених й оприлюднених вченими-українознавцями у першій половині 2024 року. Так, Юрій Фігурний розповів присутнім про такі наукові видання: 1. «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (26.10.2023 р., м. Київ, НДІУ). Автор-упорядник: Фігурний Ю. С.; організаційний секретар: Шакурова О. В. Київ: НДІУ, 2024. 322 с.»; 2. «III Всеукраїнські наукові читання з міжнародною участю «Свою Україну любіть!» (29.06.2023 р., м. Київ, НДІУ). Збірник матеріалів.

Автор-упорядник: Фігурний Ю. С.; організаційний секретар: Шакурова О. В. Київ: НДІУ, 2024. 186 с.».

Після презентації наукових видань відбулося обговорення й прийняття ухвали читань. По-перше, ініціювати перед керівництвом КНУ імені Тараса Шевченка впровадження українознавства у навчальний процес. По-друге, відновити діяльність методологічного семінару НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка для посилення теоретико-методологічної складової модерного українознавства в умовах російсько-української війни та сучасних викликів, які постали перед Україною та українцями на початку третього тисячоліття.

Провідний фахівець відділу культурології та культурної спадщини НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Г. О. Богданович та молодший науковий співробітник відділу української філології та освітніх технологій НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка Ю. В. Шинкарик здійснили фотофіксацію наукового заходу.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,

старший дослідник,

старший науковий співробітник

відділу етнології та історії України

НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910

молодший науковий співробітник

відділу української філології

та освітніх технологій

НДІ українознавства

КНУ імені Тараса Шевченка

РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ Р. О. ДОДОНОВА
«ПІДВОДНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
БРИТАНСЬКІ КОРАБЛІ НА ДНІ ЧОРНОГО МОРЯ»
(КИЇВ: ВИД-ВО «ЛІРА-К», 2024)

Монографія Р. О. Додонova, доктора філософських наук, професора, директора Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, присвячена актуальній проблемі захисту історико-культурної спадщини. Йдеться про той її сегмент, що кваліфікується як підводна археологічна спадщина. Автор понад п'ятнадцять років збирав інформацію щодо пошуків та обстеження затонулих кораблів середини XIX ст. в територіальних водах України.

В монографії поєднуються декілька вимірів: українознавчий, історичний, археологічний, пам'яткоохоронний, кожен з яких доповнює один одного. Пошук та обстеження підводних об'єктів, що з'явилися біля берегів Криму та Одеси після Кримської війни 1853–1856 років, обумовили появу в Україні декількох центрів корабельної археології: Одеського, Миколаївського, Феодосійського, Керченського тощо. В монографії йдеться про діяльність підводних експедицій, методика підводного пошуку, фото- і відеофіксації пам'яток, описуються артефакти, знайдені на англійських суднах середини XIX ст.

За кожною такою знахідкою криється ціла історія. Дослідники послідовно розслідують походження речей, особливості їх виробництва, можливі

шляхи, що привели ці артефакти до України. Специфікою історичного періоду, що розглядається в монографії, є завершення промислової революції в Англії та поява товарів масового виробництва. Інколи науковцям достатньо виявити лише один напис – клеймо виробника на металевій обшивці судна, логотип судновласника на корабельній порцеляні або фігурний штамп на денці пляшки – і ця знахідка запускає тривалий процес пошуку інформації. Завдяки британським архівам, що з кінця XVIII ст. зберігають відомості про всі судна, які покидали англійські порти, на підставі комплексу артефактів археологам вдавалося навіть ідентифікувати невідомі до того об'єкти. Так, наприклад, було з барком «Агнесс Блейкі», що був виявлений на виході з Балаклавської бухти.

Більшість тексту монографії присвячена викладенню подій, що призвели до появи на морському дні британських кораблів. Автор детально розглядає причини і привід Східної (Кримської) війни, проводить аналогії подій середини XIX ст. і сучасності, коли агресивна імперська політика Росії консолідувала проти неї народи Європи. Для сучасних українців загиблі британські моряки, що билися проти росіян, є швидше союзниками, ніж ворогами, а тому затонулі кораблі заслуговують на збереження як

братаьські могили, місця пам'яті. Переважна більшість із тих десятків суден, що згадуються в книзі, загинула не через бойові дії на морі (на той час Чорноморський флот Росії самозатопився в Севастопольській бухті), а внаслідок надзвичайного шторму – урагану 14 листопада 1854 року. Найвідомішим серед них є пароплав «Принц», що завдяки легенді про його золотий вантаж став предметом водолазних пошуків у 20-ті роки ХХ ст. Радянські спецслужби навіть створили для цього Експедицію підводних робіт особливого призначення – славнозвісний ЕПРОП, прототип суднорятвнної організації та суднопідйому на Чорному морі. Набагато менше відомо про затонулі кораблі союзників у затоці Євпаторії, хоч їхні остови знаходяться безпосередньо в середмісті. І майже невідомими залишаються об'єкти, що були штучно знищені у 1955 році радянськими моряками, коли після вибуху на лінкорі «Новоросійськ» прийшов наказ ліквідувати на дні усі потенційні укриття підводних диверсантів. Так під брилами кам'яних завалів опинилися дерев'яні корпуси бойових кораблів союзників. Імовірно, після перемоги України ці законсервовані у такий варварський спосіб об'єкти ще стануть предметом наукових досліджень.

Структурно монографія складається з 11 розділів, перший із яких є методологічним і розповідає про основні принципи дослідження об'єктів підводної спадщини. Автор торкається питань становлення такої відносно молодій галузі науки, як Shipwrecks and Maritime Archaeology.

Другий розділ розпочинає історичний дискурс, що червоною смужкою

проходить через усю монографію. В ньому аналізуються причини і привід початку Східної війни, проводяться паралелі між подіями середини ХІХ ст. і сучасною російсько-українською війною.

Наступні дев'ять розділів мають географічну основу. Крім викладення хронології розгортання подій Кримської війни, описуються пам'ятки підводної спадщини Азово-Чорноморського басейну: акваторії Одеси, острова Зміїний, Севастополя, Південного узбережжя Криму, Керчі, Азовського моря, Балаклавської бухти, Дніпро-Бузького лиману, артефакти, підняті з затонулих британських кораблів.

Автор ретельно збирає інформацію про стан затонулих пам'яток, користуючись для цього офіційними звітами підводних експедицій з Наукового архіву Інституту археології НАН України, повідомленнями дайверів, що відвідували ці об'єкти, нарешті, власним досвідом, оскільки Р. О. Додонов сам є учасником багатьох підводних розвідок (і навіть відкрив місцезнаходження на дні турецької галери кінця ХVІІ ст. в гирлі Дніпра). Накопичені відомості про британські затонулі кораблі узагальнені в монографії за акваторіями, тобто за регіональною ознакою. При цьому цей принцип поєднується з хронологією подій.

У висновках ставиться питання про значення затонулих британських кораблів для становлення основних центрів підводної археології в Україні до 2014 року та державної політики з охорони підводної спадщини.

Можна зробити висновок, що рецензована монографія є зведенням знань про довоєнний рівень розвитку

підводної археології в Україні – рівень, як ми сьогодні розуміємо, досить високий, що не поступався загальносвітовим досягненням у відповідній галузі науки. Це дає можливість рекомендувати монографію «Підводна спадщина України: британські кораблі на дні Чорного моря» для ознайомлення всім, хто цікавиться історією підводних досліджень в Україні, а огляд кораблетрош

середини XIX ст. – для дайверів-любителів і професійних археологів.

Віталій АНДРЕЄВ

orcid.org/0000-0003-1830-0629

доктор історичних наук, професор,
заступник декана з наукової роботи
факультету суспільно-гуманітарних
наук Київського столичного
університету імені Бориса Грінченка

Журнал «УКРАЇНОЗНАВСТВО»

Вимоги до оформлення та подання авторського оригіналу

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), **ID ORCID**, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті. Зразок оформлення:

1. Куць, О. М. *Мовна політика в державотворчих процесах України*: навч. посіб. Харків, 2004. 275 с.
2. Білан, М. С., Стельмащук, Г. Г. *Український стрій*. Львів, 2000. 326 с.
3. Жулинський, М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.
4. Саблук, П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* (за ред. М. Й. Маліка). Київ, 2000. С. 5–15.
5. Шевченко, В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років*: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 67–70.
6. Ірпінь. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

- Зразок:**
1. Kuts, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]
 2. Bilan, M., Stelmashchuk, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv, 326 p. [in Ukr.]
 3. Zhulynskiy, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]
 4. Sabluk, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 5. Shevchenko, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoї konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Рекомендований обсяг статті – від 0,5 до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Держдепартаменту США (для російської мови).

Текст статті супроводжується **анотацією** разом із **ключовими словами** українською (**приблизно 2000 знаків з пробілами**) та англійською мовами. Анотація має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Адреса редколегії: 01135 м.Київ, вул. Ісаакяна, 18, НДІУ, к.314-315

Контактний телефон: (044) 2360128

E-mail: ukrstudy.journal@gmail.com

Для нотаток

КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2024 **3**(92)

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 3 (92)

2024

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №6 від 22.10.2024 р.)*

*Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, к. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28*

Технічне редагування та комп'ютерний набір –
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій
Загальне редагування – *Лідія Науменко*
Редагування англомовних текстів – *Вікторія Іванова*
Коректура – *Лариса Ткаченко*
Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Вікторія Іванова*

Підписано до друку 5.10.2023. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 25,7. Обл.-вид. арк. 26,12.
Тираж 100 прим.
Зам. №7/12

Науково-дослідний інститут українознавства
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7212 від 14.12.2020 р.

01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18